

**Әлімхан
ЖҮНІСБЕК**

**ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақ фонетикасы

**«АБЗАЛ-АЙ»
АЛМАТЫ
2018**

УДК 811.512.122

ББК 81. (2 қаз)

Ж 88

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің тапсырмасы
бойынша «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың
2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында
шығарылды*

Жүнісбек Ә.

Ж 88 **Қазақ тіл білімінің мәселелері** – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы,
2018. – 368 бет.

ISBN 978-601-7172-75-6

Филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Жүнісбек ұзақ жылдардан бері қазақ тіл білімінің фонетика саласымен: тіліміздегі дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесі, сингармонизм заңы, орфография мен орфоэпия және т.б. кешенді түрде айналысып келеді. Сонымен бірге ғалым – бүгінгі таңда ең өзекті болып отырған мәселе – төл жазуымызды латын қарпіне көшіру ісін алғашқы күннен бастап қолға алып, осы салаға теориялық әрі практикалық тұрғыдан белсенді үлес қосып келе жатқан бірден-бір жетекші маман. Сондықтан да қолдарыңыздағы жинаққа автордың қазақ фонетикасы мен фонологиялық жүйесін және латын қарпіне көшудің өзекті мәселелерін сөз еткен басты-басты еңбектері енгізіліп отыр.

Кітап қазақ тіл білімі және түркітану мәселелерімен айналысып жүрген филолог мамандарға арналған.

УДК 811.512.122

ББК 81. (2 қаз)

Ж 88

ISBN 978-601-7172-75-6

© Жүнісбек Ә., 2018.

© «Абзал-Ай», 2018.

СИНГАРМОЛОГИЯ
қазақ фонетикасы

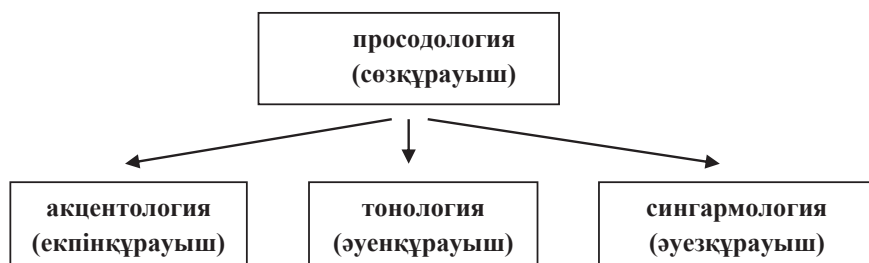
БАСТАУ-ТҮСІНІКТЕМЕ

СИНГАРМОЛОГИЯ көпшілікке тосын атау болғандықтан, алдын ала қысқаша түсініктемеден (кейінірек толық беріледі) бастаған жөн.

Жалпы лингвистикада, оның ішінде орыс лингвистикасы да бар, просодика мен акцентология, морфологиялық бейсәйкестігіне қарамай, мәндесім (синоним) атаулар болып келеді. Лингвистикалық сөздіктердің бәрінде просодика да, акцентология да «сөз екпінін (словесное ударение) зерттейтін фонетиканың саласы» деп түсіндіріледі. Егер осы анықтама дұрыс болса, онда просодиканың буыншыл тілдердегі сөзқұрауыш *тонга* да, жалғамалы тілдердегі сөзқұрауыш *сингармонизмге* де қатысы болмай шығады. Өйткені оның зерттеу нысаны *сөздік екпін* делінген. Соның нәтижесінде тон мен сингармонизмді қамтитын «просодика» не атымен жоқ болады, не әлі басы ашылмаған болып шығады.

Егер сөздік екпінді зерттейтін фонетика саласы *акцентология* болса, онда ұқсастық (аналогия) жолымен тонды зерттейтін фонетика саласы *тонология*, ал сингармонизмді зерттейтін фонетика саласы *сингармо[но]логия* (ықшам болу үшін *сингармология* делінді) болу керек.

Олар әртүрлі туыс тілдердің тобына тән болғандықтан, атаулары әртүрлі болса да, оларға тілдік мәртебесі тең және тілдік сөзқұрауыш қызметі бірдей сөз просодикаларының басын біріктіретін ортақ атау қажет болады. Акцентология, тонология және сингармология үшеуінің басын біріктіретін атау *просодология* болу керек.

Сонда просодология жалпы фонетикалық атау мәртебесін алады да акцентология, тонология және сингармологиядан бір деңгей жоғары тұрады. Ендеше, тілдік сатының әр дең-

гейінде тұрғандықтан, просодология мен акцентология мән-десім бола алмайды. Просодология жеке-жеке тілдердің сөз просодикаларының (акцент, тон, сингармонизм) басын біріктіретін атау-ұғым болады.

Сонымен:

- үнді-еуропа флектив тілдерінің (мысалы, орыс) акцентті (екпіншіл) дыбыс талданым амалы – акцентология;

- оңтүстік-азия буыншыл тілдерінің (мысалы, қытай) әуенді (буыншыл) дыбыс талданым амалы – тонология;

- орал-алтай агглютинатив тілдерінің (мысалы, қазақ) әуезді (үндесім) дыбыс талданым амалы сингармология болып шығады.

Сингармология атауын осы тұрғыдан түсіну керек. Соның нәтижесінде қазақ (түркі) фонетикасының зерттелім аппаратынан *фонология, фонема, аллофон* ұғым-атаулары шығарылып, оның орнына *сингемология, сингема, аллосингема* ұғым атаулары ендіріледі (толығырақ келесі бөлімдерде).

Еңбек жалпы фонетика (общая фонетика) мен қазіргі қазақ (түркі) фонетикасының өзекті мәселелеріне арналған.

Қазақ фонетикасының зерттелім желісі ғылыми жетістіктеріне қарай бірнеше дәуірге бөлініп сарапталады. Әлем тілдерінің жіктелімі өзінше қарастырылып, тілдер тобының жаңаша туыстық кестесі құрастырылған. Түркі тілдерінің дыбыс құрамын зерттеудің тың ғылыми аппараты жасалған. Түркі тілтанымындағы сөздік екпін мәселесі арнайы талданып, жоққа шығарылады. Үндесім (сингармонизм) түркі тілдерінің іргелі заңдылығы ретінде алынып, дыбыс талданым соның негізінде жүргізіледі. Қазақ тілінің әліпби, үндесім және үйлесім дыбыстарының құрамы анықталып, жүйесі сипатталады. Қазақ сөзінің жасалым (артикуляциялық) құрама тізбегінің мүмкін болған үлгісі түгел қамтылған. Әрбір ғылыми тұжырым жасалым (артикуляциялық) пішіндеме (модель), кесте және сызбалармен тиянақталған. Фонетикалық атаулардың қазақша-орысша және орысша-қазақша жаңартылған сөздігі берілді.

Еңбек ғылыми мамандарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен мектеп мұғалімдеріне, жоғары оқу орнын бітірген филолог талапкерлер мен студенттерге арналған, информатика мамандарын да қызықтырады сөзсіз.

Еңбекте шәкірт-тәлімгерлерімнің зерттелімдері мүмкіндігінше пайдаланылды, шәкірт-қауымға ризашылығымды білдіріп, олар туралы мәлімет «әдебиет» тізіміне енгізілді.

КІРІСПЕ

Қазақ тілінің дыбыс құрамын зерттеуге арналған еңбектердің басы баршылық. Зерттелім тарихы ғасырдан асып барады, арнайы фонетикалық монографиялар мен оқулықтар, жазба мұрағаттардың фонетикалық талданымы, диссертациялар мен сөздіктер, мақалалар мен баяндамалар түрінде көптеп жарық көріп отыр.

Дегенмен әр дәуірдің өзіне лайық, теориялық жетістіктері мен практикалық талаптарына сай, қазақ тілінің дыбыс құрамы (состав) мен жүйесін (система) мезгіл-мезгіл тиянақтап отыру, сөз жоқ, қажет. Көпшілік ғылыми қауымға ұсынылып отырған осы еңбек те сондай қажеттіліктен туындап отыр.

Қазақ (түркі) тілтанымы ғылыми реформаны күтіп тұр, сол реформа фонетикадан басталу керек. Әлем тілдерінің құрамындағы қазақ (түркі) тілінің өзіндік орнын тауып беру сол реформаның басы болып табылады. Сондықтан да әлем тілдерінің туыстық жіктелім белгілерін қайта қарап шығу негізгі мақсаттың бірі болды. Соның нәтижесінде қазақ (түркі) тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық зерттелім ғылыми аппараты қалыптастырылды. Сөйтіп қазақ (түркі) тілтанымына негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқасында тілдің ақиқат дыбыс құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың мүмкіндігі туды.

Бұл бағыттағы ең басты мақсат жалпы түркі тілтанымындағы сөздік екпін теориясынан арылу болды. Өйткені сөздік екпін теориясының үстемдігі түркі (қазақ) сөзінің үндесім табиғатын жоққа шығаруға әкеп соқты. Қазақ (түркі) фонетикасындағы жалпы фонетикалық құбылыстар дұрыс сипатталғанымен, түркі тілдеріне тән бірегей белгілер зерттеушілер назарына ілінбей қалып жатты. Өйткені ондайды аңғаратын ғылыми аппарат пен зерттеу әдісі болмады. Төркіні бөлек теориялық пайымдаулардың нәтижесі туыстығы бөлек тілдердің ішкі заңдылықтарымен үйлеспей жатты. Алынған нәтижелер төл құбылыстарды не жаңсақ, не жартыкеш түсіндіріп жатты.

Қазақ фонетикасының зерттелім тарихын дәуірлеу нәтижесінде әр дәуірдің өзіне тән теория-практикалық ұстанымдары мен алынған нәтижелері анықталды. Қазіргі қазақ фонетикасының құрылымын төл қазақ фонетикасы, кітаби қазақ фонетикасы және еуропаөзімшіл (евроцентризм) қазақ фонетикасы деп топтастыруға тура келді. Топтастырудың сараптау белгілері ретінде әр бағытқа байланысты қазақ тілінің

дыбыс құрамының анықталуы мен сөз просодикасының (сөзқұрауыштың) түрі алынды.

Қазақ сөзінің дыбыс жіктелімі үндесім заңдылығына байланысты талданып, үндесім дыбыстардың құрамы анықталды. Үндесім дыбыс, үндесім буын, үндесім сөз ұғымдары мен оларға тән жалпы фонетикада жоқ атаулар құрамы жинақталды. Қазақ тілі дыбыстарының жасалым (артикуляциялық) пішіндемесі құрастырылды.

Зерттелім нәтижелері қазақ жазуын реформалаудың фонетикалық негіздемесі болмақ. Әрине, кез келген реформаның өз ауырлығы бар, ауырлықсыз реформа болмайды. Алайда жазу реформасының ауырлығы өзге реформалардан (саяси, экономикалық т.б.) басым болады. Өйткені жазу реформасының қиындығы мен ауырлығын әрбір адам өз басынан кешіреді. Бұрынғы көз үйреніп, қол жаттығып қалған жазу дағдысынан арыла қою оңайға түспейді.

Жазу реформасы алдымен емле ережемізді ретке салудан басталу керек. Әліпби құрамын тиянақтап, таңба үлгілерін кірме әріптерден арылту арқылы қазақ сөзінің буын құрылымын жөнімен жазып, тасымал амалын жөніне салып, ең бастысы, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзбайтын жазылымға тұрақтау керек.

Қазақ фонетика ғылымының бүгінгі теория-практикалық деңгейі, біріншіден, қордаланып қалған тіл бұзар өктем емле ережелерінен арылып, қазақ сөзінің өзіне тән табиғи емле ережелері үлгілерін қалыптастыруға толық мүмкіндік берсе, екіншіден, зерттеушілердің келер ұрпағына ақиқат жолсілтеме бола алады.

1. ЖАЛПЫ МӘЛІМЕТ

Қазақ тілінің фонетикасына арналған зерттеу жұмыстарының басы баршылық. Олар мақала, монография және мектеп пен жоғары оқу орнына арналған оқулықтар түрінде көпке таныс. Олардың бірі фонетиканың жеке бір мәселелеріне арналған болса, енді бірі – қазақ тілінің дыбыс жүйесін түгел қамтыған бас-аяғы бүтін еңбектер. Әрине, үлкенді-кішілі осы еңбектердің әрқайсысының өз алдына қойған міндет-мақсаты болды. Ғылыми бағыттағы еңбектер теориялық мәселелерді шешуге арналса, оқу-әдістеме саласындағы еңбектер сауат ашуға міндеттенді. Қол жеткен нәтижелер өз дәуірінің теория-практикалық деңгейіне лайық болып шығып жатты.

Қазақ фонетикасының зерттелім дәуірлері

Қазақ фонетикасының зерттелу тарихының өзіндік ерекшеліктері бар. Ондай ерекшеліктер зерттеушілердің заманына сай әртүрлі теория практикалық ұстанымынан туындап отырды. Сөйтіп қазақ фонетикасының зерттелім желісі бірнеше тарихи дәуірлерден өтті.

XIX ғ. зерттелімдері

Алғашқы дәуір XIX ғасырдың орта тұсы мен екінші жартысын қамтыды. Қазақ жерін игерудің басты бір амалы ретінде қазақтың тілін зерттеу басталды. Ондағы мақсат қазақ тілінің қарапайым оқулықтарын жазып, сөздіктерін құрастыру болды.

Ол кезде зерттеушілердің [Ильминский, Мелиоранский, Радлов т.б. (*зерттеушілердің толық аты-жөні мен еңбектерінің тізімі кейінірек арнайы беріледі*)] қолында дайын тілдік жазба материал болған жоқ. Сондықтан да олар қазақ тілінің сөздерін ел аралап жүріп жинап, қалай естісе, солай жазып алып отырды. Соның нәтижесінде қазақ сөзінің таза ауызша айтылым үлгісін тап басып, қағазға түсіріп алып отырды. Олар құрастырған сөздіктерге қазақ сөзінің үндесім (сингармониялық) үлгісі сол таза ауызша айтылым күйінде (ұнтаспаға жазғандай болып десе де болады) ендіріліп жатты. Қазақ тілі дыбыстарының сөз құрамындағы (сөйлеу үстіндегі) түрленім үлгілерін айна-қатесіз көрсетіп отырды. Әсіресе, ерін үндестігіне қатты көңіл бөлініп, көп буынды сөздердің соңғы буынына дейін таңбаланды. Бірінші дәуір зерттеушілерінен қалған жазба мұрағаттарды, қазіргі тілмен айтқанда, қазақ тілінің орфоэпиялық жазбасы деп қабылдауға болады.

Алғашқы дәуірге қатысты жетістіктер деп зерттеушілердің үндесім (сингармонизм) құбылысының сырын дұрыс түсініп, ол туралы теориялық пайымдаулар ұсынғанын, сондай-ақ қазақ тілінің дыбыс құрамын дәл анықтап, ерін үндестігін сөздің аяғына дейін жеткізіп бергендігін айтуға болады.

Сонымен қатар кейбір сөздердің жазылымындағы үнді **й, у** дауыссыздарының дауыстылармен (әсіресе, қысаң дауыстылармен) тіркесін дұрыс анықтай алмаған сәттері болғанын да айта кету керек.

Алғашқы зерттеушілердің ғылыми зерттеу әдісі қазақтардың сөзін бетпе-бет тыңдап алып, дыбыс құрамын естілім түйсінімі арқылы анықтау болғандықтан, қазақ фонетикасының бастапқы зерттелім дәуірін **естілім зерттелім (слуховая фонетика) дәуірі** деп атаймыз. Өйткені естілім дәуірінің жазба мұрағаттары қалай естілсе, солай жазылған күйінде бізге жетіп отыр. Сол кездегі қазақтардың сөйлеу әрекетін көз алдымызға елестетіп, сол кездегі сөздің дыбыс құрамын құлағымызбен тыңдап отырғандаймыз. Оның басты құндылығы да осында.

XX ғ. басындағы зерттелімдер

Қазақ фонетикасының келесі зерттелім дәуірі жиырмасыншы ғасырдың басы болып табылады. Бұл кезде қазақ фонетикасын зерттеуге ұлт өкілдері [Байтұрсынұлы, Досмұхамедов, Жұбанов т.б.] кірісті. Ұлт зерттеушілері үшін қазақ фонетикасы ана тілінің етене дыбыс жүйесі болып табылды. Сондықтан да олар ана тілінің дыбыс заңдылықтарын көкірек көзімен (интуиция) пайымдай білді (олай дейтін себебіміз, мысалы, А.Байтұрсынұлының арнайы теориялық дайындықтан өткені жайлы әзірге біздің қолымызда мәлімет жоқ). Соның нәтижесінде өзге ұлт зерттеушілерінің көзіне іліне қоймаған жаңа нәтижелер алынды.

Екінші дәуірге тән жетістіктер деп, қазақ сөзінің жуан/жіңішке үндесім әуезінің нақты анықталғандығын, қазақ тілінің төл дыбыс құрамының тиянақталғандығын, морфем және буын түрлерінің сипаттамасын, үндесім жазудың қалыптасқандығын айтуға болады.

Ал қазақ тіліне тән төл фонетикалық құбылыстардың бірі ерін үндестігінің ескерусіз қалып, емле ережесіне енбей қалғанына тек өкінішпен қарауға тура келеді.

Екінші дәуір зерттеушілерінің зерттеу әдісі ана тілінің дыбыс жүйесін көкірек көзімен түйсіну болғандықтан, қазақ фонетикасының екінші зерттелім дәуірін **төл зерттелім (интуитивная фонетика)**

дәуірі деп атаймыз. Өйткені өзге ұлт зерттеушілерінің түйсініміне іліне бермейтін, қазақ тілінің өзіне ғана тән фонетикалық құбылыстардың басы ашылып, қазақ жазуының өзіндік үлгісі қалыптастырылды. Шын мағынасындағы қазақы фонетика ғылымы бастау алды. Оның басты құндылығы осында.

XX ғ. екінші жартысындағы зерттелімдер

Қазақ фонетикасын зерттеудің үшінші дәуірі XX ғасырдың 50-70-жылдары болды. Бұл кезде қазақ тілтанымында академиялық тұрғыдағы толық фонетика қалыптасып болды. Өйткені еуропалық тіл (фонетика) теориясының жаппай тарап және зерттеушілердің батыс тілтанымынан (лингвистикасынан) мол хабардар болған сәті еді. Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс жүйесінің зерттеу әдісі ретінде «еуропаөзімшіл» (европоцентризм) талданым амалы кеңінен қолданыла бастады. Зерттеушілер [Кеңесбаев, Талипов, Аралбаев, Шварцман, Түркбенбаев т.б.] қазақ тілінің дыбыс құрамын үнді-еуропа тілдерінің фонем жүйесіне салып, қазақ фонетикасына фонем ұғымын ендіріп, атауын орнықтырды. Оның үстіне сөз просодикасына қатысты сөздік екпін енгізілді. Ал қазақ тілінің іргелі заңдылығы болып табылатын үндесім құбылысы (үндестік заңы) қатардағы көп фонетикалық құбылыстардың бірі ретінде қарастырылып, «буын үндестігі» (гармония гласных) деген фонологиялық тұрғыдан жаңсақ, фонетикалық тұрғыдан дәйексіз атау пайда болды. Қазақ тілі дыбыстарын фонем мәртебесінде қарастырудың нәтижесінде қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің *и, у, я, ю, щ* таңбалары енгізіліп кетті. Мұның өзі қазақ тілінің морфем, буын және тасымал жүйесін бұзып кетті. «Орыс сөздері қалай айтылса, солай айтып, қалай жазылса, солай жазу керек» деген тоталитарлық (әкімшіл-әміршіл) емле ережелері алынды. Соның нәтижесінде қазақтың төл әліпби құрамына оннан аса кірме әріптер (дыбыстар) енгізіліп, қазақ әліпбиі екі тілдің: қазақ-орыс (тіптен, орыс-қазақ) әліпбиі болып шыға келді. Кірме әріптердің жазылымын реттейтін қырыққа жуық [Қалиев] жаңа ереже орынсыз қосылды.

Үшінші дәуірге тән жетістік деп, әлеми тілтаным ұстанымдарымен таныс болып, қазақ фонетикасының құрылымын біршама қамтыған алғашқы «академиялық фонетиканың» қалыптасқанын айтамыз.

Ал қазақ тілінің дыбыс жүйесін түгелдей фонема мен сөздік екпінге теліп қарастырғанын, соның нәтижесінде қазақ тілінің морфем, буын және тасымал желісіне, ең бастысы, қазақ сөзінің айтылым әуезіне нұқсан келтіргенін, әрине, құптай қою қиын.

Үшінші дәуір зерттеушілерінің қолданған ғылыми әдісі фонемалық талдау болғандықтан, қазақ фонетикасының үшінші зерттелім дәуірін *екпін-фонемалық зерттелім (акцентно-фонемная фонетика) дәуірі* деп атаймыз. Өйткені негізгі зерттеу әдісі ретінде екпін мен фонемалық талдау алынды.

XX ғ. соңғы ширегіндегі зерттелімдер

Қазақ фонетикасын зерттеудің төртінші дәуірі XX ғасырдың 70-90-жылдары мен XXI ғ. басы болып отыр. Бұл кезде ғасыр басындағы қазақ зерделілерінің (интеллектуалдарының) жабық еңбектерінің беті ашылып, көпшілік оқырман қолына тиіп, олардан зерттеушілердің жаңа тобы [Мырзабеков, Қалиев, Уәли, Күдерінова, Ахымбек т.б.] тәлім алды. Оның үстіне олардың екінші бір тобы [Исаев, Әбуов, Базарбаева, Қошқаров, Тайлақбаев, Райымбекова, Татубаев т.б.] Ресейдің белгілі ғылыми орталықтарына барып, кәсіби-тәлімгерлік тәжірибеден өтіп, жаңа зерттеу әдістерін меңгеріп келіп жатты. Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс құрамы мен оның жүйесіне деген жаңа көзқарас қалыптасты, жаңа фонетикалық нәтижелермен толықты.

Қазақ фонетикасының әртүрлі бағыттары бойынша зерттеу жұмыстарына зерттеушілердің жас ұрпағы (үндесім фонетика саласына – Нәзбиев, Сәдуақас, Өтебаева, Талдыбаева, Асанова; үйлесім фонетика саласына – Бәйімбетова, Баймұқанов, Исаева, Қайдарова, Молдашева, Оразалин, Аймырзаев; тарихи фонетика саласына – Әлімбаев, Жұмабаева; салыстырма фонетика саласына – Андабаева, Ерубасова, Амалбекова; әуен саласына – Фазылжанова, Аманбаева, Т.Кеншінбай, Ж.Кеншінбай; жазылым мәселелері – Күдерінова; жазба мұрағаттар – Жұбаева, Ахымбек, Шнайдер; қолданба фонетика – Жексенғалиев, Зәуірбекова, Көкенова, Ар.Жүнісбек, Үкібасова, Қаршығаева) келіп жалғастырып жатыр.

Ең бастысы, қазақ тілінің іргелі заңдылығы, үндесім (сингармонизм) құбылысы, зерттеу амалының негізіне айналды. Соның нәтижесінде қазақ тіліндегі екпін мен фонемаға деген көзқарас өзгерді, үндесімнің жуан/жіңішке әуезі мен еріндік/езулік әуезі сингармологиялық мәртебесі тең бірліктер ретінде қарастырылды. Қазақ тілі дыбыстарының әліпби құрамының сыртында олардың үндесім және үйлесім құрамы анықталды. *Жасалым (артикуляциялық) фонетикаға* зерттелімнің негізі ретінде көңіл бөлініп жатыр.

Қазақ тіліндегі кірме әріптердің дыбыс құрамының басы ашылып, айтылымы (орфоэпиясы) тиянақталды.

Фонетикалық зерттеулердің жаңа нәтижесі негізінде жазу реформасының жаңа жобасы ұсынылып отыр.

Үшінші дәуірге тән жетістік деп фонетикалық мұраларды пысықтап, жетістіктерін жинақтап-жетілдіріп, жаңа зерттелім нәтижелерін қосып, қазақ тілінің өзіндік бірегей белгілерін бағамдайтын жаңа тұрпаттағы академиялық фонетика дайындалғанын және болашақта оны толықтыра түсетін жаңа зерттелім нәтижелерінің үздіксіз жалғасын айтуға болады. Төртінші дәуір зерттеушілерінің ұстанымы үндесім (сингармонизм) заңдылығы болды, сондықтан да бұл дәуірді **үндесім зерттелім (сингармоническая фонетика) дәуірі** деп атауға болады.

Алайда жылдар бойы қордаланып қалған, құлаққа сіңіп, көз үйреніп қалған кірме әріптер мен дыбыстардың ықпалынан арыла алмай, оларды жазу реформасының бөлінбес бір бөлігі ретінде, төл сөздердің жазылым ережесіне ұсынып жүрген фонетика және фонетика төңірегіндегі мамандар әлі бар екенін де естен шығармаған жөн.

Сонымен, фонетика зерттелімінің төрт дәуірінің даму желісін салыстырып шығуға болады (1.1-кесте).

1.1-кесте. Қазақ фонетикасының зерттелім желісі

дәуірлер	зерттеуші	әдістері	ұстанымы	ерекшеліктері	болашағы
1 дәуір	өзге ұлт өкілдері	естілім-тыңдалым	үндесім	дыбыс құрамы дұрыс анықталған, сөз айтылымын сақтаған	тілдік материал болады
2 дәуір	ұлт зерттеушілері	жасалым-естілім	үндесім	дыбыс құрамы дұрыс анықталған, жуан/жінішке үндесім әуез сақталған	теориялық тірек болады болашағы жоқ
3 дәуір	аралас зерттеушілер	екпін-фонемдік	еуропа-өзімшіл	дыбыс құрамы кірме дыбыстармен, ал әліпби құрамы кірме әріптермен толықтырылған, екпін мен фонема сақталған	үндесім зерттеулер әрі қарай жалғасады
4 дәуір	ұлт зерттеушілері	үндесім талданым	үндесім	төл дыбыстар сараланған, үндесімнің төрт әуезі ескерілген, үндесім/үйлесім дыбыстар құрамы анықталған, екпін мен фонема шығарылып тасталған	

Қазақ фонетикасының құрылымы

Қазақ тілінің тарихи фонетикасы үш бөліктен құралады: көне түркіден келе жатқан төл фонетика, араб/парсы жазба дәстүрінен қосылған кітаби фонетика және күшпен таңылған тоталитарлық (әміршіл-әкімшіл) фонетика (1.1-сызба).

Көне түркі жазба мұрағаттарында сақталған түркілік дыбыс жүйесі қазақ тілінде толық сақталған. Ендеше, қазақ тілінің дыбыс жүйесінің төл даму тарихында айтарлықтай дыбыс өзгерістері болған жоқ деуге болады.

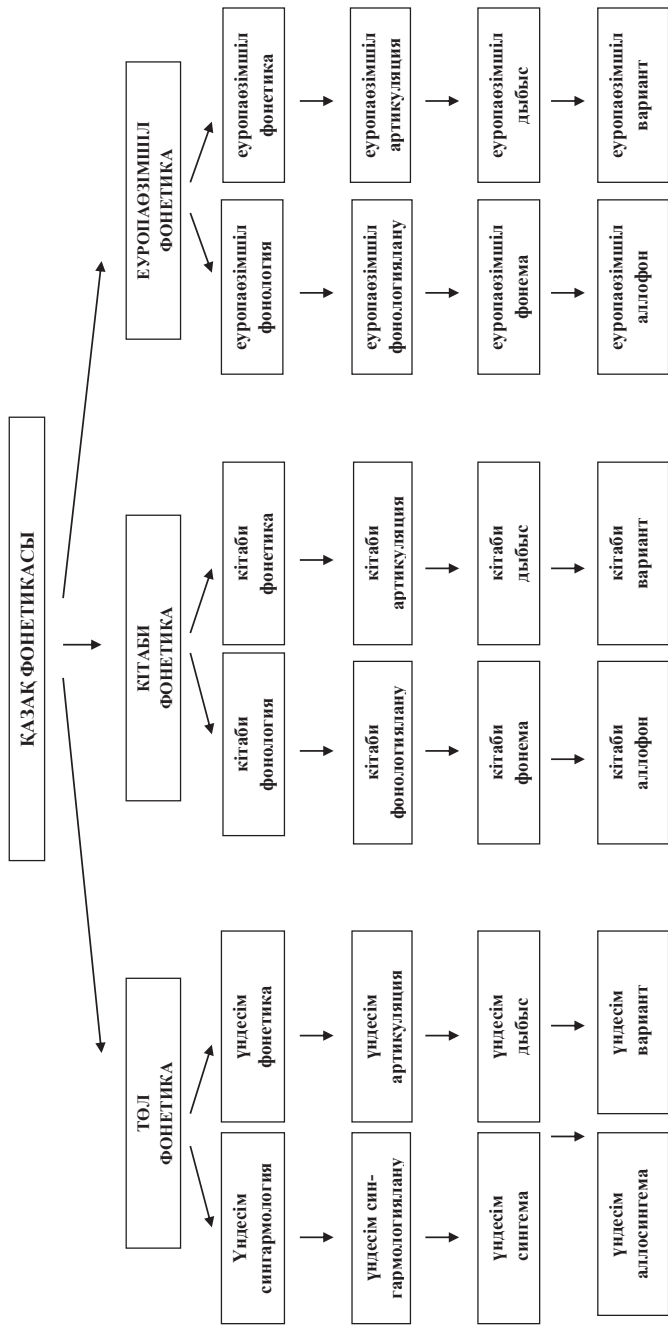
Ал араб/парсы жазба мәдениетінің ықпалымен *х*, *һ* тәрізді әріптер енгенімен, олардың айтылым үлгісі қазақ тілінде орныға қоймады. Оның үстіне араб/парсы жазу ықпалымен қазақ тіліне енген *қазір*, *қарі* т.б. тәрізді сөздердің үндесім әуезін бұзып қабылдап, *жиһаз*, *қаһарман* т.б. сөздерде қазақ тілінде жоқ көмей дауыссызын айтқызуға тырысу арқылы бірлі-жарым сөздердің үндесім айтылымын қолдан бұзып, жоқ дыбыс қолдан жасалып, қазақ әдеби тіліне орынсыз ендірілді. Алайда олардың айтылымы көпшілік тілінде *қазыр/кәзір*, *қары/кәрі*, *жиқаз* болып, үндесім заңына бағынып тарап кетті. Сондықтан жоғарыдағыдай үндесім ауытқуларды қазақ тілінің ақиқат үлгісі, яғни тіл дыбыс жүйесінің дамуы деп қарауға болмайды.

Қазақ тілінің құрамы мен жүйесінің «үрдіс дамуы» жарлықпен бір күнде ендірілген орыс тілінің дыбыстары мен әріптері болды. Тіл туыстығы мен тіл ұқсастығы жоқ орыс тілінің дыбыстары, біріншіден, қазақ тілінің дыбыс санын бірден көбейтіп жіберді. Екіншіден, үндесім үлгісі келіспейтін кірме сөздер көбейіп кетті. Үшіншіден, қазақ жазуының емле ережесін күрделендіріп жіберді. Бұл – орыс тілінің тіл бұзар ықпалының негізгілері ғана.

Мысалы, қазақтың жуан әуезді *мый*, *жый*, *қыйын* тәрізді сөздерін *ми*, *жи*, *қиын* деп жазып, жіңішке айтқызуға икемделіп қойылды.

Ерін үндестігінің ескерілмеуі салдарынан қазақтың ерін әуезді *жүрөк*, *күңгөй* тәрізді сөздері *жүрек*, *күңгей* болып өзгеріп барады. Сөздердің бұлай айтылымы ерін үндестігін сақтап дағдыланған қазақтардың құлағына жағымсыз естіледі. Жазу ізімен сөздің еріндік әуезін бұзып айтудың кесірінен екінші буындағы *е* дауысты дыбысы еркін әрі жартылай (екінші сатылы) қысаң айтылудың орнына, күшпен және өте қысаң (бірінші сатылы) айтылатын деңгейге жетті.

Дегенмен жазудың ықпалымен жаңа дыбыс пайда болмағанымен, сөз құрамындағы дыбыстардың орын тәртібінің табиғи желісі бұзылып барады.

І.І-сызба. Қазақ фонетикасының құрылымы

Тілдің дыбыс құрамы мен жүйесі сыртқы ықпалға көне бермейтін ең тұрақты саласы болып табылады. Тілге бір дыбыс енетін болса немесе бір дыбыс жоғалатын болса, ондай құбылыс – араға жүздеген жылдар салып барып қана болатын нәрсе.

Ендеше, бір күнде жарлықпен ендірілген 14 дыбыс пен әріпті тілдің дамуы деп қарауға еш болмайды. Ондаған жылдар бойы әкімшіл/әміршіл (тоталитарлық) саясаттың күшімен көпшілік тіліне еніп кеткен сөздердің орыстақы айтылымын тілдің дамуы деп санайтын мамандар да жоқ емес. Тіптен орыс тілінің кейбір әріптерінің қазақтың төл сөздерінің жазылымына еніп, оның әуез айтылымын, буын құрамын, морфем жігін, тасымал ретін бұзғанына қарамай, «фонема» мәртебесін де беріп жатқан «еуропаөзімшіл» (европоцентризм) тоталитарлық фонетика пайда болды.

Қазақ тіліне енген дыбыстың қазақ тілінің жүйесіне енген-енбегенін дәлелдеудің лингвистикалық жолы бар. Егер кірме дыбыстың өзге қазақ дыбыстарындай төрт үндесім әуезі пайда болған болса, онда оны қазақ тіліне толық енді деуге болады. Ал егер сол кірме күйінде бір әуезбен қалған болса, онда оны қазақ тілінің төл дыбыстарының қатарына жатқызуға болмайды.

Қазақтар кірме әріптердің төркін айтылымын сақтамай, олардың дыбыс мәнін ана тілінің үндесім айтылымына лайықтап икемдеп алды.

Алайда тоталитарлық фонетика негізінде тоталитарлық фонологиялану әлі сақталып отыр, сондықтан да тоталитарлық фонема мен тоталитарлық дыбыстардан арылу әзірге қиын болып жатыр.

Зерттелім бағыттары

Басты мақсат қазақ тілінің төл дыбыс құрамын анықтап, оның ішкі құрылыс жүйесін сипаттап шығу, дыбыс өзгерістерін талдап, әуен түрлерін түгендеу болды. Сонымен қатар фонетикалық және сингармологиялық талдау-сипаттамалар жіктеліп, әрқайсысы өз алдына дербес сала ретінде берілді. Жасыратыны жоқ, дәстүрлі фонетикамызда сингармологиялық және фонетикалық (жасалым, айтылым, естілім) бәрі араласып кеткен еді.

Қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесі әр тұрғыдан талданып шықты.

Фонетикалық талдау (1.1-сурет)

Дыбыстың жасалымы (артикуляциясы), яғни дыбыс жасалу тұрғысынан талданып-сипатталды;

Дыбыстың жасалымы (артикуляциясы): дыбысты жасауға қатысатын сөйлеу мүшелерінің аты аталып (ерін, тіс, қызыл иек, тіл ұшы, тіл алды, тіл ортасы, тіл арты, тіл түбі, тілшік), жасалу орны көрсетіліп, сол сөйлеу мүшелерінің өзара қиысу жолдары (ашық, қысаң, тоғысыңқы, жуысыңқы, діріл, жанама) сипатталып, дауыс желбезегінің (дауыс жарғағы, дауыс шымылдығы деп те аталады) қатысу деңгейі көрсетіледі.

Дыбыстың айтылымы (акустикасы), яғни дыбыс айтылу тұрғысынан талданып-сипатталды.

Дыбыстың айтылымы (акустикасы): ауыз қуысындағы резонаторлар жүйесінің қалпы аталып (ауыз қуысты, көмей қуысты, жанама қуысты), сөйлеу мүшелерінің өзара қиысу күші (лепті тоғысыңқы/лепті жуысыңқы, босаң тоғысыңқы/босаң жуысыңқы, бос тоғысыңқы/бос жуысыңқы) сипатталады.

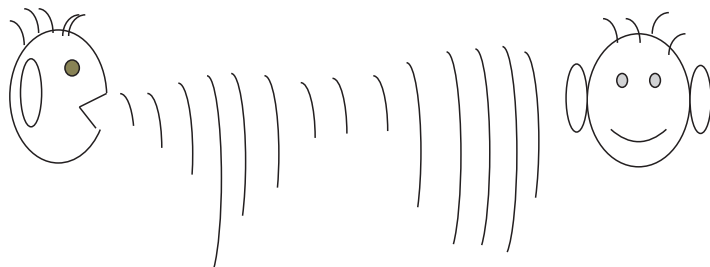
Дыбыстың естілімі (перцепциясы), яғни дыбыс естілу тұрғысынан талданып-сипатталды.

Дыбыстың естілімі (перцепциясы): ауыз қуысынан ауаға шыққан дыбыстың құлаққа жеткен нәтижесі (жуан дыбыс, жіңішке дыбыс, еріндік дыбыс, езулік дыбыс, қатаң, ұяң, үнді дыбыс) сипатталады.

Сонда әрбір дыбыс төмендегідей тізбек бойынша талданып шығады: дыбыс ауыз қуысында жасалады, сонан соң ауа кеңістігіне шығады, сөйтіп құлаққа келіп жетеді. Оның ретін төмендегідей жолмен көрсетуге болады.

Дыбыстың жасалым, айтылым, естілім сәттерінің әрқайсысының өзіне тән ұғымдары мен атаулары бар. Оларды бір-бірімен араластырмай, жеке-жеке талдап шығу қазақ фонетикасында алғаш рет ұсынылып отыр.

Сонымен, кез келген дыбыс үш тұрғыдан қаралады. Әрқайсысының өзіне ғана тән ұғымдары мен атаулары бар. Бұл – фонетикалық талдаудың жолы.

1.1-сурет. Дыбыстың жасалым, айтылым және естілім желісі

Сингармологиялық талдау

Сингармологиялық талдау үндесім (сингармонизм) заңына лайық жүргізілді. Себебі қазақ сингармологиясы дегеніміз үндесім сингармологиясы болып табылады. Қазақ сингармологиясының ақиқат табиғатын тек үндесім сингармологиясы тұрғысынан талдағанда ғана дұрыс танымыз. Сондықтан да қазақ тілі дыбыстары үндесім заңы тұрғысынан өз алдына дербес талданды.

Осылай кешенді талдаудың нәтижесі қазақ тілінің дыбыс құрамы мен жүйесі жайлы жан-жақты және толық мәлімет береді. Оның үстіне теориялық және қолданба (қолғанат) тілтанымның (лингвистиканың) сұраныстарын қанағаттандырып, дамуына ықпалын тигізеді.

Еңбек көпшілік оқырманға арналып отырғандықтан, қазіргі фонетикадағы күрделі техникалық талдау мен ұғым-атауларға соқпау жағы қарастырылды.

Қазіргі қазақ фонетикасының ғылыми аппараты жайлы

Қазақ фонетикасында қалыптасқан ұғымдар мен атаулар жүйесіне көптеген өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Себебі осы күнгі ұғым-атаулар «дәстүрлі» үнді-еуропа тілтанымына байланып қалған да, көбінесе қазақ тілі табиғатын не жаңсақ, не жартыкеш түсіндіріп жатады. Оның үстіне өзге тілдерде жоқ қазақ тіліндегі өзіндік құбылыстар ұғым-атау тапшылығынан көзге ілінбей келді. Сондықтан да қазақ фонетикасына тән ұғым-атаулардың жаңа жүйесін құрастырып, оларды түсіндіруге тура келді.

Сонымен, «Фонетика» бөлімі бұрынғы көз үйренген үлгісінен көп өзгеше болып шықты. Әсіресе, көптеген дыбыстардың сипаттамасы тиянақталып, қайта жазылды. Оның үстіне дыбыстардың үндесім (сингармонизм) жүйесі бұрын-соңды болмаған жаңа тарау ретінде қосылып отыр. Тағы бір айта кететін жай – қазақ тілінің төл дыбыстары ешбір қоспасыз өз алдына талданды. Соның нәтижесінде тілімізге жасанды еніп кеткен *x*, *h* «әріп-дыбыстар» шығарылып тасталды. Ал орыс тілінен енген дыбыстарды қазақ дыбыстары құрамында қарастырудың өзін жөнсіз деп таптық (керек болып жатса, іздеген адамға олар жайлы мәлімет орыс тілтанымында жеткілікті). Өзімізді де, өзгені де шатастырып келген *и*, *у*, *я*, *ю* кірме әріптері жайлы қосымша мәлімет бергенді жөн көрдік.

Алдымен қазақ тілінің төл дыбыстарының құрамын анықтап, жүйесін сипаттап алған соң барып кірме дыбыстар жайлы сөз еткен

дұрыс болар. Олар қазақ дыбыстарының құрамы мен жүйесінен үндесім орнын тауып сінді ме, жоқ әлде жапсырма-жамау күйінде қалды ма? Жауап біреу: егер кез келген кірме дыбыс үндесім заңына бағынбаса, онда ол қазақ дыбыстарының құрамына енген жоқ деген сөз.

Қазақ тілінің дыбыс құрамын төл сөзқұрауыш сингармология тұрғысынан талдағанда ғана қазіргі кездегі «қазақ тілінде қанша дауысты бар, қанша дауыссыз бар?» деген әрі тарт, бері тарт сұрақтардан арылатын боламыз.

Фонетикалық негізгі ұғымдар мен атаулар

Жасалым фонетика (артикуляционная фонетика) – дыбыстың жасалу жолдарын анықтайтын фонетика саласы:

- жасалу орны: ерін (губной), ерін-ерінді (губно-губной), тіл ұшы (альвеолярный), тіл алды (переднеязычный), тіл ортасы (среднеязычный), тіл арты (заднеязычный), тілшік (увулярный);

- жасалу тәсілі: тоғысым (смычка), тоғысыңқы (смычный), жуысым (щелинность), жуысыңқы (щелевой), жинақы жуысыңқы (круглощелевой), жайылыңқы жуысыңқы (плоскощелевой), діріл (дрожачий), жанама (боковой);

- дауыс қатысы: тербеліссіз (дауыс желбезегі қатыспайды, яғни қатаң), тербелінкі (дауыс желбезегі жартылай қатысады, яғни ұяң), тербелімді (дауыс желбезегі мол қатысады, яғни үнді), тербелмелі (дауыс желбезегі толық қатысады, яғни дауысты).

Айтылым фонетика (акустическая фонетика) – дыбыстың нақты болмысын анықтайтын фонетика саласы:

- жаңғыртқы (резонатор) жүйесі: ауыз қуысы (ртовый резонатор), көмей қуысы (глоточный резонатор);

- айтылым күші: нық (напряженный), босаң (полунапряженный), бос (ненапряженный).

Естілім фонетика (перцептивная фонетика) – дыбыстың естілу сипатын анықтайтын фонетика саласы:

- түйсінім түрі: қатаң (глухой), ұяң (звонкий), үнді (сонорный);

- естілім қарқыны: күшті лепті, босаң лепті, бос лепті.

Үндесім фонетика (сингармология) – дыбыстың үндестік сипатын анықтайтын фонетика саласы:

- әуез жүйесі: езулік әуез (палатальный тембр), еріндік әуез (лабиальный тембр); жуан езулік әуез, жіңішке езулік әуез, жуан еріндік әуез, жіңішке еріндік әуез.

- жасалым белгісі: езулік (неогубленный), еріндік (огубленный), ілгерінді (продвинутый), кейінді (отодвинутый);
- айтылым белгісі: ауыз қуысты (ртовый), көмей қуысты (глоточный), тұтас қуысты (ротово-глоточный);
- естілім белгісі: жуан (твердый), жіңішке (мягкий), езулік (неогубленный), еріндік (огубленный).

Фонетикалық атаулардың толық түсіндірме сөздігі жұмыс соңында өз алдына берілді. Алайда қажет болған жағдайда, кейбір бөлімдердің түсінігін жеңілдету үшін мөлтек атаулар тізімін беріп отырдық.

2. ӘЛЕМ ТІЛДЕРІНІҢ ЖІКТЕЛІМІ (Классификациясы)

Әлем тілдерінің әзірге белгілі үш туыс тобы бар. Олар – үнді-еуропа, тай-қытай және орал-алтай тілдері. Оларды топтастырудың жіктелім белгілері ретінде кейде сөз просодикасын (сөзқұрауыш), кейде морфологиялық құрылым желісін алып отырады. Сөз просодикасын алатын болса, онда екпін, буын және сингармонизмге сүйенеді, морфологиялық құрылымына қарайтын болса, онда қопарылмалы (флектив), жадағай (изолюр) және жалғамалы (аглютинатив) сипатына сүйенеді.

Бүгінде тілдерді туыстық жағынан топтастыру үшін осы жіктелім белгілер жеткілікті болып отыр. Дегенмен тіл туыстығы тәрізді күрделі тарихи-әлеуметтік құбылыстың жіктелімі бірлі-жарым белгілердің көрінісімен ғана анықталмау керек болады.

Тілдерді топтастырудың жолы

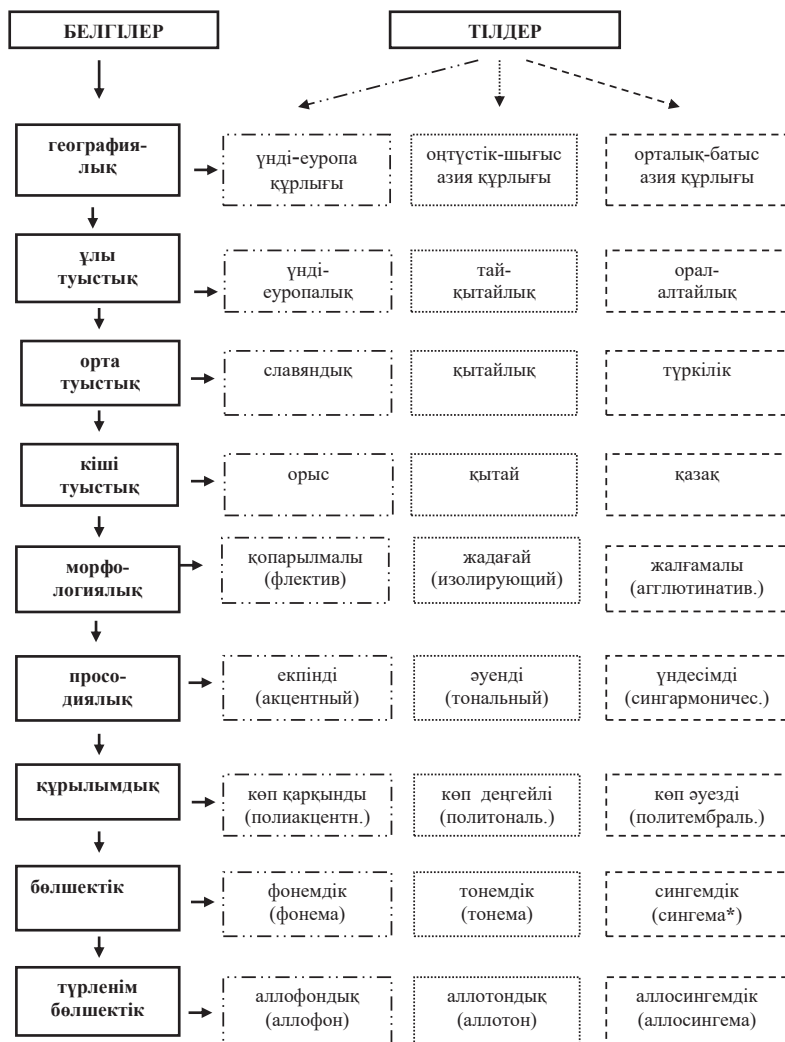
Олай болса, тілдерді топтастырудың кешенді белгілерін қарастыру керек сықылды. Өйткені бір не екі белгінің тілдер туыстығын көрсету үшін жеткіліксіз болатын кездері жоқ емес. Оның үстіне тілдер туыстығы көптеген себептердің жиынтығынан барып қалыптасады. Ендеше, тілдердің туыстық топтарын анықтағанда сондай себептердің, мүмкін болғанша, мол түрін қамтыған жөн (2.1-сызба).

Жіктелім белгілер ретінде туыс халықтардың орналасқан жері алдымен есепке алынады. Өйткені туыс халықтар, әдетте, жер жағдайына байланысты қашанда бірыңғай орналасады.

Үнді-еуропа туыстығы, аты айтып тұрғандай, Еуропа мен Үнді құрлығын тұтас алып жатыр.

Келесі туыстық топ Үлкен Азия құрлығының оңтүстік-шығысын түгел алып, дөңгелене ұйысып жатыр.

Соңғы топ Үлкен Азия құрлығының орталығы мен батысын қоса ұзына бойын, сонау Солтүстік мұзды мұхиттың жағалауынан Қара теңізге дейін бойлай жайласып жатыр.

2.1-сызба. Әлем тілдерінің жіктелімі (жіктелім белгілер)

* Сингема және аллосингема жайлы 4-бөлімді қарыңыз.

Халықтардың өзара туыстығы ұзақ тарихи дамудың нәтижесі болып табылады. Оның ішінде халықтар арасындағы тіл бірлігінің белгілері ерекше орын алады. Туыстықтың ежелгі белгісі (бастау көзі), көне белгісі (жалғас желісі) және жаңа белгісі (қазіргі қалпы) болады.

Алғашқы топтың ежелгі бірлестігі ретінде үнді-еуропалық туыстықты атауға болады. Іргелес жатқан үлкен екі құрлықты мекендеген халықтардың басын өзара біріктіріп тұрған, түсіністікке қиын болса да, үнді-еуропа тілі болып табылады. Себебі бір-бірінің тіліндегі дыбысы мен лексика-грамматикасында үнді-еуропалық ежелгі ортақ ұқсастықтар сақталған.

Келесі топтың ежелгі бірлестігі ретінде ертедегі тай-қытайлық туыстықты атауға болады. Көлемі жағынан жинақы отырған халықтардың басын осы белгі біріктіріп отыр. Мұнда да бір-бірінің тіліндегі дыбысы мен лексика-грамматикасында тай-қытайлық ежелгі ортақ ұқсастықтар сақталған.

Үшінші топ ұлан-ғайыр Орал-Алтай жұртының туыстығы болып табылады. Орал-Алтай бірлестігі – Үлкен Азияның орталық-батысы мен Еуропаның шығыс жиегін қамти орналасқан халықтарын біріктіріп отырған белгі. Мұнда болса, бір-бірінің тіліндегі дыбысы мен лексика-грамматикасында орал-алтайлық ежелгі ортақ ұқсастықтар сақталған.

Жоғарыдағыдай ұлан-ғайыр жерге орналасып жатқан бастау туыстығы ортақ көп халық біртұтас күйінде қала алмайды.

Үнді-еуропалық туыстас тұтас халық іштей тағы тарамдала бастайды. Мысалы, сол көп халықтың ішінен өзара тіл ұқсастығы мол славян халықтары жіктеліп шығады. Олардың тілінде көне славяндық дыбыс пен лексика-грамматикалық ұқсастықтар сақталған.

Сол сияқты тай-қытай бірлестігінің де өзіндік орта топтары бар. Көне қытай тілінің дыбыс және лексика-грамматикалық ұқсастықтары сақталған.

Орал-Алтай бірлестігінен өзіндік ерекшелігімен сараланып түркі тобы тарайды. Бұл топқа кіретін тілдердің құрамында түркілік көне дыбыс пен лексика-грамматикалық ұқсастықтар сақталған.

Жоғарыдағы аталған үлкен және орта туыстық бірлестіктер үлкенді-кішілі ұлттардың жиынтығы болып табылады.

Туыстығы жақын славян тілдерінің ішінен, мысалы, өзгелерінен дара орыс тілі немесе украин тілі бөлініп шығады. Орыс тілінің немесе украин тілінің жаңа дыбыс және лексика-грамматикалық үлгісі

(нормасы) сол ұлт өкілдерінің бәріне бірдей тән, сондықтан да бәріне бірдей түсінікті. Ендеше, тілдің сол ұлт өкілдерінің бәріне бірдей ортақ болуы тілдік жіктелім белгісінің қазіргі қалпын көрсетеді.

Сондай-ақ екінші топтан, мысалы, ұлт өкілдеріне дыбыс және лексика-грамматикалық үлгісі (нормасы) ортақ қытай немесе екінші ұлт өкілдеріне дыбыс және лексика-грамматикалық үлгісі (нормасы) ортақ бирман тілі бөлініп шығады. Ендеше, тілдің сол ұлт өкілдерінің бәріне бірдей ортақ болуы тілдік жіктелім белгісінің қазіргі қалпын көрсетеді.

Үшінші топтан, мысалы, ұлт өкілдеріне дыбыс және лексика-грамматикалық үлгісі (нормасы) ортақ қазақ немесе екінші ұлт өкілдеріне дыбыс және лексика-грамматикалық үлгісі (нормасы) ортақ қырғыз тілі бөлініп шығады. Ендеше, тілдің қазақ немесе қырғыз ұлт өкілдерінің бәріне бірдей ортақ болуы тілдік жіктелім белгісінің қазіргі қалпын көрсетеді.

Тұтас тіл жіктелім белгі болып табылатын болса, онда тілдің ішкі бірліктері де жіктелім белгі бола алды. Тілдің күрделі деңгейінен бастайтын болсақ, онда алдымен морфологиялық деңгейге тоқталу керек.

Орыс тілі морфологиясының жіктелім ерекшелігі оның флективтілігінде, басқаша айтқанда, морфологиялық өзгерістер сөздің «ішінде» болып жатады. Мұндай тілдік құбылыс орыс тіліне тән болғандықтан, оны орыс тілінің морфологиялық жіктелім белгісі деп қабылдау керек.

Қытай тілі морфологиясының жіктелім ерекшелігі оның морфологиялық бірліктерінің даралығында, яғни басы бірікпейтіндігінде (изолирующий), басқаша айтқанда морфологиялық өзгерістер морфологиялық бірліктердің өзара тәуелсіздігінен туындайды. Мұндай тілдік құбылыс қытай тіліне тән болғандықтан, оны қытай тілінің морфологиялық жіктелім белгісі деп қабылдау керек.

Қазақ тілі морфологиясының жіктелім ерекшелігі оның жалғамалылығында (агглютинатив), басқаша айтқанда, морфологиялық өзгерістер түбір+қосымша (немесе қосымшалар) тіркесінен болып жатады. Мұндай тілдік құбылыс қазақ тіліне тән болғандықтан, оны қазақ тілінің морфологиялық жіктелім белгісі деп қабылдау керек.

Тіл-тілде сөз просодикасының (сөзқұрауыштың) маңызы үлкен, өйткені дыбыстардың басын құрап буын жасап, буындардың басын құрап сөз жасап тұрады.

Орыс тіліне тән сөз просодикасы сол сөздің екпіні (ударение) болып табылады. Егер орыс тілінде сөзге екпін дұрыс қойылмаса, ол

орыс сөзі болмайды немесе сөз мағынасы өзгеріп кетеді. Сондықтан сөз просодикасы (екпін) орыс тілінің маңызды жіктелім белгісі болып табылады.

Қытай тіліне тән сөз просодикасы сол сөздің әуені (тон) болып табылады. Егер қытай тілінде сөзге әуен дұрыс қойылмаса, ол қытай сөзі болмайды немесе сөз мағынасы өзгеріп кетеді. Сондықтан сөз просодикасы қытай (тон) тілінің маңызды жіктелім белгісі болып табылады.

Қазақ тіліне тән сөз просодикасы үндесім (сингармонизм) болып табылады. Егер қазақ тілінде сөздің үндесім әуезі дұрыс айтылмаса, ол қазақ сөзі болмайды немесе сөз мағынасы өзгеріп кетеді. Сондықтан сөз просодикасы (үндесім) қазақ тілінің маңызды жіктелім белгісі болып табылады.

Әр тілдің өзіне тән просодика құрылымы болады.

Орыс тілі көп екпінді (полиакцентный), өйткені сөз құрамындағы буындардың екпін қарқыны әртүрлі болады. Екпінді буын (главное ударение) біреу болғанымен, екпінсіз буындар (второстепенные ударения) бірнешеу және әртүрлі қарқынды болады. Екпіннің осы ерекшелігі орыс тілінің просодикалық жіктелім белгісі болып табылады.

Қытай тілі көп әуенді (политональный), өйткені сөз құрамындағы буындардың әуен деңгейі әртүрлі болады. Әртүрлі әуенді буын-сөздер (немесе сөз-буындар) бірнешеу және көп сатылы болады. Әуеннің (тонның) осы ерекшелігі қытай тілінің просодикалық жіктелім белгісі болып табылады.

Қазақ тілі көп әуезді (политембральный), өйткені әрбір сөздің өз айтылым әуезі бар. Қазақ тілінде төрт әуез бар. Сөз әуезінің (тембрдің) осы ерекшелігі қазақ тілінің просодикалық жіктелім белгісі болып табылады.

Тіл-тілдің өзіне тән сөз мағынасын өзгертетін немесе түрлендіретін дыбыс бөлшектері болады.

Орыс тіліне тән сөз мағынасын өзгертетін немесе түрлендіретін дыбыс бөлшек фонема болып табылады. Сондықтан фонема орыс тілінің жіктелім белгілерінің бірі болып табылады.

Қытай тіліне тән сөз мағынасын өзгертетін немесе түрлендіретін дыбыс бөлшек тонема болып табылады. Сондықтан тонема қытай тілінің жіктелім белгілерінің бірі болып табылады.

Қазақ тіліне тән сөз мағынасын өзгертетін немесе түрлендіретін дыбыс бөлшек сингема болып табылады. Сондықтан сингема қазақ тілінің жіктелім белгілерінің бірі болып табылады.

Тіл-тілдегі сөз мағынасын өзгертетін немесе түрлендіретін дыбыс бөлшектерінің сол тілге ғана тән айтылым түрлері (варианттары) болады.

Орыс тіліне тән фонеманың айтылым түрлері аллофон болып табылады. Сондықтан аллофон орыс тілінің жіктелім белгісі болып табылады.

Қытай тіліне тән тонеманың айтылым түрлері аллотон болып табылады. Сондықтан аллотон қытай тілінің жіктелім белгісі болып табылады.

Қазақ тіліне тән сингеманың айтылым түрлері аллосингема болып табылады. Сондықтан аллосингема қазақ тілінің жіктелім белгісі болып табылады.

Тілдердің жіктелім белгілерінің моделі

Тілдердің айырым белгілері олардың жіктеліміне негіз болып қана қоймай, кейбір пікір-талас тудырып жүрген мәселелерді шешуге де септігін тигізеді. Ең бастысы қазақ тілтанымында орнығып қалған «еуропацентристік» ұстанымдардан арылуға мүмкіндік береді.

Жоғарыдағы кестеде келтірілген тілдерді жіктеудің кез келген айырым белгілерін модельдеп шығуға болады. Алайда бүгінгі зәру зерттелім сөз просодикасының моделін жасау болып отыр. Өйткені қазақ тілтанымындағы «еуропацентризм» орыс тілінің сөздік екпінінен басталып отыр. Өйткені «қазақ тілінде екпін сөздің соңғы буынына түседі» деген жаңсақ ереже қазақ тілінің оқулықтарында әбден қалыптасып қалған.

Сөздік екпін немесе акцент тілдерді жіктеудің айырым белгісі болғандықтан, ол тек бір тілдің ғана, яғни орыс тілінің құрылымына ғана тән. Ендеше, сөздік екпінді, мысалы, қазақ не қытай тілінің құрылымынан іздемеу керек.

Әуен немесе тон тілдерді жіктеудің айырым белгісі болғандықтан, ол тек бір тілдің ғана, яғни қытай тілінің құрылымына ғана тән. Ендеше, тонды, мысалы, қазақ не орыс тілінің құрылымынан іздемеу керек.

Үндесім немесе сингармонизм тілдерді жіктеудің айырым белгісі болғандықтан, ол тек бір тілдің ғана, яғни қазақ тілінің құрылымына ғана тән. Ендеше, сингармонизмді, мысалы, қытай не орыс тілінің құрылымынан іздемеу керек.

Олай болса:

- сөздік екпін бар жерде тон мен сингармонизм болмайды;

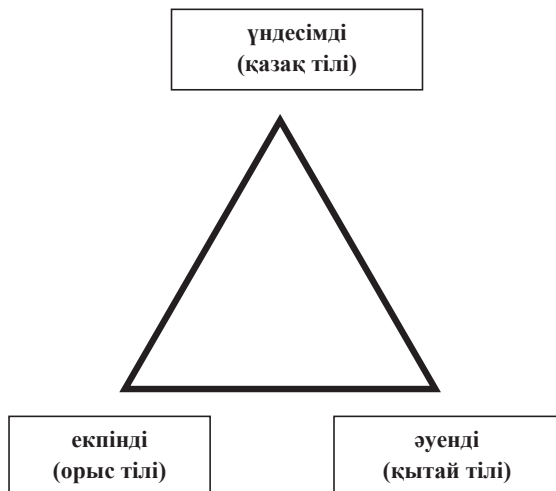
- тон бар жерде сөздік екпін мен сингармонизм болмайды;
- сингармонизм бар жерде сөздік екпін мен тон болмайды.

Әлем тілдеріндегі белгілі сөз просодикаларының (сөзқұрауыш) моделі үшбұрыш үлгісінде болып шығады (2.1-сурет).

Үшбұрыш моделінің басты сипаты оның бұрыштары еш уақытта бір нүктеде қиылыса алмайды. Ал сөз просодикалары үшбұрыштың әр басына орналасқан. Олай болса, олар да бір тілдің құрамына жинала алмайды.

Әрбір сөз просодикасының көрнекі моделі олардың фонетикалық құрылымының да бір-бірінен мүлдем өзгеше екенін дәлелдейді. Сингармонизмнің тілдік мәртебесі тең төрт әуезі (суреттегі бірінші топ сызба: жуан езулік, жіңішке езулік, жуан еріндік, жіңішке еріндік) болса, сөз құрамындағы екпін түрлерінің қарқыны (суретте екінші топ сызба: екпінді, жоғары екпінді, орта екпінді, екпінсіз) еш уақытта тең болмайды, ал тонның көп сатылы деңгейлері (суретте соңғы топ сызба: төмен, жартылай төмен, жартылай жоғары, жоғары) буын-сөздердің айтылымын түрлендіріп отырады.

Әр тілге тән сөз просодикасы өзінше көпқұрылымды болады екен. Сингармонизм сөз әуезі мен сөз құрамындағы буындардың айтылым қарқынын біркелкі ұстайды. Сондықтан да сөз бастан-аяқ тек біркелкі әуезбен айтылып, белгілі бір буынның басым айтылуы кездеспейді.

2.1-сурет. Әлем тілдерінің просодикалық белгілерінің моделі

Керісінше, сөздік екпін сөз әуезін біркелкі сақтамайды, сондықтан да орыс сөзінің құрамында әртүрлі әуезді буындар кездесе береді және сөз құрамындағы буындардың екпін қарқыны еш уақытта тең болмайды.

Олай болса, қазақ сөзінің құрамында біркелкі әуезді және айтылым қарқыны бірыңғай буындар мен әртүрлі әуезді және екпін қарқыны әртүрлі буындардың қоса айтылуы артикуляциялық тұрғыдан мүмкін емес. Басқаша айтқанда, сингармонизм мен екпін бір сөздің құрамына сыйыспайды: сингармонизм бар жерде екпін болмайды, екпін бар жерде сингармонизм болмайды. Ендеше, «қазақ тілінде екпін бар» деген ережені жаңсақ қабылданған деп түсіну керек.

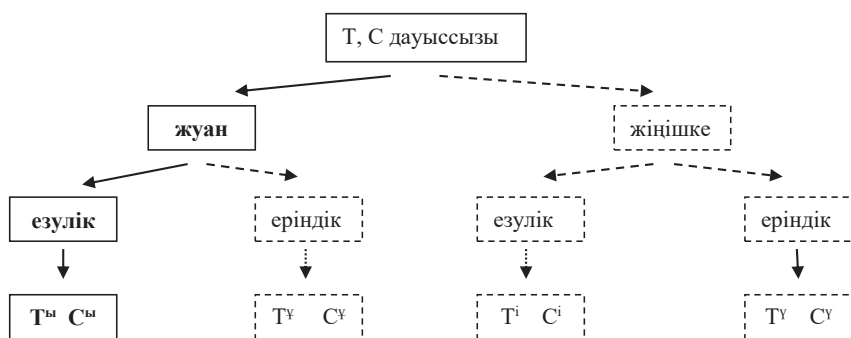
3. ҚАЗАҚ СӨЗІНІҢ ДЫБЫС ТАЛДАНЫМЫ (АНАЛИЗІ) Теориялық негіздеме

Дәстүрлі фонетикамызда алдымен дайын дыбыстардың әліпби тізбегі ұсынылады. Мысалы, «қазақ тілінде пәлен дыбыс бар» деп нақтылап қояды. Сөйтіп, қазақ тіліндегі дыбыс саны олардың әліпби құрамымен өлшенеді. Сол дыбыстардан буын, буындардан сөз құралып жатады (әлеми оқыту әдістемесінде қабылданған әдіс). «Әліппеден» бастап жоғарғы оқулықтарға дейін сауат ашу әліпбиден (дыбыстан) басталады. Тілі ана сүтімен шыққан адамдар үшін оның еш қиындығы болмайды. Өйткені адам алғаш тілі шыққанда жеке дыбыстардың айтылымын емес, бүтін сөздердің айтылымын меңгеруден бастайды. Сондықтан да айтылым әуезі әртүрлі болса да, сол сөздер құрамындағы дыбыстардың түрленім үлгілері өзінен-өзі табиғи айтылып, табиғи естіліп жатады. Бұл қазақша таза сөйлейтін адамдарға тән. Олар үшін тілде қанша ақиқат дыбыс бар және олардың құрамы мен жүйесі қандай деген сұрақ туындамайды.

Алайда теориялық тілтаным (фонетика) мен қолданба лингвистика (оның ішінде әдістеме де бар) үшін әліпбидегі дыбыстардың санымен шектелу жеткіліксіз. Себебі дыбыстардың әліпби тізбегі тілдегі ақиқат дыбыстардың бір тобын ғана қамтиды. Мысалы, қазақ тілінде **Т**, **С** (әліпбидегі атауы – *ты*, *сы*) дауыссыз дыбыстары бар дейміз. Ал осы дыбыстар тек *тыс* сөзінің құрамында ғана кездеседі де, дәл сол **Т^ы**, **С^ы** айтылым үлгілері *тіс*, *тұс*, *түс* сөздерінің құрамында кездеспейді. Өйткені **Т^і**, **Т^ұ**, **Т^ү**, **С^і**, **С^ұ**, **С^ү** дыбыстарының жасалымы да (артикуляциясы), естілімі де (перцепциясы) басқа-басқа. Ендеше,

теориялық фонетика дыбыс түрленімінің мүмкін болған үлгілерін түгел анықтауға тиіс, онсыз ғылыми нәтиже толық болмайды (3.1-сызба); қолғанат қондырғылар құрастырғанда қолданба лингвистика ескерілуі керек, онсыз ақпарат (байланыс) желісінде ақау болады; әдістеме өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйреткенде пайдалану керек, онсыз акцент жойылмайды.

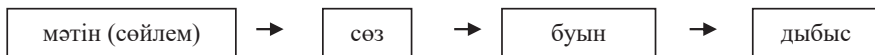
Суреттен көрініп тұрғандай, дыбыстардың әліпби айтылымы тек бір ғана айтылым үлгісін қамтиды – **Т^ы, С^ы** (бүтін және қою сызықпен бөлектеніп берілді), қалған түрлерінің айтылым үлгілері қалыс қалып отыр (жіңішке және үзік сызықпен бөлектеніп берілді). Олай болса, әліпбидегі дыбыстар қазақ тілі дыбыстарының құрамын бір жақты ғана көрсетеді екен. Ендеше, қазақ сөзінің дыбыс талданымын зерттеудегі мақсат – қазақ тіліндегі ақиқат дыбыстардың құрамын түгел қамтып шығу. Ол үшін зерттеушілер алдында сөздің дыбыс құрамын фонетикалық (жасалымы) және сингармологиялық (үндесімі) тұрғыдан талдап шығу міндеті тұр.

3.1-сызба. Әліпби тізбегіндегі дыбыстың ақиқат мәні (қою сызықпен бөлектенген)

Қазақ сөзінің талданым желісі

Теориялық фонетика тұрғысынан қарағанда дыбыстан сөзге қарай талдау дұрыс нәтиже бермейді. Өйткені жоғарыда көрсетілгендей, ондай жағдайда дыбыстың бір ғана айтылым үлгісі қамтылады да, өзге үлгілері жасырын қалып қояды. Сондықтан қазақ сөзінің талданым желісі мәтіннен (сөйлемнен) дыбыс бағытында жүргізілуі керек. Сонда ғана тілдегі дыбыс үлгілерін түгел табуға болады.

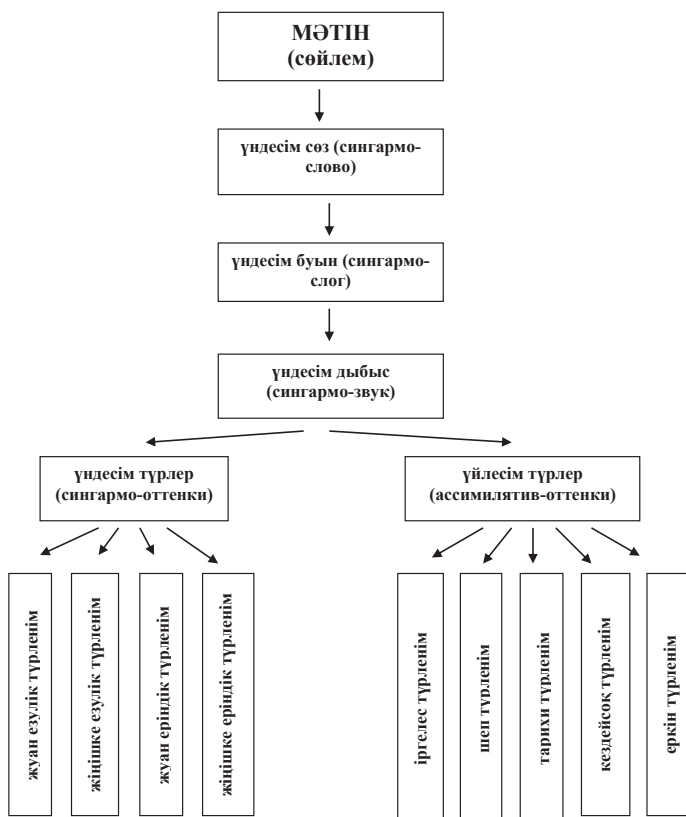
Басқаша айтқанда (3.2-сызба),
 - алдымен мәтін (сөйлем) алынады, оның ішінде әртүрлі үндесім әуезді сөздер кездеседі;

- мәтін (сөйлем) ішінен сөз бөлінеді, ол сөздің өзіне тән үндесім әуезі бар;

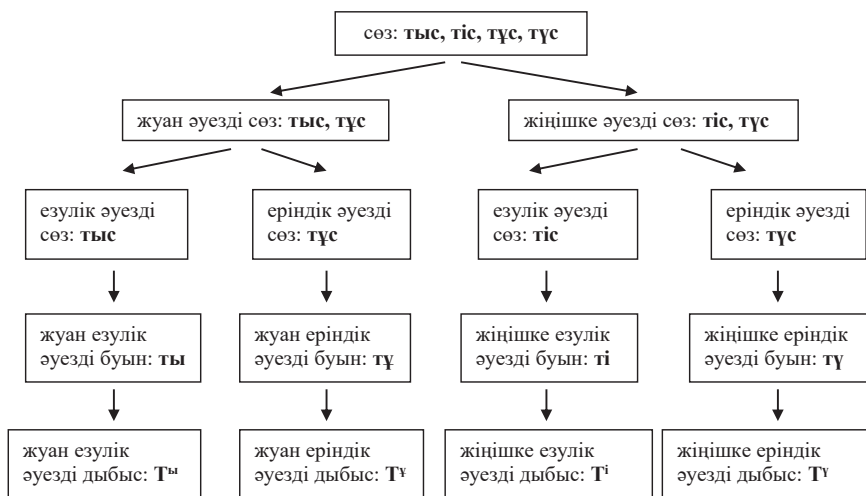
- сөзден сол сөзге тән үндесім әуезді буын ажыратылады;

- буыннан барып сол буынға тән үндесім әуезді дыбыс табылады.

Осы жолмен табылған дыбыстар қазақ тіліне тән ақиқат дыбыстар болып шығады (3.3-сызба). Сөйтіп, қазақ тіліндегі дыбыстардың әліп-би тізбегінен өзгеше толық құрамы шығады.

3.2-сызба. Қазақ тілінің жалпы дыбыс талданым желісі

3.3-сызба. Қазақ сөзінің дыбыс талданым желісі

Теориялық болжам. Қазақ тілінде (түркі тілдерінде) үнді-еуропа тілдеріне тән *фонема* жоқ. Ендеше, сол тілдерге тән *аллофон* да жоқ. Себебі үнді-еуропа тілдері – екпінді (акцентті) тілдер, ал қазақ (түркі) тілі – үндесім (сингармониялық) тіл. Түркі (қазақ) тілдерінің үнді-еуропа тілдерінің ізімен талданып жүргендігі бұған дейінгі тілтанымадағы *еуропаөзімшіл (еуропацентристік)* ұстанымның басымдылығынан болып отыр. Өкінішке қарай, қазақ (түркі) фонетистері әзірге *еуропацентризмнен* арыла алмай келеді.

Қазақ тілі үндесім (сингармониялық) тіл болғандықтан, оның дыбыс құрамына тән ұғымдар мен атаулардың өз ерекшелігі болады.

Қазақ сөзінің мағынасын түрлендіретін ең кішкене дыбыс бөлшегі үндесім дыбыс болғандықтан, оны *үндесім фонема* немесе *сингармофонема* деп атауға тура келеді. Осыған орай, үндесім фонеманың варианттары *үндесім аллофон* немесе *аллосингармофонема* деп аталмақшы. Алайда тағы да еуропацентризмге ұрынбас үшін *үндесім фонема (үндесім аллофон)* немесе *сингармофонема (аллосингармофонема)* атауларының орнына ықшам әрі сингармонизмнен туындайтын *сингема* және *аллосингема* атауларын енгізген жөн болады. Сонда теориялық жалпы фонетика (теоретическая общая фонетика) тұрғысынан әлеми тілдерге тән «фонологиялық» бірліктердің жүйесі мынадай болып шығады:

- екпінді (акцентті) тілдер үшін:	фонема және аллофон
- буын (әуен) тілдер үшін:	тонема және аллотонема
- үндесім (сингармониялық) тілдер үшін:	сингема және аллосингема

Сонда қазақ тілінде 3 дауысты (ашық [а], қысаң [ы], құранды [о]) сингема (дыбыс), 17 дауыссыз [б, д, ғ, ж, з, й, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ш] сингема (дыбыс) бар болып шығады. Барлығы 20 сингема (дыбыс). Ендеше, қазақ тілінде жиырма тірек дыбыс бар.

Дауысты дыбыстар:

Жалаң ашық дауысты [а] сингема екі аллосингемадан құралады: [а, ә];

Жалаң қысаң дауысты [ы] сингема төрт аллосингемадан құралады: [ы, і, ұ, ү];

Құранды дауысты [о] сингема үш аллосингемадан құралады: [о, ө, е].

Барлығы 9 аллосингема (үндесім) дауысты дыбыс.

Дәстүрлі фонетикамыздағы 9 дауысты деп жүргеніміз үш тірек дауыстының (сингеманың) үндесім (сингармониялық) варианттары немесе аллосингемалары болып шығады (3.1-кесте).

3.1-кесте. Дауысты дыбыстардың сингема және аллосингема құрамы

А	[А	Ә]
Ы	[Ы	І	Ұ	Ү]
О	[...	Е	Ө	Ө]

Дауыссыз дыбыстар:

Дауыссыз [б]	төрт аллосингемадан құралады:	[б]	[б']	[б°]	[б'°]
Дауыссыз [д]	төрт аллосингемадан құралады:	[д]	[д']	[д°]	[д'°]
Дауыссыз [ғ]	төрт аллосингемадан құралады:	[ғ]	[ғ']	[ғ°]	[ғ'°]
Дауыссыз [ж]	төрт аллосингемадан құралады:	[ж]	[ж']	[ж°]	[ж'°]
Дауыссыз [з]	төрт аллосингемадан құралады:	[з]	[з']	[з°]	[з'°]
Дауыссыз [й]	төрт аллосингемадан құралады:	[й]	[й']	[й°]	[й'°]
Дауыссыз [қ]	төрт аллосингемадан құралады:	[қ]	[қ']	[қ°]	[қ'°]
Дауыссыз [л]	төрт аллосингемадан құралады:	[л]	[л']	[л°]	[л'°]
Дауыссыз [м]	төрт аллосингемадан құралады:	[м]	[м']	[м°]	[м'°]
Дауыссыз [н]	төрт аллосингемадан құралады:	[н]	[н']	[н°]	[н'°]

Дауыссыз [б]	төрт аллосингемадан құралады:	[б]	[б']	[б ^о]	[б' ^о]
Дауыссыз [д]	төрт аллосингемадан құралады:	[д]	[д']	[д ^о]	[д' ^о]
Дауыссыз [ғ]	төрт аллосингемадан құралады:	[ғ]	[ғ']	[ғ ^о]	[ғ' ^о]
Дауыссыз [ж]	төрт аллосингемадан құралады:	[ж]	[ж']	[ж ^о]	[ж' ^о]
Дауыссыз [з]	төрт аллосингемадан құралады:	[з]	[з']	[з ^о]	[з' ^о]
Дауыссыз [й]	төрт аллосингемадан құралады:	[й]	[й']	[й ^о]	[й' ^о]
Дауыссыз [к]	төрт аллосингемадан құралады:	[к]	[к']	[к ^о]	[к' ^о]
Дауыссыз [л]	төрт аллосингемадан құралады:	[л]	[л']	[л ^о]	[л' ^о]
Дауыссыз [м]	төрт аллосингемадан құралады:	[м]	[м']	[м ^о]	[м' ^о]
Дауыссыз [н]	төрт аллосингемадан құралады:	[н]	[н']	[н ^о]	[н' ^о]
Дауыссыз [ң]	төрт аллосингемадан құралады:	[ң]	[ң']	[ң ^о]	[ң' ^о]
Дауыссыз [п]	төрт аллосингемадан құралады:	[п]	[п']	[п ^о]	[п' ^о]
Дауыссыз [р]	төрт аллосингемадан құралады:	[р]	[р']	[р ^о]	[р' ^о]
Дауыссыз [с]	төрт аллосингемадан құралады:	[с]	[с']	[с ^о]	[с' ^о]
Дауыссыз [т]	төрт аллосингемадан құралады:	[т]	[т']	[т ^о]	[т' ^о]
Дауыссыз [у(w)]	екі аллосингемадан құралады:	[у]	[у']		
Дауыссыз [ш]	төрт аллосингемадан құралады:	[ш]	[ш']	[ш ^о]	[ш' ^о]

Барлығы 66 үндесім дауыссыз дыбыс.

Сонда қазақ тілінде 75 (9 үндесім дауысты +66 үндесім дауыссыз) үндесім дыбыс бар. Қазақ тілінің кез келген үндесім әуезді сөздері осы 75 үндесім дыбыстан құралады (3.2-кесте).

3.2-кесте. Қазақ тілі дыбыстарының жиынтық сингема (қою таңбамен белгіленген) және аллосингема (сұйық таңбамен белгіленген) құрамы

	а	ы	...	е
	ә	і	...	ө
	ұ	...
			ү	...
		
п	п'	б	б'	м
	п ^о		б ^о	м'
				м ^о
				м' ^о
т	т'	д	д'	н
	т ^о		д ^о	н'
				н ^о
				н' ^о
к	к'	ғ	ғ'	ң
	к ^о		ғ ^о	ң'
				ң ^о
				ң' ^о
с	с'	з	з'	р
	с ^о		з ^о	р'
				р ^о
				р' ^о
ш	ш'	ж	ж'	л
	ш ^о		ж ^о	л'
				л ^о
				л' ^о
				й
				й'
				й ^о
				й' ^о
				у
				у'

Келесі бөлімдерде қазақ тілінің үндесім дыбыстарының талданымы өз алдына, үйлесім (ассимилятив) дыбыстарының талдауы өз алдына беріледі.

Атаулар:

- **фонетика** – тілдің дыбыс жүйесін зерттейтін тілтаным саласы;
- **акустикалық (айтылым) фонетика** – дыбыстар мен сөз оралымдарының физикалық табиғатын зерттейтін тілтаным саласы;
- **артикуляциялық (жасалым) фонетика** – тіл дыбыстарын жасауға қатысатын сөйлеу мүшелерінің қозғалысын талдайтын фонетика саласы;

- **перцепциялық (естілім) фонетика** – тіл дыбыстарының түйсінім сипатын талдайтын фонетиканың саласы;

- **сингармонизм (үндесім)** – буын не сөз құрамындағы дыбыстардың бастан-аяқ бір әуезбен айтылуы;

- **езулік** – еріннің жазылып барып жасалуы;
- **тіл үндестігі** – буын не сөз құрамындағы дыбыстардың тілдің көлденең қалпына қарай (жуан/жіңішке) өзара икемделуі;
- **еріндік** – еріннің сүйірленіп немесе дөңгеленіп барып жасалуы;
- **ерін үндестігі** – буын не сөз құрамындағы дыбыстардың ерін қатысына қарай өзара икемделуі;

- **ассимиляция (үйлесім)** – көрші дыбыстар жасалымының бір-біріне өзара икемделуі;

- **дыбыс** – ауыз қуысында жасалып (жасалым), ауа арқылы тарап (айтылым), құлақ арқылы қабылданатын (естілім) фонетикалық бірлік;

- **ашық дыбыс** – жақтың кең ашылып, тілдің ауыз қуысында төмен жатуы арқылы жасалатын дауысты дыбыс;

- **қысаң дыбыс** – жақтың қысаң ашылып, тілдің ауыз қуысында жоғары жатуы арқылы жасалатын дауысты дыбыс;

- **монофтонг (жалаң)** – бастан-аяқ біркелкі дыбысталатын дауысты дыбыс;

- **дифтонг (құранды)** – бір (толық немесе жартылай) дыбыстан басталып, екінші (толық немесе жартылай) дыбыспен аяқталатын дауысты дыбыс;

- **дифтонгоид** – солғын дыбыстан басталып, екінші толық немесе анық дыбыспен аяқталатын дауысты дыбыс;

- **аффрикат (жабысыңқы)** – тоғысыңқы/жуысыңқы немесе жуысыңқы/тоғысыңқы жасалу тәсілдері өзара кірігу арқылы жасалатын дауыссыз дыбыс;

- **дауыссыз** – 1) Өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығуы нәтижесінде жасалады. 2) Дауыссыздардың жасалымына дауыс желбезегі толық қатыспайды: үн (үнді дауыссыздар), ызың (ұяң дауыссыздар) мен шудың (қатаң дауыссыздар) қатысуымен жасалатын дыбыстар (дауыстыларға қарама-қарсы). 3) Дауыссыздар буын құрай алмайды. Дауыссыздар жүйесі лингвистика ғылымында консонантизм деп аталады.

- **дауысты (тербелмелі) дыбыс** – 1) Өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында еркін өтуінен пайда болатын дыбыстар. 2) Дауыс желбезегінің толық тербелімі арқылы жасалады. 3) Дауыстылар буын құрайды. Дауыстылар жүйесі лингвистика ғылымында вокализм деп аталады.

- **қатаң (тербеліссіз) дыбыс** – дауыс желбезегінің қатысынсыз жасалатын дауыссыз дыбыс;

- **ұяң (тербеліңкі) дыбыс** – дауыс желбезегінің жартылай тербелімі арқылы жасалатын дауыссыз дыбыс;

- **үнді (тербелімді) дыбыс** – дауыс желбезегінің мол тербелімі арқылы жасалатын дауыссыз дыбыс;

- **сингема** – түркі тілдеріндегі сөз мағынасын түрлендіре алатын ең кіші фонетикалық бірлік;

- **аллосингема** – сингеманың фонетикалық варианты;

- **тонема** – буын тілдердегі сөз мағынасын түрлендіре алатын ең кіші фонетикалық бірлік;

- **аллотонема** – тонеманың фонетикалық варианты;

- **фонема** – үнді-еуропа тілдеріндегі сөз мағыналарын түрлендіре алатын ең кіші фонетикалық бірлік;

- **аллофон** – фонеманың фонетикалық варианты;

- **транскрипция** – сөйлеу үстіндегі дыбыстардың түрленім үлгілерін белгілейтін таңбалар;

- **фонетикалық транскрипция** – сөйлеу үстіндегі дыбыстардың барлық айтылым үлгілерін белгілейтін таңбалар;
- **фонологиялық транскрипция** – сөйлеу үстіндегі мағыналық мәні бар дыбыс түрленімін белгілейтін таңбалар;
- **халықаралық фонетикалық әліпби** – әлемдегі тілдердің дыбыстары мен дыбыс түрленімін белгілейтін тіл-тілдің бәріне ортақ таңбалар жиынтығы.

4. ҚАЗАҚ ТІЛІ ДЫБЫСТАРЫ

Қазақ тілі дыбыстарының талдану жолдары мен жіктелімі жаңаша қарастырылды.

Фонетикалық талдау:

- дыбыстың жасалымы (артикуляциясы), дыбыстың жасалымына қатысты сөйлеу мүшелері мен олардың қалпын анықтайды;
- дыбыстың айтылымы (акустикасы), дыбыстың айтылымына қатысты ауыз қуысы мен көмей қуысының өзара жүйесін (резонаторлар немесе жаңғыртқылардың қалпын) анықтайды;
- дыбыстың естілімі (перцепциясы), дыбыстың естілім түйсінімін анықтайды.

Үндесім (сингармонизм) талдау:

- дыбыстардың үндесім жасалымын анықтайды;
- дыбыстардың үндесім айтылымын анықтайды;
- дыбыстардың үндесім естілімін анықтайды.

Үйлесім (ассимилятив) талдау:

- дыбыстардың үйлесім жасалымын анықтайды;
- дыбыстардың үйлесім айтылымын анықтайды;
- дыбыстардың үйлесім естілімін анықтайды.

Тіл дыбыстары **дауысты** және **дауыссыз** дыбыстар болып екіге бөлінеді.

Дауысты дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірінен алшақ жатуы арқылы жасалады. Дауысты дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

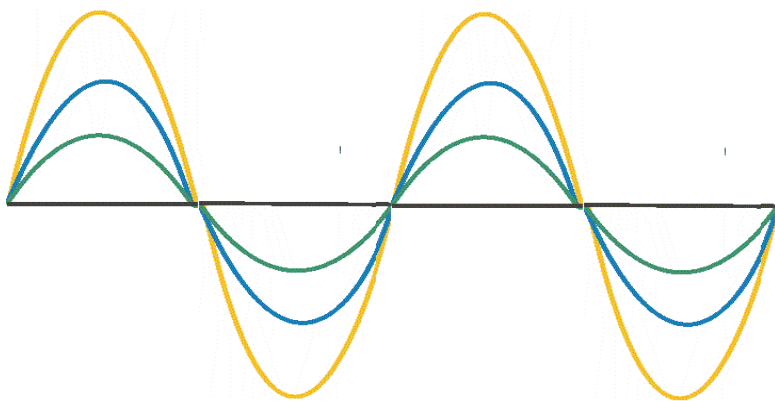
- дауысты дыбыстар дауыс шымылдығының толық тербелімі арқылы жасалады (тербелмелі);
- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырамай шығады;
- дауысты дыбыстар буын құрайды.

Дауыссыз дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірімен жуысуы немесе тоғысуы арқылы жасалады. Дауыссыз дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

- дауыссыз дыбыстар дауыс шымылдығының толымсыз тербелімі (дауыс шымылдығының тербеліссіз, жартылай тербелімі және мол тербелімі) арқылы жасалады (тербеліссіз немесе қатаң, тербеліңкі немесе ұяң, тербелімді немесе үнді);

- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығады;

- дауыссыз дыбыстар буын құрай алмайды.

4.1-сурет. Қазақ тілі дыбыстарының дауыс желбезегінің қатысына қарай жіктелімі: тербеліссіз (қатаң), тербеліңкі (ұяң), тербелімді (үнді), тербелмелі (дауысты)

Әліпби дыбыстар

Қазақ тілінің әліпби тізімінің құрамына енген төл дыбыстарды *әліпби дыбыстар* деп атаймыз.

Дауысты дыбыстар

Қазақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесі

Қазақ тілінде **9** әліпби дауысты дыбыс бар. Олар қолданымдағы әліпби құрамында былай таңбалаынады: **А, Ә, Е, О, Ө, Ұ, Ү, Ы, І.**

Қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінеді. Бастан-аяқ біркелкі айтылатын дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: *a, ə, ы, і, ұ, ү*. Бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: *o, ø, e*.

Жалаң дауысты дыбыстар

А дыбысы (4.2-сурет)

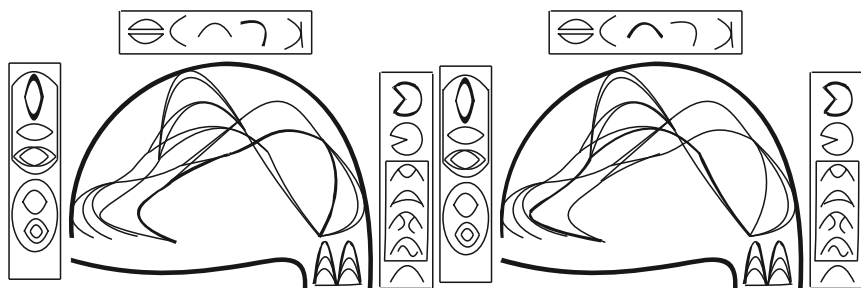
А дыбысы жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай ашық дауысты дыбыс болып табылады. А дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады. Еріннің қатысына қарай езу дауысты дыбыс болып табылады. А дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. А дыбысы тілдің тік қалпына қарай – *ашық*, ерін қатысына қарай – *езу*, жасалу орнына қарай – *тіл арты* дыбыс.

Жасалым белгілері: *ашық, езу, тіл арты* дауысты дыбыс.

Ә дыбысы

Ә дыбысы жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай ашық дауысты дыбыс болып табылады. Ә дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады. Еріннің қатысына қарай езу дауысты болып табылады. Ә дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *ашық*, ерін қатысына қарай – *езу*, жасалу орнына қарай – *тіл ортасы* дыбыс.

Жасалым белгілері: *ашық, езу, тіл ортасы* дауысты дыбыс.

4.2-сурет. А және Ә дауысты дыбыстарының жасалым моделі

Ы дыбысы (4.3-сурет)

Ы дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. Ы дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады. Еріннің қатысына қарай езу дауысты дыбыс болып табылады. Ы дыбысын

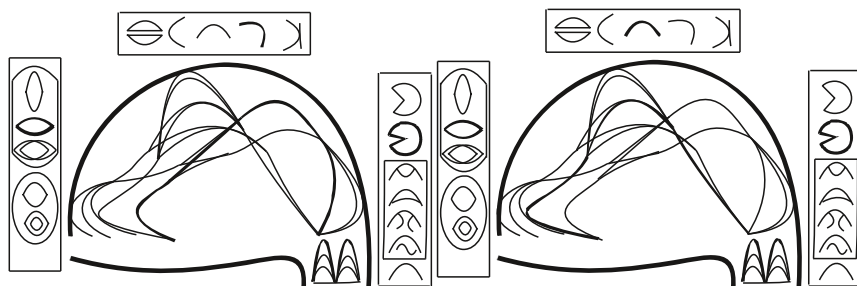
айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *езу*, жасалу орнына қарай – *тіл арты* дыбыс.

Жасалым белгілері: *қысаң*, *езу*, *тіл арты* дауысты дыбыс.

I дыбысы

I дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. **I** дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады. Еріннің қатысына қарай *езу* дауысты дыбыс болып табылады. **I** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *езу*, жасалу орнына қарай – *тіл ортасы* дыбыс.

Жасалым белгілері: *ашық*, *езу*, *тіл ортасы* дауысты дыбыс.

4.3-сурет. Ы және I дауысты дыбыстарының жасалым моделі

Ұ дыбысы (4.4-сурет)

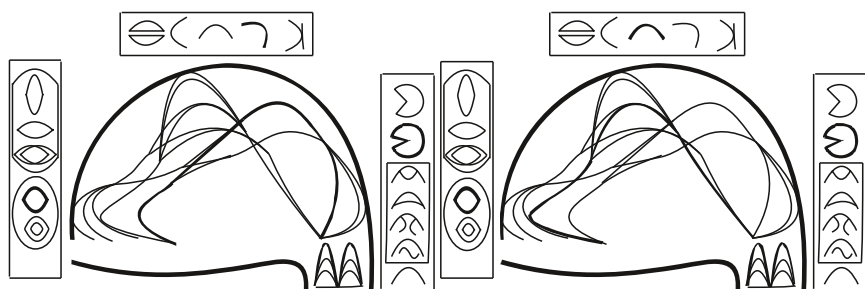
Ұ дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. **Ұ** дыбысын айтқанда ерін доғалданып тұрады. Еріннің қатысына қарай ерін дауысты дыбыс болып табылады. **Ұ** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *ерін*, жасалу орнына қарай – *тіл арты* дыбыс.

Жасалым белгілері: *қысаң*, *ерін*, *тіл арты* дауысты дыбыс.

Ү дыбысы

Ү дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. Ү дыбысын айтқанда ерін доғалданып тұрады. Еріннің қатысына қарай ерін дауысты дыбыс болып табылады. Ү дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *ерін*, жасалу орнына қарай – *тіл ортасы* дыбыс.

Жасалым белгілері: *қысаң*, *ерін*, *тіл ортасы* дауысты дыбыс.

4.4-сурет. Ү және Ү дауысты дыбыстарының жасалым моделі

Құранды (дифтонг) дауысты дыбыстар

О дыбысы (4.5-сурет)

О дауысты дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. **О** дыбысын айтқанда ерін сүйірленіп басталып, дөңгеленіп аяқталады. Еріннің қатысына қарай ерін дауысты дыбыс болып табылады. **О** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты (екінші сыңарының) тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *ерін*, жасалу орнына қарай – *тіл арты* дыбыс.

Жасалым белгілері: *қысаң*, *ерін*, *тіл арты* дауысты дыбыс.

Ө дыбысы

Ө дауысты дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. **Ө** дыбысын айтқанда ерін сүйірленіп басталып, дөңгеленіп аяқталады. Еріннің қатысына қарай ерін дауысты дыбыс

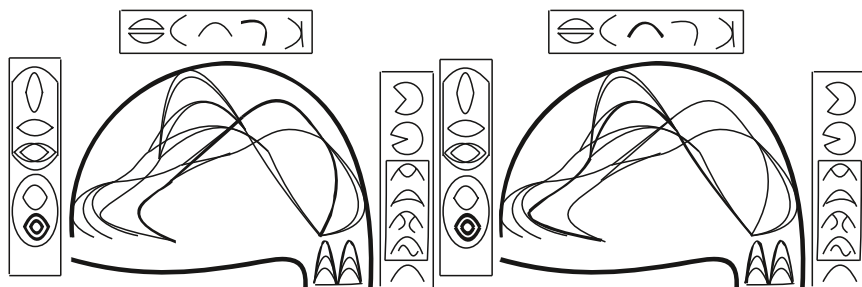
болып табылады. **Ө** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты (екінші сыңарының) тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *ерін*, жасалу орнына қарай – *тіл ортасы* дыбыс.

Жасалым белгілері: *қысаң*, *ерін*, *тіл ортасы* дауысты дыбыс.

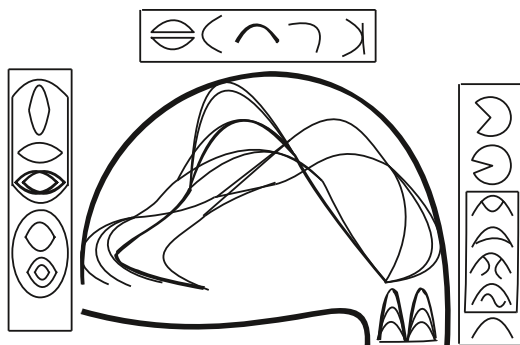
Е дыбысы (4.6-сурет)

Е дауысты дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады. Еріннің қатысына қарай езу дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты (екінші сыңарының) тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *езу*, жасалу орнына қарай – *тіл ортасы* дыбыс.

Жасалым белгілері: *қысаң*, *езу*, *тіл ортасы* дауысты дыбыс.

4.5-сурет. О және Ө дауысты дыбыстарының жасалым моделі

4.6-сурет. Е дауысты дыбысының жасалым моделі

Сонымен, қазақ тілінің дауысты дыбыстары құрамына қарай – жалаң/құранды, тілдің тік қалпына қарай – ашық/қысаң, тілдің көлденең қалпына қарай – тіл ортасы/тіл арты, ерін қатысына қарай езулік/еріндік болып жіктеледі (4.1-кесте). Қазақ тілі дауысты дыбыстарының құрамында тіл алды дауысты дыбыс жоқ.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының жіктелім белгілерінің жүйесін кестелеп көрнекілеуге болады (4.2-кесте). Егер жасалым белгі дауыстыға тән болса, онда «бар (+)» деп таңбаланады, егер тән болмаса, онда «жоқ (-)» деп таңбаланады. Сонда дауыстылардың арасындағы ортақ/айырым белгілері көрініп тұрады. Егер бір жасалым белгі бір не бірнеше дауыстыға тән болса, онда ол *ортақ белгі* болады. Бір дауыстыда бар, ал екінші дауыстыда жоқ белгі *айырым белгі* болады.

4.1- кесте. Дауысты дыбыстардың жасалым жіктелімі

ҚҰРАМЫ	ЖАСАЛУ ОРНЫ	тіл ортасы		тіл арты	
	ЕРІН ҚАТЫСЫ	езу(лік)	ерін(дік)	езу(лік)	ерін(дік)
ЖАҚ ҚАТЫСЫ					
жалаң	қысаң	І	Ү	Ы	Ұ
	ашық	Ә		А	
құранды		Е	Ө		О

4.2-кесте. Дауысты дыбыстардың жасалым белгілерінің жүйесі

ЖАСАЛУ ЖОЛЫ	ЖАҚ ҚАТЫСЫ		ЕРІН ҚАТЫСЫ		ТІЛ ҚАТЫСЫ		ҚҰРАМЫ	
	ашық	қысаң	езу	ерін	тіл арты	тіл ортасы	жалаң	құранды
А	+	-	+	-	+	-	+	-
Ә	+	-	+	-	-	+	+	-
Ы	-	+	+	-	+	-	+	-
І	-	+	+	-	-	+	+	-
Ұ	-	+	-	+	+	-	+	-
Ү	-	+	-	+	-	+	+	-
О	-	+	-	+	+	-	-	+
Ө	-	+	-	+	-	+	-	+
Е	-	+	+	-	-	+	-	+

Егер «бар (+)» белгісі бір бағананың бойында орналасса, онда ол ортақ белгі болып табылады. Мысалы, А және Ә дауыстыларына

«ашық» белгісі ортақ. Ал егер «бар (+)» белгісі көрші бағанаға ауысып кетсе, онда ол айырым белгі болады. Мысалы, сол А және Ә дауыстыларының тіл арты/тіл ортасы белгілері айырым белгі болып табылады. Өйткені «бар (+)» белгісі екі бағанаға бөлініп кеткен.

Жалаң дауыстылардың айырым/ортақ белгілерінің мүмкін болған реті (саны) әртүрлі болады.

Екі жалаң дауыстының арасында (жалаң белгісі бәріне ортақ болғандықтан, оны ескермейміз): - бір ортақ (ортақ белгіні көлбеу таңбамен бөлектейміз), екі айырым белгі бар болуы мүмкін:

А	<i>езулік</i>	ашық	тіл арты
І	<i>езулік</i>	қысаң	тіл ортасы

Ә	<i>езулік</i>	ашық	тіл ортасы
Ы	<i>езулік</i>	қысаң	тіл арты

А	<i>езулік</i>	ашық	<i>тіл арты</i>
Ұ	<i>еріндік</i>	қысаң	<i>тіл арты</i>

Ә	<i>езулік</i>	ашық	<i>тіл ортасы</i>
Ү	<i>еріндік</i>	қысаң	<i>тіл ортасы</i>

- екі ортақ, бір айырым белгісі бар болуы мүмкін:

А	<i>езулік</i>	ашық	<i>тіл арты</i>
Ы	<i>езулік</i>	қысаң	<i>тіл арты</i>

Ә	<i>езулік</i>	ашық	<i>тіл ортасы</i>
І	<i>езулік</i>	қысаң	<i>тіл ортасы</i>

Ұ	<i>еріндік</i>	қысаң	тіл арты
Ү	<i>еріндік</i>	қысаң	тіл ортасы

Ы	<i>езулік</i>	қысаң	тіл арты
І	<i>езулік</i>	қысаң	тіл ортасы

- үш айырым белгісі бар, ортақ белгісі жоқ болуы мүмкін:

А	<i>езулік</i>	ашық	тіл арты
Ү	<i>еріндік</i>	қысаң	тіл ортасы

Ә	<i>езулік</i>	ашық	тіл ортасы
Ұ	<i>еріндік</i>	қысаң	тіл арты

Екі дауыстының арасында үш ортақ белгі болуы мүмкін емес, өйткені онда олар бір дыбыс болып кетеді.

Қазақ тілі дыбыстарының таралым кестесінен (4.3-сызба), бір жағынан, кез келген дауыстының белгілерін ретімен тізіп шығуға болады (мысалы, А дауысты дыбысының белгілерін төменнен жоғары қарай тізіп кете береміз: езулік > ашық > тіл арты > жалаң > дауысты > дыбыс), екінші жағынан, дауыстылардың қай жерден барып ортақ белгіге түйісетінін көреміз (мысалы, А және Ы дауысты дыбыстары *тіл арты* белгісіне барғанда өзара түйіседі.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарын акустика-артикуляциялық ерекшеліктеріне қарай бес топқа бөліп жіктеуге болады. Атап айтқанда:

Тілдің көлденең қалпына (қатысына) қарай:

- тіл арты дауыстылар: **А, О, Ұ, Ы;**
- тіл ортасы дауыстылар: **Ә, Ө, Ү, І.**

Тілдің (жақтың) тік қалпына (қатысына) қарай:

- ашық дауыстылар: **А, Ә;**
- қысаң дауыстылар: **Ұ, Ы, Ү, І.**

Еріннің қалпына (қатысына) қарай:

- ерін(дік) дауыстылар: **О, Ұ, Ө, Ү;**
- езу(лік) дауыстылар: **А, Ы, Ә, І, Е.**

Әуез қатысына қарай:

- жуан дауыстылар: **А, О, Ұ, Ы;**
- жіңішке дауыстылар: **Ә, Ө, Ү, І, Е.**

Құрамына қарай:

- жалаң дауыстылар: **А, Ә, Ы, І, Ұ, Ү;**
- құранды дауыстылар: **Е, О, Ө.**

Дауысты дыбыстардың жасалым (артикуляциялық) моделі

Дауысты дыбыстардың моделін құрастыру үшін төмендегідей шартты сызықтар аламыз:

Тілдің тік қалпы (үзік сызық)

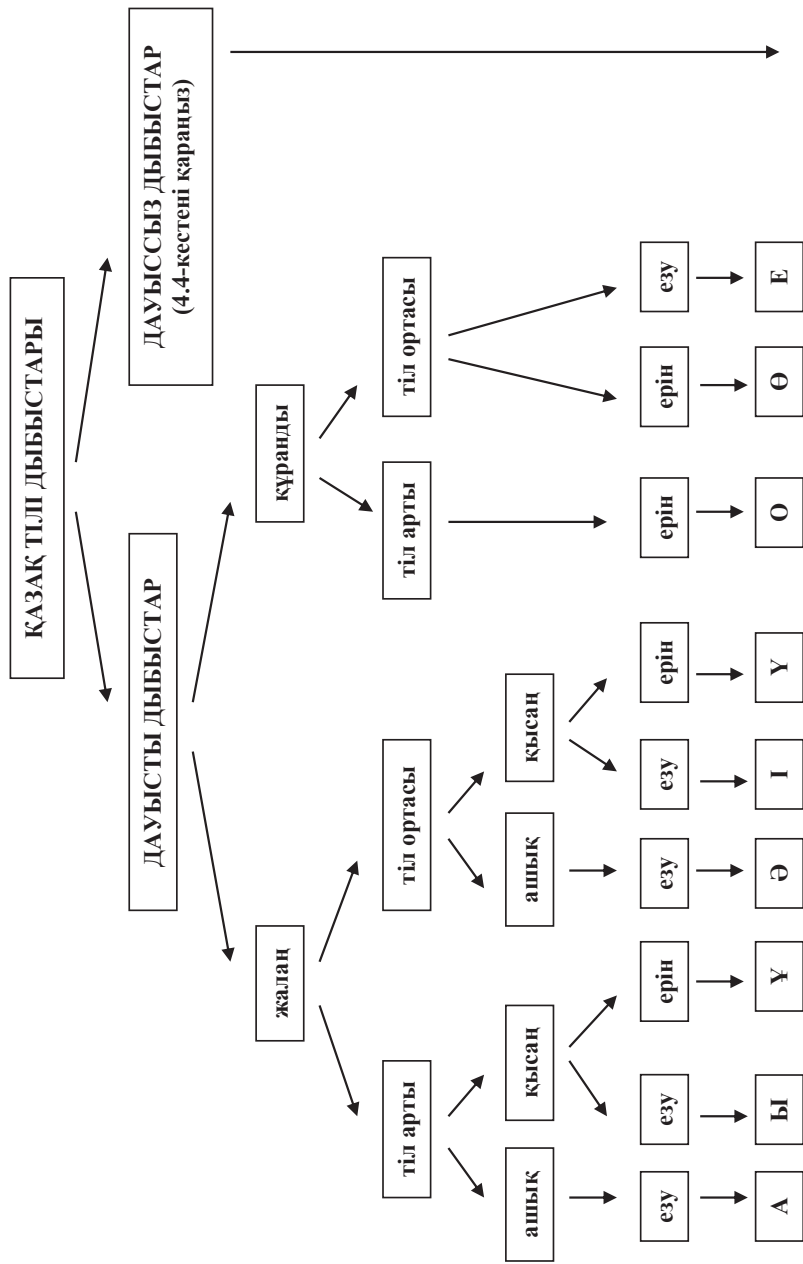

Тілдің көлденең қалпы (бүтін сызық)

Ерін қатысы (тамшы сызық)

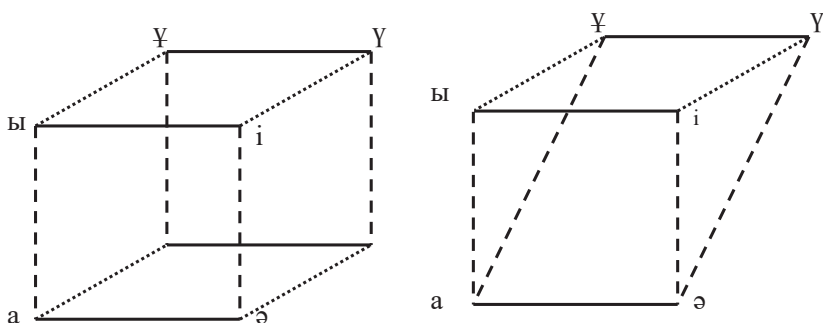

4.3-сызба. Қазақ тілі дыбыстарының жіктелім кестесі

Қазақ тілінің жалаң дауысты дыбыстарының жасалым моделін текше түрінде беруге болады. Бірақ текшенің сегіз бұрышы бар, ал қазақ тілінде 6 жалаң дауысты бар. Олай болса, текше тектес модельдің бос бұрыштарын алып тастап, модельді одан әрі ықшамдай түсуге болады. Ол үшін текше модельдің бос екі бұрышы алып тасталады. Содан кейін пайда болатын модель үшкіл (призма) тектес болады. Ендеше, қазақ тілі жалаң дауыстыларының моделі текше емес, үшкіл-призма болу керек. Дәстүрлі түркологияда текше модель түрінде кездеседі. Өйткені жалпы тіл білімі мен түркологияда сондай пікір қалыптасқан.

Енді текше модель үшкіл-призма модельмен (5.7-сурет) алмастырылады.

4.7-сурет. Жалаң дауыстылардың текше моделі мен үшкіл-призма моделі

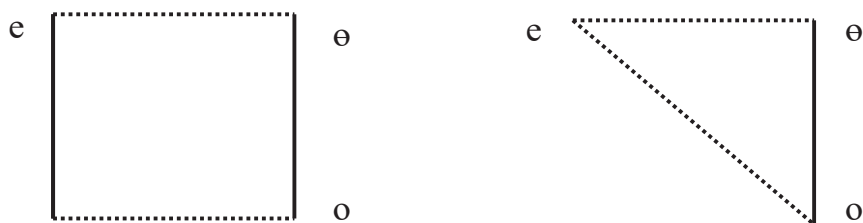
Екі модельді салыстырып қарағанда, олардың арасында көп айырмашылық байқалады. Ақиқатында, қазақ тілінің жалаң дауыстыларының моделі текше емес, үшкіл-призма болу керек. Өйткені үшкіл-призма жалаң дауыстылардың құрамы мен айырым белгілер жүйесін дәл көрсетіп тұр. Текше модельдегідей басы артық бос тұрған бұрыш жоқ.

Қазақ тілінің құранды дауысты дыбыстарының жасалым моделін шаршы түрінде беруге болады. Бірақ шаршының төрт бұрышы бар, ал қазақ тілінде 3 құранды дауысты бар. Ендеше, шаршының бір бұрышы артылып қалады да, бос тұрады. Алайда жоғарыда жалаң дауыстыларға қатысты айтылғандай, бос тұрған орында болуы мүмкін құранды дауысты *жуан*, *езулік* құранды дауысты болу керек. Ондай жігі ажырамайтын (фонологиялық) дифтонг қазақ тілінде жоқ.

Ендеше, шаршы тектес модельдің бос бұрышын алып тастап, модельді одан әрі ықшамдай түсуге болады. Ол үшін шаршы модельдің

бос бұрышы алып тасталынады. Содан кейін пайда болатын модель үшкіл-шаршы (жартылай шаршы) тектес болып шығады. Ендеше, қазақ тілі құранды дауыстыларының моделі шаршы емес, үшкіл-шаршы болу керек.

Енді шаршы модель (4.8-сурет) үшкіл-шаршы модельмен алмастырылады.

4.8-сурет. Құранды дауыстылардың шаршы моделі мен үшкіл-шаршы моделі

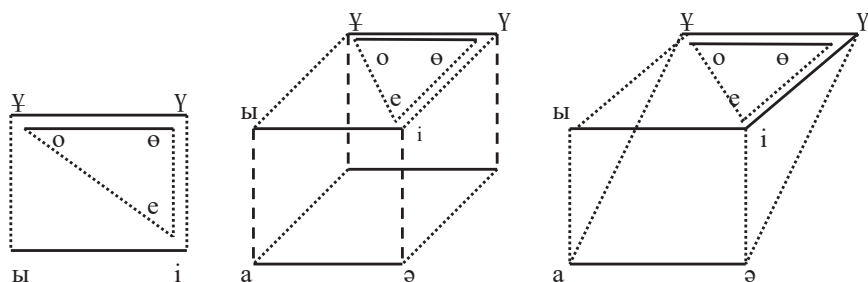
Екі модельді салыстырып қарағанда, олардың арасында едәуір айырмашылық бар екені байқалады. Шындығында, қазақ тілінің құранды дауыстыларының моделі шаршы емес, үшкіл-шаршы болу керек. Өйткені үшкіл-шаршы құранды дауыстылардың құрамы мен айырым белгілер жүйесін дәл көрсетіп тұр. Шаршы модельдегідей басы артық бұрыш жоқ.

Қазақ тілі дауыстыларының құрамына жалаң дауыстылар да, құранды дауыстылар да кіретіні белгілі: олардың тілдегі (фонологиялық) қызметі бірдей, айырмашылық тек олардың фонетикалық (жасалым) табиғатында болып тұр. Ендеше, қазақ дауыстыларының жалаң және құранды түрлерін түгел қамтыған бір модель шығады.

Құранды дауыстылардың екінші, яғни негізгі дауысты сыңары қысаң дауыстыларға жақын болғандықтан, бірінші кезекте қысаң дауыстылар мен құранды дауыстылар өзара беттестіріледі (4.9-сурет). Және бұлай беттестірудің фонетикалық мәні бар. Құранды дауыстылардың екінші сыңары өзі тектес қысаң дауыстылармен іргелес (тұстас) орналасқаны дұрыс болады. Бұл олардың бір-бірімен фонетикалық (жасалымы) жағынан жақындығын, тіптен бір дыбыс екендігін көрсетеді. Сонда *Е* құранды дауыстысы *І* жалаң дауыстымен тұстас, *Ө* құранды дауыстысы *Ү* жалаң дауыстымен тұстас, ал *О* құранды дауыстысы *Ұ* жалаң дауыстысымен тұстас орналасады. Сонда құранды дауыстылардың дыбыс құрамы анықталады: $E=йі$, $O=уұ$, $Ө=уү$.

Одан әрі қысаң дауыстылар мен құранды дауыстылардың беттескен моделі сол күйінде текше модельге ауыстырылады. Сонда қазақ тіліндегі 9 дауыстының толық моделі шығады. Жоғарыда қазақ тілінің жалаң дауыстыларына лайық модель үшкіл-призма екені анықталған болатын. Енді келіп құранды дауыстылардың үшкіл-шаршы моделімен жалаң дауыстылардың үшкіл-призма моделі толықтырылады.

Сөйтіп, қазақ тілінің дауыстылар құрамын және олардың жүйесін дұрыс және ақиқат көрсететін модель алынады.

4.9-сурет. Қысаң және құранды дауыстылардың беттескен моделі, дауыстылардың толық текше және толық үшкіл-призма моделі

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының толық жасалым моделі айырым белгілер жүйесін түгел және жан-жақты қамтыған. Модельге қарап, қазақ дауыстыларының жасалым сипаттамасын бере беруге болады. Модельден ең алдымен дауыстылардың жалаң және құранды болып екі топқа бөлінетіні көрінеді. Әрі қарай әр топ өзінше талданады.

Жалаң дауыстылардың тілдің көлденең, тік және ерін қалпына қарай жіктелімі көрнекі берілген. Ал құранды дауыстылардың құрамындағы тірек дыбыстың қай дауысты екені тұсындағы дауыстыдан көрініп тұр.

Қазақ тілі дауыстыларының осы жасалым моделіне енбеген дыбыстар төл дыбыстар қатарына жатпайды. Сөйтіп төл-кірме дауыстылардың басын ажыратып алуға болады.

Сонымен, қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың жасалым моделі дауыстылардың арасында қатаң жүйе бар екенін көрсетті. Кез келген дауыстының бір белгісі ауысса, екінші дауысты пайда болады. Мысалы, А дауысты дыбысы «ашық» белгісінен айырылса, онда бірден қысаң Ы дауыстысына айналып кетеді; «тіл арты» белгісінен айырылса, онда бірден тіл ортасы Ә дауыстысына айналып кетеді;

Сол сияқты Ы дауысты дыбысы «қысан» белгісінен айырылса, онда бір дегеннен ашық А дауыстысына айналып кетеді; «тіл арты» белгісінен айырылса, онда бір дегеннен тіл ортасы І дауыстысына айналыа кетеді.

Сол сияқты Ы дауысты дыбысы «езулік» белгісінен айырылса, онда бір дегеннен еріндік Ү дауыстысына айналып кетеді; керісінше, Ү дауысты дыбысы «еріндік» белгісінен айырылса, онда бір дегеннен езулік Ы дауыстысына айналып кетеді.

Сол сияқты І дауысты дыбысы «езулік» белгісінен айырылса, онда бір дегеннен Ү дауыстысына айналып кетеді; керісінше, Ү дауысты дыбысы «еріндік» белгісінен айырылса, онда бір дегеннен езулік І дауыстысына айналып кетеді.

Сол себепті дауыстылардың модельдегі орны тұрақты, жасалымында (артикуляциясында) ауытқулар болмайды. ***Қазақ тілінде орыс тіліндегідей сапалық босаңсудың (качественная редукция) байқалмайтындығы (жоқтығы) сондықтан.***

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының текше моделінің талданымын одан әрі жалғастыруға болады.

Текше модельдің төменгі «еріндік» қабырғасындағы екі бұрыш бос тұр. Сол бос орындарда болуы мүмкін жалаң дауыстылар: *ашық, тіл арты, еріндік* жалаң дауысты және *ашық, тіл ортасы, еріндік* жалаң дауысты болып табылады. ***Ал қазақ тілінде ондай дауысты дыбыстар жоқ.***

Олай болса, жалаң Ү (Ү) және құранды О (Ө) дауысты дыбыстарының *жалаң, ашық, тіл арты (тіл ортасы), еріндік* дауысты болып айтылуына ешқандай жасалым (фонетикалық) кедергі жоқ. Сондықтан да қазақтың *ол (өз), бол (бөз)* тәрізді сөздерін әдеби айтылым үлгімен құранды дауыстыны сақтап ^ʸОЛ(^ʸӨЗ), Б^ʸОЛ (Б^ʸӨЗ) деп те, ашық немесе жалаң ашық дауыстыға жақындатып ОЛ (ӨЗ), БОЛ (БӨЗ) деп те айтуға болады. Екі жағдайда да мағына түсінікті, бірақ соңғы айтылым қазақы естілмейді (оны орыс тілді қазақтар мен қазақша сөйлеген орыстардың тілінен аңғаруға болады).

Дәл осылай жалаң Ү және құранды Ө дауысты дыбыстарының *жалаң, ашық, тіл ортасы, еріндік* дауысты болып айтылуына ешқандай жасалым (фонетикалық) кедергі жоқ. Сондықтан да қазақтың *өз, бөз* тәрізді сөздерін әдеби айтылым үлгімен құранды дауыстыны сақтап ^ʸӨЗ, Б^ʸӨЗ деп те, ашық немесе жалаң ашық дауыстыға жақындатып ӨЗ, БӨЗ деп те айтуға болады. Екі жағдайда да мағына түсінікті, бірақ

соңғы айтылым қазақы естілмейді (оны да орыс тілді қазақтар мен қазақша сөйлеген орыстардың тілінен аңғаруға болады).

Келесі құранды Е дауыстысының фонетикалық жағдайы басқарақ. Ол жалаң, ашық дауысты болып та айтыла алмайды, өйткені ашық Ә дауыстысы кедергі жасайды, жалаң, қысаң дауысты болып та айтыла алмайды, өйткені қысаң І дауыстысы кедергі жасайды. Ол тек тіл арты, ашық Э дауыстысына қарай ғана икемделеді (орыс тілді қазақтар мен қазақша сөйлеген орыстардың °ЕТ, Б°ЕТ деп сөйлейтіні сондықтан).

Дәстүрлі фонетикадағы құранды дауыстылардың жасалым анықтамасының кейде *ашық* деп, кейде *жартылай ашық* деп құбылып жүргендігі сондықтан.

Егер қазақ тілінің тарихи дамуында жаңа дауыстылар пайда болатын болса, онда олар тек осы бос орындарға орналасады.

Дауыстылар жүйесінде жалаң және құранды дыбыстардың әрқайсысының өз орны бар. Құранды дауыстылар өз алдына бірігіп барып, алдымен өз алдына топ құрады. Оның өз моделі бар. Құранды дауыстылар жалаң дауыстылардың тобына жеке-жеке барып қосыла алмайды, тек тобымен барып қана өз орнын табады. Жалаң дауыстылар да құранды дауыстылардың тобына жеке-жеке барып қосыла алмайды, тек тобымен барып қана өз орнын табады. Ендеше, қазақ тіліндегі дауыстылардың құрамы – жалаң және құранды дауыстылардың екі тобының біріккен жиынтығы.

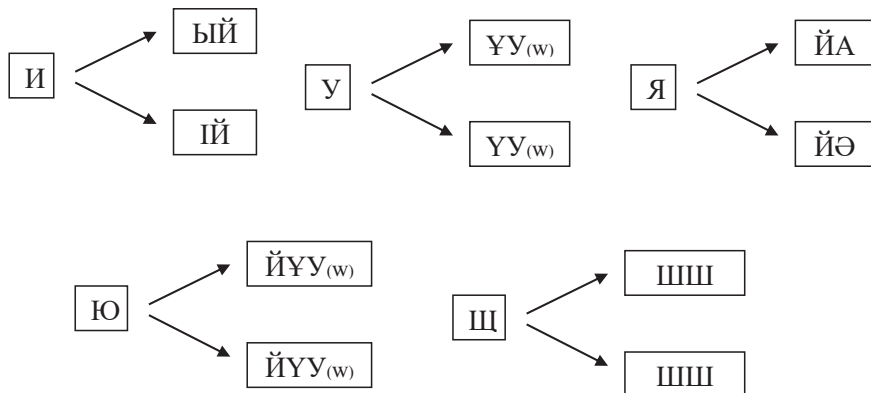
Қазақ тілі дауысты дыбыстарының толық көрнекі моделінің ішінен кез келген дауыстының өзге дауыстылармен арасындағы айырым белгілерінің түрін анықтап, санын түгендеп беруге болады. Дауысты дыбыстардың моделі бүгінгі қазақ әліпбиіндегі төл дауыстылар мен кірме дауыстылардың басын ашып береді, модельге енген дауыстылар төл дыбыстар болады да, модельден орын табылмаған дауыстылар кірме дыбыстар болып табылады.

Қазақ тіліндегі кірме әріптердің дыбыс мәні

Тоталитарлық тіл емле ережелерінің салдарынан қазақ тілінің төл сөздерінің жазылымына бірнеше кірме дыбыстар еніп кетті. Оның өзі қазақ тілтанымының теориялық фонетикасына да, практикалық фонетикасына да нұқсан келтіріп жатыр. Теориялық тұрғыдан – қазақ тілінде жоқ «фонемалардың» санын көбейтіп жіберді, практикалық тұрғыдан – оқу-әдістеме шараларын қиындатып жіберді. Сонымен, кірме әріптердің тіл бұзар әсері күшейіп барады:

- бірінші, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзып барады;
- екінші, қазақ тілінің буын жігін бұзып болды;
- үшінші, қазақ тілінің морфем желісін бұзып болды;
- төртінші, қазақ сөзінің тасымал ретін шатыстырып бітті.

Ол кірме әріптер: И, У, Я, Ю, Щ. Қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні төмендегідей (мый, тій, сұу, сұурөт, жая, әлійә, айұу, үйұу, ашшы, кешше, түшшы):

Мұндағы *у* таңбасының дыбыс мәні латын әліпбиінің құрамындағы *w* әрпімен белгіленіп отыр. Өйткені қазақ тілінде **ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді** дауыссыз бар. Ол дауыссыз халықаралық практикада осы таңбамен беріледі (ондай дыбыс ағылшын тілінде де бар, ағылшын тілінде сауаты өсіп келе жатқан жас ұрпақ оны тез аңғарып, жеңіл қабылдайды). Ал орыс тілінде ондай дауыссыз дыбыс жоқ. Олардың **Көкшетау** дегенді **Көкчетав** деп өз тіліндегі **тіс-еріндік, жуысыңқы, ұяң в** дауыссызымен алмастыратындығы сондықтан. Қазақ тіліндегі дауыссыз *у* мен орыс тіліндегі дауысты *у* дыбыстары естілім ұқсастығына қарап өзара шатастырылып жүр. Тіптен *и* мен *у* әріптері (дыбыстары емес), жоғарыда айтқандай, өз алдына «фонема» делінеді. Оны қазақ тілінің дамуы деп түсіндіруге тырысушылық та жоқ емес.

Өкінішке қарай, орыс тілінің емле ережесі арқылы қазақ тілінің төл сөздерінің жазылымына енген **и, у, я, ю** таңбаларының (дыбыстарының) әрқайсысын өз алдына дербес дауысты дыбыстар деп қабылдау бар. Өйткені оқу бағдарламалары мен оқулықтар түгелдей осы ережені құптап отыр. Қазақ тілі дыбыстарының құрамына зорлықпен

енгізіліп отырған «дауысты дыбыстардың» жөнін табу үшін олар «дауыстыдан кейін дауыссыз болады, дауыссыздан кейін дауысты болады» деген жартыкеш ереже қабылданды.

Кез келген жазу тілдің ішкі өзіне тән құрылымы мен табиғи айтылымына зиян тигізбеу керек. Керісінше, тілдің әдеби айтылымының қорғанышы болу керек. Ол үшін:

1. Жазу сөздің дыбыс құрамын дәл бейнелегенде ғана дұрыс жазу болады. Ендеше, қазақ жазуы қазақ сөзінің үндесім әуезін дұрыс көрсетіп отыру керек, басқаша айтқанда, жуан айтылатын сөздің таңбасы мен жіңішке айтылатын сөздің таңбасының арасында көрнекі айырма болсын.

2. Жазу қазақ сөзінің буын құрамын бұзбау керек. Мысалы, **ми-ы, су-ы**[**мый-ы**], [**сұу-ы**] болмау керек, **мы-йы, сұ-уы** болу керек. Қазақ тілінде сөз ішінде буын дауыстыдан басталмайды. Оқулықтардағы осындай қереғарлықтардың қиындықтарын айтып, балаларға түсіндіре алмай, олардың алдында «бірде олай болады, бірде бұлай болады» деп екі сөйлеп, әлек болып жатқан мұғалімдердің пікірі ескерусіз қалып жатыр.

3. Жазу қазақ сөзінің тасымал ережесіне сай болу керек. Тағы да **ми-ы, су-ы** болып тасымалданбау керек, **мы-йы, сұ-уы** болып тасымалдану керек.

4. Жазу қазақ тілінің морфем (түбір мен қосымшалар) желісін үзбеу керек. Мысалы, қазақ тілінің «егер түбір дауыссызға бітсе, қосымша дауыстыдан басталады» деген іргелі заңдылығы бар. Сонда **мың = мы-ңы, мыс = мы-сы, мый = мы-йы** болып, тіл жүйесі бұзылмайды.

Қазақ тіліндегі дифтонгтардың сингармологиялық мәртебесін (статусын) анықтау бүгінгі қазақ фонетика ғылымының өзекті мәселесіне айналып отыр. Мәселенің теориялық шешімі қазақ тілі дыбыстарының құрамын дәл анықтап, «қазақ тілінде қанша дауысты дыбыс бар?» деген сұраққа нақты жауап тауып беретін болады. Ал оның практикалық шешімі қазіргі қазақ жазуындағы қайшылықтардан арылуға мүмкіндік береді.

Жазуда **и, у** әріптерімен таңбаланып жүрген дыбыстарға, бір жағынан, «дауыстыдан кейін дауыссыз, дауыссыздан кейін дауысты болады» деген мектеп және жоғары оқу орындарының оқулықтарында жаңсақ анықтама берілсе, екінші жағынан, олар «дауысты мен дауыссыздардың тіркесін белгілейтін таңба» деген академиялық грамматикадағы ақиқат анықтама беріледі.

Өзара артикуляциялық үйлесімі күшті, естілімі ұқсас болып келетін қысаң дауыстылар мен үнді дауыстылар тіркесінің құрамды бөліктерін ажыратып алу оңай болмайды (оның үстіне орыс тілінің **ы, и** дауыстыларының естілімі мен қазақ тілінің **ый, ій** дыбыс тіркестерінің естілімі өзара ұқсас болуы да өз әсерін тигізді. Кезінде қазақтың төл сөздерінің құрамында **и** таңбасын жазу туралы тоталитарлық ереже қабылдауға да, сөз жоқ, осы жай себеп болған болу керек).

Олардың құрамды бөліктерінің жігін ажыратудың бірнеше тәсілі бар.

Солардың бірі – морфемалық талдау: егер өзге морфемалық жігі анық тіркестермен ұқсас келсе, яғни арасынан морфема жігі өтетін болса, онда олар дербес-дербес дыбыстардың тіркесі болып саналады.

Ендеше, бірінші, морфемалық жігі анық тіркестермен салыстырып шығу керек. Төмендегі түбір морфемалар дыбыс құрамының әртүрлілігіне қарамай, бірыңғай тілдік бірліктер болып табылады (көпшілікке түсінікті болу үшін тіркес транскрипциялары да кирилше беріліп отыр):

ай [ай], әй [әй], ей [ей], ой [ой], өй [өй], ұй [ұй], үй [үй], и [ый], и [ий]

Алғашқы жеті сөздің (тіркестің) дыбыс құрамына ешкім күмәнданбайды, ал соңғы **и** арқылы жазылып отырған сөзге (тіркеске) келгенде күмән басталады. Шындығында, барлығы да әртүрлі дауысты дыбыстар мен үнді, жуысыңқы, тіл ортасы (тілшік) **й** дауыссызының тіркесі болып келеді. Егер **ай** немесе **үй** тіркестерінің дыбыс құрамы күмән туғызбайтын болса, онда солармен теңдес **ый, ій** тіркестерінің де дыбыс құрамы күмән туғызбау керек.

Тіптен, басқаны былай қойғанда, **и** таңбасы бір дауысты дыбыс болса, онда **ми** деген сөздің құрамында неге жуан айтылып, **ти** деген сөздің құрамында неге жіңішке айтылып, екі түрлі дыбысталады деп ойлану керек. Өйткені **и** таңбасы бірде құрамында жуан **ы** дауыстысы бар **ый** тіркесін, бірде құрамында жіңішке **і** дауыстысы бар **ій** тіркесін белгілейді.

Енді **у** таңбасымен келетін бірыңғай сөздер тобы алынды (**у** таңбасының мәні түсінікті болу үшін ол арнайы **w** таңбасымен белгіленіп отыр):

ау [aw], әу [әw], оу [ow], өу [өw], у [ұw], у [үw]

Алғашқы төрт сөздің (қазақ тілінде **ы, і, е** дауыстылары **у[w]** дауыссызымен тіркеспейді) дыбыс құрамына ешкім күмәнданбайды, ал

соңғы у арқылы жазылып отырған екі сөзге (тіркеске) келгенде тағы да күмән басталады. Шындығында, барлығы да әртүрлі дауысты дыбыстар мен үнді, жуысыңқы, еріндік у дауыссызының тіркесі болып келеді. Егер **ау** немесе **әу** сөздерінің дыбыс құрамына күмән тумау болса, онда солармен теңдес **ұу, үу** сөздерінің (тіркестерінің) де дыбыс құрамына күмән тумау керек.

Тағы да, басқаны былай қойғанда, у таңбасы бір дауысты дыбыс болса, онда **алу** деген сөдің құрамында неге жуан айтылып, **елу** деген сөздің құрамында неге жіңішке айтылып, екі түрлі дыбысталады деп ойлану керек. Өйткені у таңбасы бірде құрамында жуан ұ дауыстысы бар ұу тіркесін, бірде құрамында жіңішке ү дауыстысы бар үу тіркесін белгілейді.

Екінші, түбір морфема мен қосымша морфеманың жігі:

май [май], ма-йы [ма-йы]

ми [мый], ми-ы [мы-йы]

тау [тау], та-уы [та-уы]

ту [тұу], ту-ы [тұ-уы]

Қазақ тіліндегі қосымшалар талғампаз келеді. Соның бірі түбір морфеманың дауысты не дауыссызға бітуіне байланысты. Егер **май, тау** сөздерінің дауыссыз дыбысқа бітуіне байланысты қосымша морфема дауысты дыбыстан басталып тұрса, онда «дауысты дыбысқа бітіп тұр» деген **ми, ту** сөздеріне неге дауысты морфема жалғанып тұр? Ендеше, бұл сөздер де дауыссыз дыбысқа бітіп тұр деген сөз. Олай болса, транскрипциядан көрініп тұрғандай, дыбыс тіркесінің екінші сыңары **й, у** дауыссыз дыбыстары болғаны. Бұған қоса, мысалға алынып отырған сөздердің бәрінің буын және морфем құрамы біркелкі екенін де ескеру керек.

Ендеше, **и, у** таңбаларының дыбыс құрамын **ий, ій, ұу, үу** дыбыстарының тіркесі деп қарау керек. Өйткені қазақ жазуының құрамына енген кірме әріптердің дыбыстық мәнін анықтау аса күрделі фонетикалық мәселеге айналып отыр. Себебі қазақ тілінің оқулықтары мен әдістемелік құралдарында кірме әріптер бірде дауысты, бірде дауыссыз, ал енді бірде дыбыс тіркесі деп түсіндіріліп келеді. Соның салдарынан, өкінішке қарай, олар қазақ тілінің жаңа әліпби құрамынан шығарылмай жатыр. Жаңа фонема болу үшін ол қазақ сөзінің **үндесім әуезін** бұзбайтын (қазақтың жуан үндесім әуезді **мый** сөзін жіңішке әузбен

ми деп айтқызбайтын), **буын құрамын** өзгертпейтін (**ми-ы** деп тасымалдатпайтын), **морфем жігін** үзбейтін (**мый+ы** деп түбір мен қосымша тіркесіміне нұқсан келтірмейтін) болу керек.

Ал қазақтың төл сөздерінің жазылымына еніп кетіп, дауысты дыбыс болып жүрген **я, ю** таңбаларының тек дыбыс құрамы жоғарыда көрсетілді. Дауысты болып жүрген **я** әрпі **йа, йә** тіркестерінің таңбасы болса, дауысты болып жүрген **ю** әрпі **йұ, йуу** тіркестерінің таңбасы болып табылады. Мысалы, **жая [жайа], сая [сайа], әлия [әлійә], дүрия [дүрүйә], аю [айұу], ою [ойұу], үю [үйуу], түйю [түйуу]**.

Бұлардың да ақиқат дыбыс құрамына жоғарыдағы әдістермен көз жеткізуге болады.

Қазақ сөзінің жаңсақ және ақиқат жазылымының салыстырма мысалдарының арасындағы буын, морфем, тасымал және әуез қайшылықтарды көрнекі байқауға болады. Жаңсақ жазылыммен оның әдеби (төл) айтылымының арасында қазақ тілінің буын, морфем, тасымал және әуез заңдылықтарына кереғар қайшылықтар көзге ұрып тұр. Ал ақиқат жазылымы мен оның әдеби (төл) айтылымының арасында ешқандай қайшылық жоқ. Ендеше, қазақ сөзінің *буын құрамын бұзатын, морфем үлгісін бұлдіретін, тасымал жігін қақырататын, үндесім әуезін айнытатын* тіл бұзар емле ережелері неге керек және ол қашанға дейін сақталады? Тіптен, *а-я-у, о-я-у, жа-я-у* деп буынға бөлудің ерсілігіне қарамай, қазақ тілінің болашақ иелері – жас ұрпақтың көзін үйрете береміз бе?

Қазақ әліпбиі мен оның емле ережелері қазақ сөзінің айтылым әуезіне, буын құрамына, морфем жігіне нұқсан келтірмейтіндей болу керек. Мұндай келелі шара мектеп «Әліппесі» мен оқулықтарынан бастау алмаса болмайды.

Дауысты дыбыстардың үндесім айтылымы (акустикасы) мен естілімі

Дауысты дыбыстардың басты ерекшелігі – олардың өз алдына жеке дыбыстала беретіндігінде екендігі белгілі. Сондықтан да дауысты дыбыстарды жеке алып та, тіркесім құрамында алып та талдай беруге болады. Проф. Л.В. Бондарко «Если представить себе изолированное произнесение каждого из ударных гласных в виде динамических спектрограмм, то они будут выглядеть как стационарные гласные с неизменяющейся частотой формант» деп жазады. Әрине, айтылған пікір орыс тілінің дауысты дыбыстары жайлы болып отыр, сондықтан да «екпінді дауысты» (немесе екпін түскен дауысты) делініп отыр. Ал қазақ тілі үшін «үндесім дауысты» деп икемдеп алуға тура келеді. Сонда үндесім

дауыстының бедер таңбасы (спектрограммасы) жеке дауыстының айтылу бойында біркелкі болып көрінеді.

жаңсақ жазылым		ақиқат жазылым
<p>И [ій] МИ [мый] ТИ [тій] ЖИ [ый] ҚИ-ЫН [қы-йын] ТИ-ЫН [ты-йын] ТИ-ІН [ті-йін] ШИ [шій] КИ [кій]</p>		<p>ҮЙ [үй] МАЙ [май] ТҮЙ [түй] ЖАЙ [жай] ҚҰ-ЙЫН [құ-йұн] ТО-ЙЫН [то-йұн] ТҮ-ЙІН [тү-йін] ШӘЙ [шәй] КҮЙ [күй]</p>
<p>СИ-Я [сы-йа] Ұ-Я [ұ-йа] ЖА-Я [жа-йа] ЖА-Я-У [жа-йау] А-Я-У [а-йау]</p>		<p>СЫРА [сы-ра] ҰРА [ұ-ра] ЖА-ҒА [жа-ға] ЖА-ЛАУ [жа-лау] А-ЛАУ [а-лау]</p>
<p>У [ұу] БУ [бұу] СУ [сұу] БУ-ЫН [бұ-уұн] ТУ [тұу] СУ-ЫҚ [сұ-уұқ] ЖУ [жұу] ҚА-РУ [қа-рұу] БҰ-РУ [бұ-рұу] ҚҰ-РУ [құ-рұу]</p>		<p>ҰЛ [ұл] БҰЛ [бұл] СҰР [сұр] БҰ-РЫН [бұ-рұн] ТАУ [тау] СА-УЫҚ [са-уұқ] ЖАУ [жау] ҚА-РАУ [қа-рау] БҰ-РАУ [бұ-рау] ҚҰРАУ [құ-рау]</p>
<p>О-Ю [йұу] ЖА-Ю [жа-йұу] ТА-Ю [та-йұу] Ү-Ю [ү-йүү] КҮ-Ю [кү-йүү] СҮ-Ю [сү-йүү]</p>		<p>О-РАУ [о-рау] ЖА-ЛАУ [жа-лау] ТА-ЛАУ [та-лау] Ү-ЛЕС [ү-лөс] КҮ-РЕУ [кү-рөу] СҮ-ЙЕУ [сү-йөу]</p>

Алайда қазақ тілінің дауысты дыбыстарын екі бөліп қарауға тура келеді. Жалаң дауыстылардың бастан-аяқ біркелкі айтылып, бірыңғай бедер таңбасын сақтағанымен, құранды дауыстылар жайлы мұны айтуға болмайды. Өйткені құранды дауыстылар, аты айтып тұрғандай, екі дыбыстың «фонологиялық» тіркесімі болып табылады: о [ʷu], ө [ʷü], е [ʷi]. Біз бұл жерде қазіргі қазақ фонетикасында қалыптасқан пікірді ұстанып отырмыз. Өзге зерттеушілердің пікірі де осыған саяды. Осыған ұқсас жағдай орыс тілінде де бар: «Для гласного о... нельзя представить себе спектра, содержащего только стационарную часть: русское о начинается с у-образного элемента (о, производимое без этого элемента, воспринимается как акцентное, неправильное)». Олай болса, құранды дауыстылардың естілімін зерттеудің жолы басқаша болу керек.

Ендеше, жалаң дауыстылардың өзара үндесім естілімінің айырмашылығын табу қиын болмайды. Ал құранды дауыстылар үшін алдымен олардың тұрақты бөлігін тауып алу керек болады.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарының үндесім естілімін талдау үшін олардың үндесім құрамын анықтап аламыз.

Бірінші топ – ашық дауыстылар [а], [ә]. Ашық дауыстылардың ерін үндесім әуезіне қатысты сыңарлары жоқ. Сондықтан олардың езу үндесім әуезіне қатысты жуан/жіңішке естілімін ғана іздейтін боламыз. Ашық дауыстылардың езулік жуан/жіңішке жұбы: а/ә.

Екінші топ – қысаң дауыстылар [ы], [і], [ұ], [ү]. Қысаң дауыстылардың езулік/еріндік әуезді жұптары толық: ы/і, ұ/ү, ы/ұ, і/ү. Сондықтан олардың жуан/жіңішке, езулік/еріндік естілімін түгел қамтитын боламыз.

Үшінші топ – құранды дауыстылар [о], [ө], [е]. Құранды дауыстылардың ішінде е дауысты дыбысының жуан да, еріндік те сыңары жоқ: е/-. Ал еріндік әуезді құранды дауыстылардың жуан/жіңішке жұбы: о/ө.

Жалаң дауыстылардың үндесім әуезінің естілімі теориялық тұрғыдан анықталған, сондықтан олардың үндесім естілім танымы күмән тудырмайды. Дегенмен теориялық тұрғыдан анық болғанымен, акустика-перцепциялық талданым нәтижесімен пысықтап шыққанды дұрыс көріп отырмыз.

Ал құранды дауыстыларға арнайы тоқталуға тура келеді. Арнайы талдаудың өзіндік себебі бар.

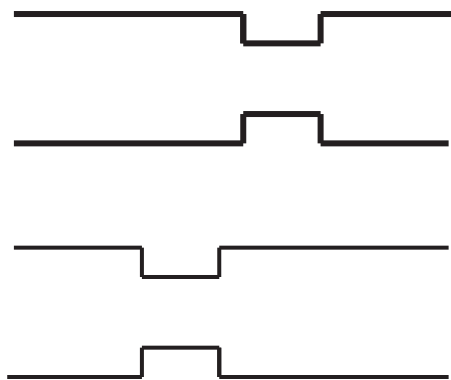
Сонымен, қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінеді. Бастан-аяқ біркелкі айтылатын

дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: *a, ə, ы, i, ұ, ү*. Бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: *o, ө, e*.

Жалаң дауысты дыбыстар

А/Ә дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.10-сурет).

4.10-сурет. Дауысты *a/ə* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

А дыбысы жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай ашық дауысты дыбыс болып табылады. **//Ә** дыбысы жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай ашық дауысты дыбыс болып табылады.

Ендеше, ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара ашық өткел арқылы байланысады. Ауыз және көмей жаңғыртқыларының өзара байланысына қарай *ашық өткелді* дауыстылар болып табылады.

А дыбысын айтқанда ерін ашық қалады. Еріннің қатысына қарай ашық ерін дауысты болып табылады. **//Ә** дыбысын айтқанда ерін ашық қалады. Еріннің қатысына қарай ашық ерін дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы ашық ерін шығысты болып аяқталады.

Ендеше, жаңғыртқының бітер тұсына қарай *ашық ерін шығысты* дауыстылар болып табылады.

А дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты болып табылады.

Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады. //Ә дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

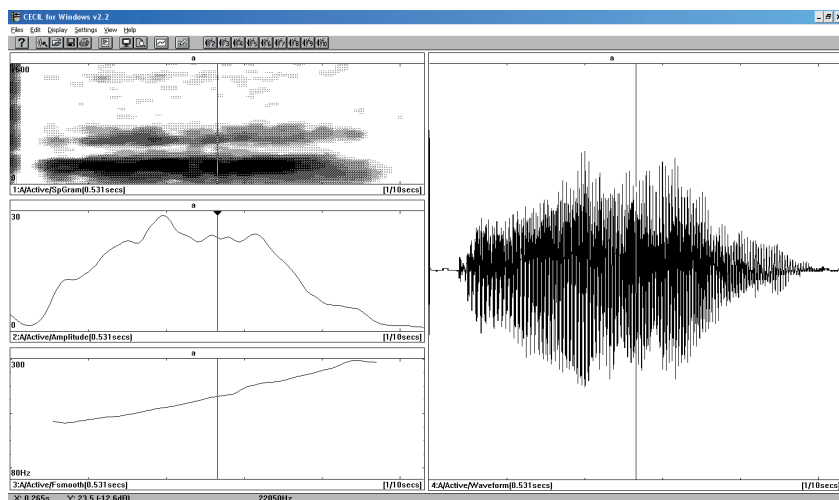
Сонда дауысты **А**: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // дауысты **Ә**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы *үлкен* болады.

Жаңғыртқы белгілері: **А** – *ашық өткелді, ашық ерін шығысты, кішілі-үлкенді* // **Ә** – *ашық өткелді, ашық ерін шығысты, үлкенді-кішілі*.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі ашық дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың ашық белгісі форманттарының орта жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылыңқылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

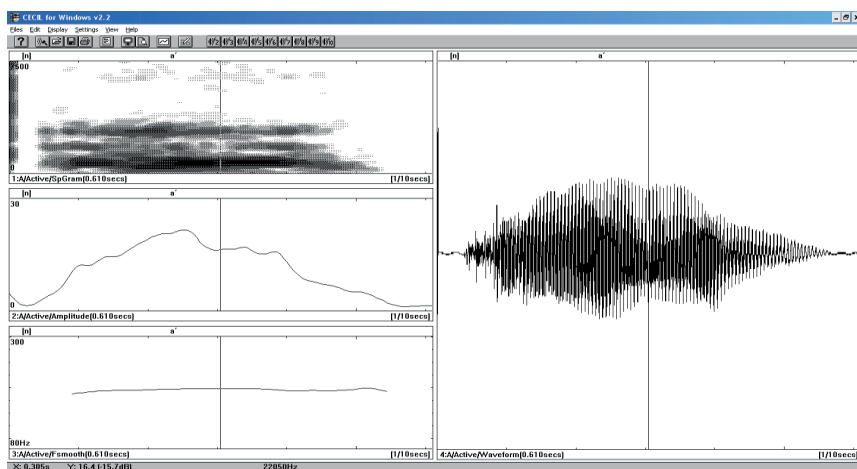
Дауысты **А** дыбысының F1 (800-900 Гц) және F2 (1000-1200 Гц) форманттары бір-біріне жақын және орта жиілікте орналасады (4.11-сурет). Кейде форманттары бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі де болады. Форманттарының бір-біріне жақын орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

4.11-сурет. Дауысты *a* дыбысының акустикалық көрінісі

Дауысты Ә дыбысының F1 (700-800 Гц) және F2 (1300-1500 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және орта жиілікте орналасады (4.12-сурет). Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

4.12-сурет. Дауысты а дыбысының акустикалық көрінісі

Дауысты а/ә дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (4.13-сурет).

4.13-сурет. Дауысты а/ә дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

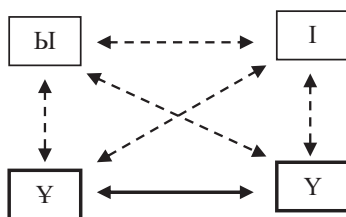
Дауыстылардың жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек ашық жалаң дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде өте анық аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 98 %-ға жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі ашық дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

Қысаң дауыстылардың тобы үндесім тұрғысынан толық болып табылады. Бұл топта жуан езулік *ы*, жіңішке езулік *і*, жуан еріндік *ұ*, жіңішке еріндік *ү* дауыстылары түгел бар. Сондықтан олардың өзара үндесім айырмашылығын талдап шығу біршама күрделі болады.

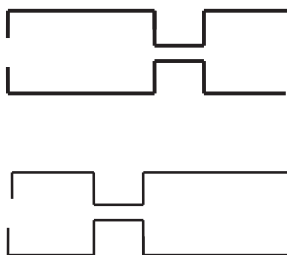
Бірінші кезекте *ы/і* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Өрнектен көрініп тұрғандай, қысаң дауыстылар өзара алты рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым алты рет қайталаанады.

Ы/І дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.14-сурет).

4.14-сурет. Дауысты *ы/і* дыбыстарының жаңғыртқылар жүйесі

Ы дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты болып табылады. // **Л** дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

Ы дыбысын айтқанда ерін қысаң қалады. Еріннің қатысына қарай қысаң ерін дауысты болып табылады // **Л** дыбысын айтқанда ерін қысаң қалады. Еріннің қатысына қарай қысаң ерін дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы қысаң ерін шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай *қысаң ерін шығысты* дауыстылар болып табылады.

Ы дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады // **Л** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

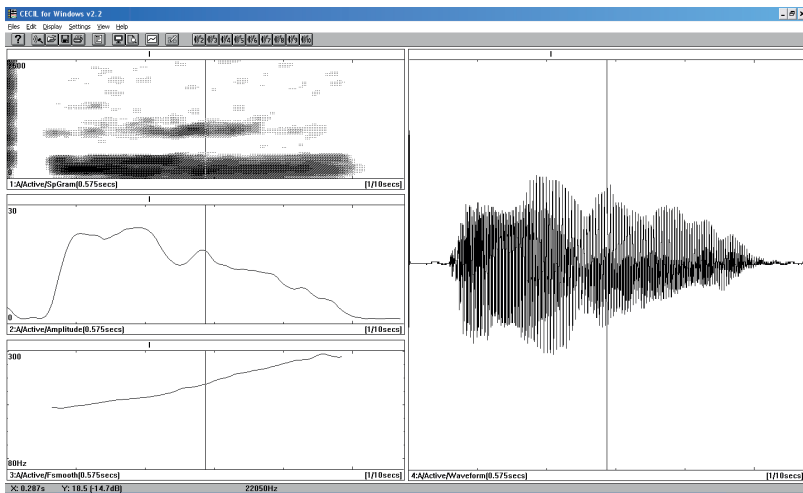
Сонда дауысты **Ы**: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // Дауысты **І**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **Ы** – *қысаң өткелді, қысаң ерін шығысты, кішілі-үлкенді* // **Ә** – *қысаң өткелді, қысаң ерін шығысты, үлкенді-кішілі*.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

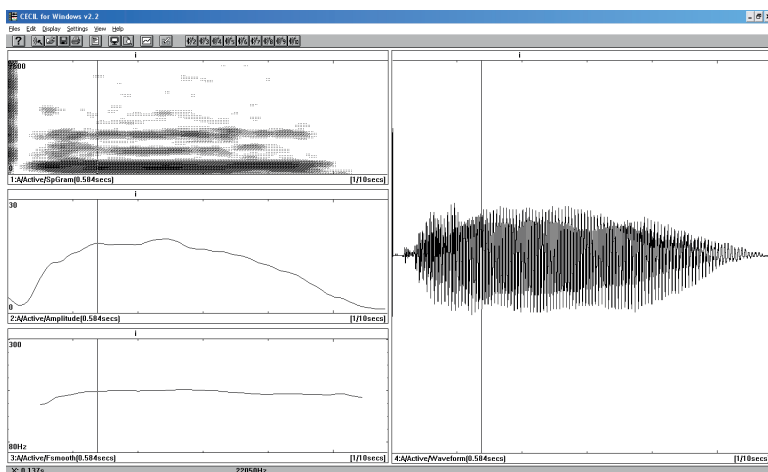
Қазақ тілі қысаң дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң белгісі форманттарының әртүрлі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылықтық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

Дауысты **Ы** дыбысының **ҒІ** (400-500 Гц) және **ҒІІ** (1000-1200 Гц) форманттары (*i* дауысты дыбысына қарағанда) бір-біріне жақын және орта жиілікте орналасады (4.15-сурет). Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне жақын орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

4.15-сурет. Дауысты *y* дыбысының акустикалық көрінісі

Дауысты **I** дыбысының **F1** (300-500 Гц) және **FII** (1700-2000 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады (4.16-сурет). Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

4.16-сурет. Дауысты *i* дыбысының акустикалық көрінісі

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауысты *ы/i* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (4.17-сурет).

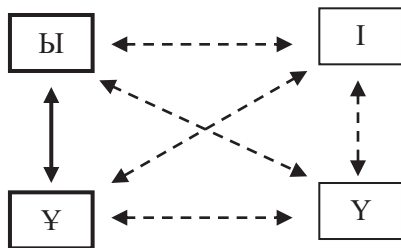
4.17-сурет. Дауысты *ы/i* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек ашық жалаң дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде біршама анық аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 85 %-ға жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

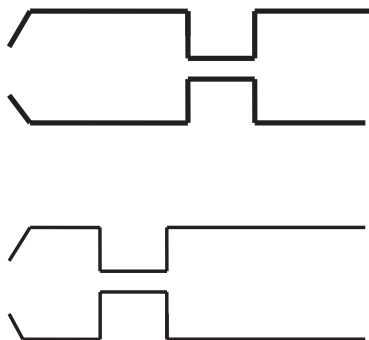
Екінші кезекте *ү/у* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Өрнектен көрініп тұрғандай, қысаң дауыстылар өзара алты рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым алты рет қайталанады.

Ұ/Ү дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.18-сурет).

4.18-сурет. Дауысты ұ/у дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ұ дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады //Ү дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

Ұ дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты дыбыс болып табылады //Ү дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы доғал ерін шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай *доғал ерін шығысты* дауыстылар болып табылады.

Ұ дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады //Ү дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

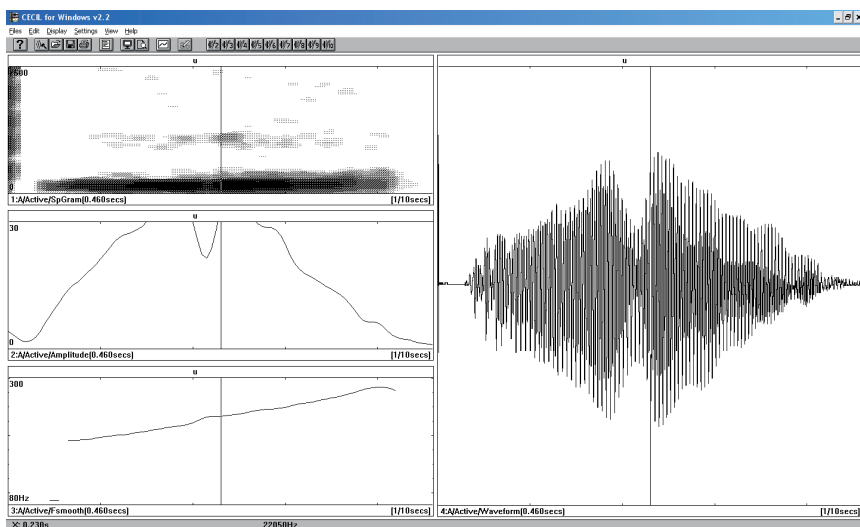
Сонда дауысты Ұ: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // дауысты Ү: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: Ү – қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, кішілі-үлкенді // Ү – қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, үлкенді-кішілі.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі қысаң еріндік дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң еріндік белгісі форманттарының төменгі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылыңқылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

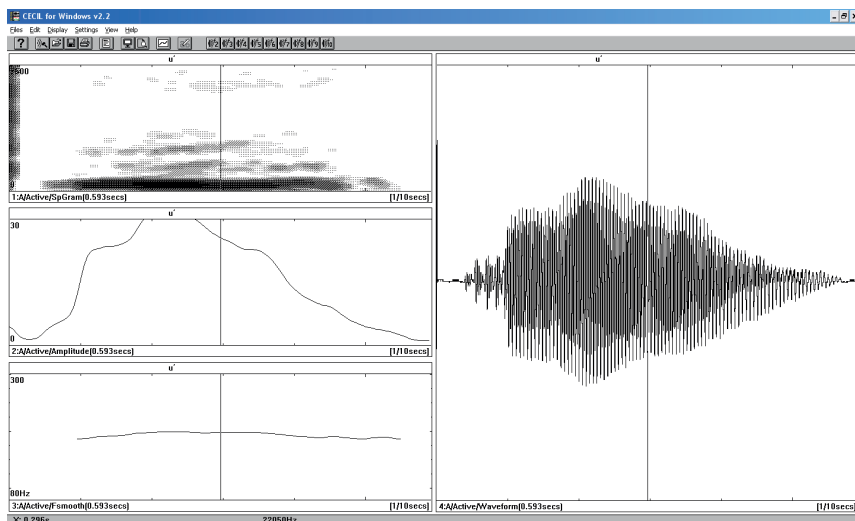
Дауысты Ү дыбысының F1 (300-500 Гц) және F2 (900-1100 Гц) форманттары (у дауысты дыбысына қарағанда) бір-біріне жақын және төмен жиілікте орналасады (4.19-сурет). Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне жақын орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

4.19-сурет. Дауысты у дыбысының акустикалық көрінісі

Дауысты Ү дыбысының F1 (300-400 Гц) және F2 (1300-1500 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады (4.20-сурет). Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына

қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

4.20-сурет. Дауысты у дыбысының акустикалық көрінісі

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауысты ұ/ү дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (4.21-сурет).

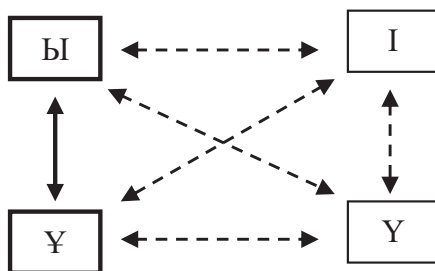
4.21-сурет. Дауысты ұ/ү дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы.

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң еріндік дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде нашар аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 45 %-ке жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықсыз екенін көрсетеді.

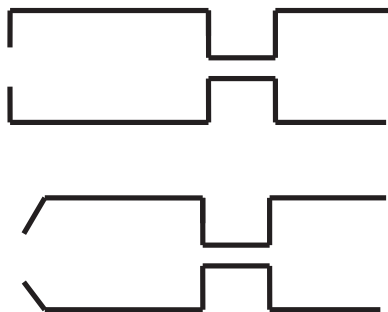
Үшінші кезекте *ы/ү* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Өрнектен көрініп тұрғандай, қысаң дауыстылар өзара алты рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым алты рет қайталанады.

Ы/Ү дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.22-сурет).

4.22-сурет. Дауысты *ы/ү* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

Ы дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады // **Ұ** дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

Ы дыбысын айтқанда ерін қысаң қалады. Еріннің қатысына қарай қысаң ерін дауысты дыбыс болып табылады. // **Ұ** дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы доғал шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бігер тұсына қарай *ы* дауыстысы *қысаң ерін* және *ұ* дауыстысы *доғал ерін* шығысты дауыстылар болып табылады.

Ы дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады. // **Ұ** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Сонда дауысты **Ы**: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // дауысты **Ұ**: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **Ы** – *қысаң өткелді, қысаң ерін шығысты, кішілі-үлкенді* // **Ұ** – *қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, кішілі-үлкенді*.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі қысаң дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң белгісі форманттарының әртүрлі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылықтылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

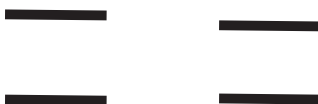
Дауысты **Ы** дыбысының F1 (400-500 Гц) және FII (1000-1200 Гц) форманттары бір-біріне жақын және орта жиілікте орналасады. Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне жақын орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

Дауысты **Ұ** дыбысының F1 (300-500 Гц) және FII (900-1100 Гц) форманттары бір-біріне жақын және төмен жиілікте орналасады.

Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-біріне жуық жатады. Форманттарының бір-бірінен жуық орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауысты *ы/ұ* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (4.23-сурет).

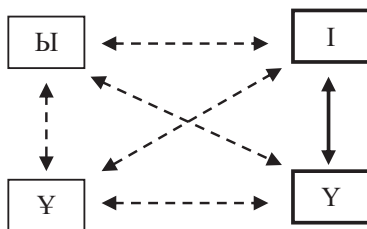
4.23-сурет. Дауысты *ы/ұ* дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек ашық жалаң дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде нашар аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 35 %-ке жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік/еріндік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықсыз екенін көрсетеді.

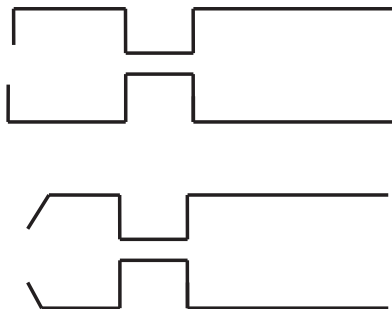
Төртінші кезекте *i/ү* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызқпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Өрнектен көрініп тұрғандай, қысаң дауыстылар өзара алты рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым алты рет қайталанады.

I/У дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.24-сурет).

4.24-сурет. Дауысты *i/у* дыбысының жаңғыртқылар жүйесі

I дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады // **У** дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

I дыбысын айтқанда ерін қысаң қалады. Еріннің қатысына қарай қысаң ерін дауысты дыбыс болып табылады // **У** дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы доғал шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай *i* қысаң ерін және *у* доғал ерін шығысты дауыстылар болып табылады.

I дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының алдыңғы жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан үлкен болады // **У** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

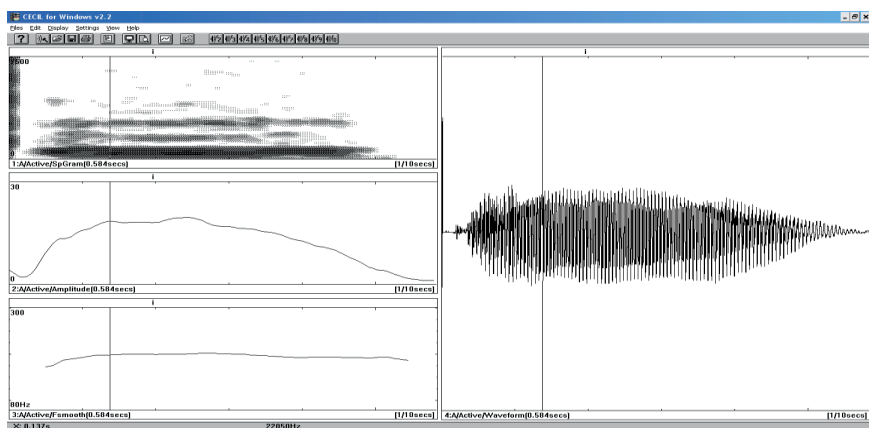
Сонда дауысты **I**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*, // Дауысты **У**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **I** – қысаң өткелді, қысаң ерін шығысты, кішілі-үлкенді // **Y** – қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, кішілі-үлкенді.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

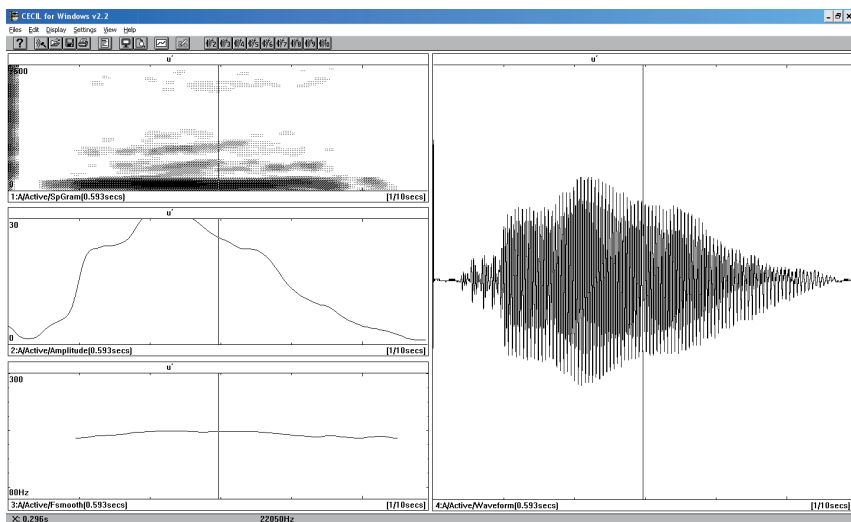
Қазақ тілі қысаң еріндік дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң еріндік белгісі форманттарының төменгі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылыңқылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

Дауысты **I** дыбысының F1 (300-500 Гц) және F2 (1700-2000 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әркелкі жиілікте орналасады (4.25-сурет). Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне жақын алшақ орналасуына қарай жайылыңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жайылыңқы*.

4.25-сурет. Дауысты *i* дыбысының акустикалық көрінісі

Дауысты **Y** дыбысының F1 (300-400 Гц) және F2 (1300-1500 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады (4.26-сурет). Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

4.26-сурет. Дауысты y дыбысының акустикалық көрінісі

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауысты i/y дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді (4.27-сурет).

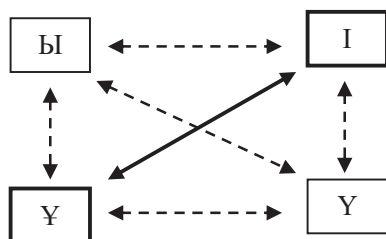
4.27-сурет. Дауысты i/y дыбыстарының форманттарының салыстырма орналасымы

Дауыстылардың өзара шашыраңқы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң езулік/еріндік дауыстылардың дәстүрлі жіңішке/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жіңішке/жіңішке белгілері естілім деңгейінде нашар аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 40 %-ке жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік/еріндік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықсыз екенін көрсетеді.

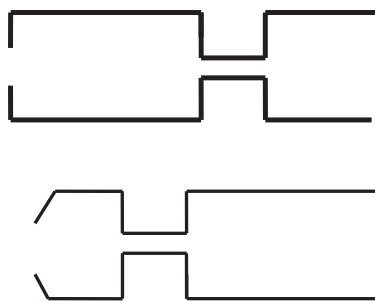
Бесінші кезекте *ы/ү* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Өрнектен көрініп тұрғандай, қысаң дауыстылар өзара алты рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым алты рет қайталанады.

Ы/Ү дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.28-сурет).

4.28-сурет. Дауысты *ы* және *ү* дыбыстарының жаңғыртқылар жүйесі

Ы дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады // **Ү** дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

Ы дыбысын айтқанда ерін қысаң қалады. Еріннің қатысына қарай қысаң ерін дауысты дыбыс болып табылады // **Ү** дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленеді. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы доғал шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай *ы* қысаң ерін және *ү* доғал ерін шығысты дауыстылар болып табылады.

Ы дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады // **Ү** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Дауысты **Ы**: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // Дауысты **Ү**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **Ы** – *қысаң өткелді, қысаң ерін шығысты, кішілі-үлкенді* // **Ү** – *қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, үлкенді-кішілі*.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі қысаң дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң белгісі форманттарының әртүрлі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылыңқылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

Дауысты **Ы** дыбысының F1 (400-500 Гц) және F2 (1000-1200 Гц) форманттары (*i* дауысты дыбысына қарағанда) бір-біріне жақын және орта жиілікте орналасады. Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне жақын орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

Дауысты **Ү** дыбысының F1 (300-400 Гц) және F2 (1300-1500 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады. Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

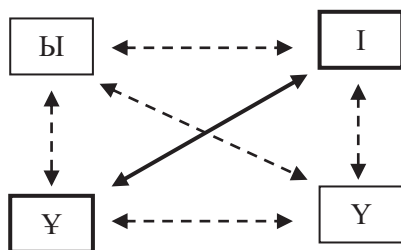
Дауысты *ы/у* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді.

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек ашық жалаң дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде жоғары аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 75 %-ке жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік/еріндік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің жоғары екенін көрсетеді.

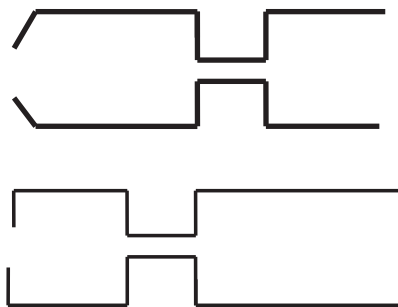
Алтыншы кезекте *ұ/і* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкеріліп, қою жебемен қосылған.

Өрнектен көрініп тұрғандай, қысаң дауыстылар өзара алты рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым алты рет қайталанады.

Ұ/І дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.30-сурет).

4.30-сурет. Дауысты *ұ* және *і* дыбыстарының жаңғыртқылар жүйесі

Ұ дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады // І дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

Ұ дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты дыбыс болып табылады // І дыбысын айтқанда ерін қысаң қалады. Еріннің қатысына қарай қысаң ерін дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы қысаң ерін шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай *у* доғал ерін және *i* қысаң ерін шығысты дауыстылар болып табылады.

Ұ дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады // І дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Дауысты **Ұ**: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // Дауысты **І**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **Ұ** – *қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, кішілі-үлкенді* // **І** – *қысаң өткелді, қысаң ерін шығысты, үлкенді-кішілі*.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі қысаң еріндік дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орнала-сым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң еріндік белгісі форманттарының төменгі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылықтық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

Дауысты **Ұ** дыбысының F1 (300-500 Гц) және FII (900-1100 Гц) форманттары (*у* дауысты дыбысына қарағанда) бір-біріне жақын және төмен жиілікте орналасады. Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне жақын орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

Дауысты I дыбысының F1 (300-500 Гц) және F2 (1700-2000 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады. Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауысты φ/i дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді.

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң еріндік дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде жоғары аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 75 %-ке жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

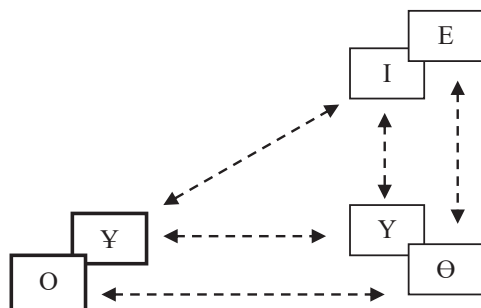
Құранды дауыстылардың естілім талданымын бастамас бұрын олардың әрқайсысының құрамды бөліктерінің басын ашып алуымыз керек. Соңғы фонетикалық зерттеулердің нәтижесі олардың фонологиялық дифтонг екенін көрсетеді. Олай болса, олардың құрамды бөліктерінің арасынан буын және морфем жігі өтпейді, ендеше, тасымалдауға да болмайды деген сөз.

Жоғарыда құранды дауыстылардың фонетикалық құрамы $o^{[w_u]}$, $o^{[w_ü]}$, $e^{[y_i]}$ түрінде көрсетілді. Ендеше, құранды дауыстыларды тек өзіне тән (балама) жалаң дауыстылармен ғана салыстырып шығамыз.

Модель үлгісіне қарап o/φ , o/γ , e/i жұптарының акустика-перцепциялық белгілерін салыстырып шығамыз. Ол үшін o , o , e құранды дауыстыларының бірінші сыңарларын w , w , y қиып алып тастаймыз, сонда олардың екінші сыңарлары u , $ü$, i ғана қалады. Акустика-перцепциялық талданымға осы соңғы сыңарлары түседі.

$O^{[w_u]}$ / Y жұбы.

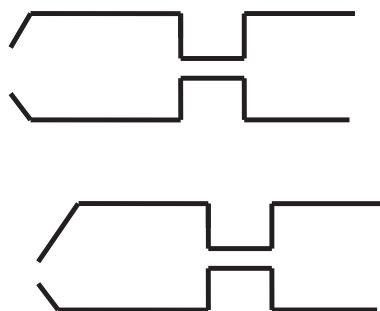
Бірінші кезекте φ/o жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкерілген.

Өрнектен көрініп тұрғандай, құранды дауыстылар өз жұбы болып тұрған қысаң дауыстылармен өзара үш рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым үш рет қайталанады.

Ұ/О дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.31-сурет).

4.31-сурет. Дауысты ұ және о дыбыстарының жаңғыртқылар жүйесі

Ұ дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады // **О** дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

Ұ дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты дыбыс болып табылады // **О** дыбысын айтқанда ерін сүйір дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына

қарай сүйір еріндік дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы сүйір шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай *у* доғал ерін және *о* сүйір ерін шығысты дауыстылар болып табылады.

Ұ дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады // **О** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының арт жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты дауысты дыбыс болып табылады. Көмей жаңғыртқы ауыз жаңғыртқыдан кіші болады.

Дауысты **Ұ**: көмей жаңғыртқы – *кіші*, ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, // Дауысты **О**: ауыз жаңғыртқы – *үлкен*, көмей жаңғыртқы – *кіші*.

Жаңғыртқы белгілері: **Ұ** – *қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, кішілі-үлкенді* // **О** – *қысаң өткелді, сүйір ерін шығысты, кішілі-үлкенді*.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі қысаң еріндік дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң еріндік белгісі форманттарының төменгі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылыңқылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

Дауысты **Ұ** дыбысының F1 (300-500 Гц) және F2 (900-1100 Гц) форманттары (*у* дауысты дыбысына қарағанда) бір-біріне жақын және төмен жиілікте орналасады. Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне жақын орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

Дауысты **О** дыбысының F1 (300-500 Гц) және F2 (900-1100 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады. Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-біріне жуық жатады. Форманттарының бір-біріне жуық орналасуына қарай жинақы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *жинақы*.

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауысты *ұ/о* дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді.

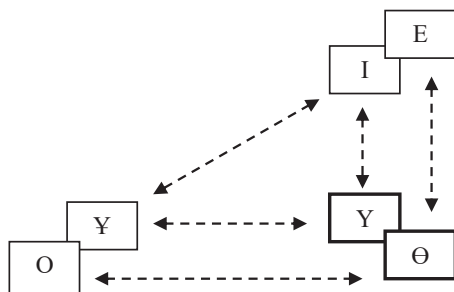
Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң еріндік дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде өте жоғары аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 90 %-ке жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

Ө^[wü]/Ү жұбы.

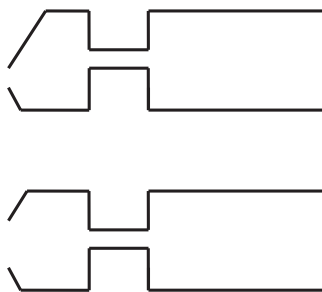
Бірінші кезекте *ө/у* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкерілген.

Өрнектен көрініп тұрғандай, құранды дауыстылар өз жұбы болып тұрған қысаң дауыстылармен өзара үш рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым үш рет қайталанады.

Ө/Ү дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.32-сурет).

4.32-сурет. Дауысты *ө/у* дыбыстарының жаңғыртқылар жүйесі

Ө дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады // Ү дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Ендеше, *қысаң өткелді* дауыстылар болып табылады.

Ө дыбысын айтқанда ерін сүйір дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай сүйір еріндік дауысты дыбыс болып табылады // Ү дыбысын айтқанда ерін доғал дөңгеленіп тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы доғал шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай ө сүйір ерін және у доғал ерін шығысты дауыстылар болып табылады.

Ө дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады // Ү дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Дауысты **Ө**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*. // Дауысты **Ү**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **Ө** – *қысаң өткелді, сүйір ерін шығысты, кішілі-үлкенді*// **Ү** – *қысаң өткелді, доғал ерін шығысты, кішілі-үлкенді*.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі қысаң еріндік дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң еріндік белгісі форманттарының төменгі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (эуен, созылыңқылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

Дауысты **Ө** дыбысының F1 (300-400 Гц) және FII (1300-1500 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады. Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

Дауысты Ү дыбысының F1 (300-400 Гц) және F2 (1300-1500 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады. Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауысты ұ/ү дыбыстарының салыстырма көрнекілігі олардың арасындағы акустикалық айырмашылықты бейнелейді.

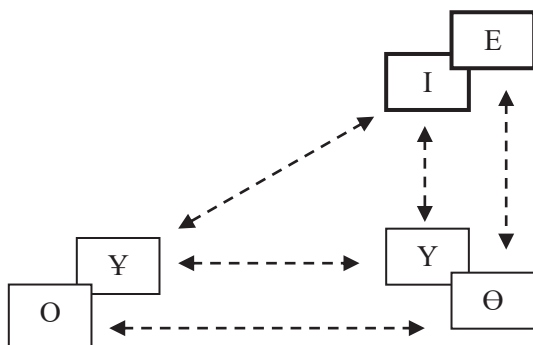
Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек қысаң еріндік дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде өте жақсы аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 85 %-ға жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі еріндік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

Е[ʏ]/I жұбы.

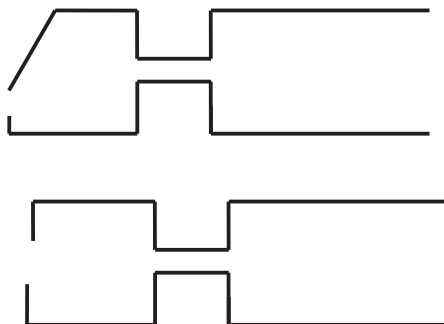
Бірінші кезекте *e/i* жұбын аламыз, дауыстылардың жұбы қою сызықпен көмкерілген.

Өрнектен көрініп тұрғандай, құранды дауыстылар өз жұбы болып тұрған қысаң дауыстылармен өзара үш рет жұптасады. Ендеше, акустикалық және перцепциялық талданым үш рет қайталанады.

Е/І дауысты дыбыстарының акустикалық жұбы.

Бірінші кезекте артикуляциялық белгілерінің жаңғыртқылар (резонаторлар) моделі жасалды (4.33-сурет).

4.33-сурет. Дауысты *e/i* дыбыстарының жаңғыртқылар жүйесі

Е дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады // **І** дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады.

Ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысады. Қысаң өткелді дауыстылар болып табылады.

Е дыбысын айтқанда ерін емеурін тартып тұрады. Еріннің қатысына қарай емеурін ерін дауысты дыбыс болып табылады // **І** дыбысын айтқанда ерін қысаң қалады. Еріннің қатысына қарай қысаң ерін дауысты болып табылады. Ауыз (қуысы) жаңғыртқы қысаң шығысты болып аяқталады.

Жаңғыртқының бітер тұсына қарай емеурін ерін және қысаң ерін шығысты дауыстылар болып табылады.

Е дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады // **І** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Ауыз жаңғыртқы көмей жаңғыртқыдан кіші болады.

Дауысты **Е**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*//
Дауысты **І**: ауыз жаңғыртқы – *кіші*, көмей жаңғыртқы – *үлкен*.

Жаңғыртқы белгілері: **Е** – қысаң өткелді, емеурін ерін шығысты, кішілі-үлкенді//**П** – қысаң өткелді, қысаң ерін шығысты, кішілі-үлкенді.

Екінші кезекте кешенді акустикалық көрінісі берілді.

Қазақ тілі қысаң дауысты дыбыстарының акустикалық көрінісі олардың форманттарының (жолақ таңбаларының) орналасым ретінен көрінеді. Дауыстылардың қысаң белгісі форманттарының әртүрлі жиілікте орналасқанынан байқалады. Үндесім естілім үшін форманттар құрамы маңызды болғандықтан, басқа акустикалық (әуен, созылықтылық, қарқын) белгілеріне мән бермей қоя тұрамыз.

Дауысты **Е** дыбысының **ҒІ** (300-500 Гц) және **ҒІІ** (1700-2000 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады. Форманттарының бір-бірімен ұласып, бірігіп кететін кезі болмайды. Форманттарының бір-біріне алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

Дауысты **І** дыбысының **ҒІ** (300-500 Гц) және **ҒІІ** (1700-2000 Гц) форманттары бір-бірінен алшақ және әртүрлі жиілікте орналасады. Дауыстының форманттары барлық уақытта бір-бірінен алшақ жатады. Форманттарының бір-бірінен алшақ орналасуына қарай шашыраңқы дауысты болып табылады. Бедер таңбаға қатысты акустикалық белгісі – *шашыраңқы*.

Естілім зерттелім үшін форманттардың нақты (абсолют) жиілігінің мәні жоқ, сондықтан форманттардың салыстырма (относительный) жиілік деңгейін модельдеп шығамыз. Модель дауыстылар арасындағы естілімге қатысты акустикалық айырмашылықты көрнекі бейнелейді.

Дауыстылардың өзара жинақы/шашыраңқы белгілері көрнекі өрнектелген. Өрнек ашық жалаң дауыстылардың дәстүрлі жуан/жіңішке жіктелімін көрнекі пысықтап тұр.

Дауыстылардың жуан/жіңішке белгілері естілім деңгейінде біршама анық аңғарылатын болып шықты. Естілім талданымға қатысқан аудиторлардың 85%-ке жуығы дұрыс белгілеп шықты.

Мұның өзі езулік қысаң дауысты дыбыстар үшін акустикалық көрсеткіштер мен естілім нәтижелерінің орнықты екенін көрсетеді.

Дауыссыз дыбыстар

Қазақ тілінің төл дауыссыз дыбыстарының жүйесі **17** дыбыстан құралады. Олар қолданымдағы әліпби арқылы былай таңбаланады: **Б, Ғ-Г, Д, Ж, З, Й, Қ-К, Л, М, Н, Ң, П, Р, С, Т, У(w), Ш**. Дәстүр бойынша **Қ-К, Ғ-Г** дыбыстарының жасалым (жасалу орны) айырмашылықтарын

ескеріп, жеке-жеке дауыссыздар деп есептеп келеді. Бұл жерде олардың бір дауыссыздың жуан/жіңшке үндесім варианты екендігі ескеріліп, керісінше, бір дауыссыз деп қарастырылып отыр.

Дауыссыз дыбыстар дауыстың (дауыс желбезегінің) қатысына қарай: *қатаң (тербеліссіз), ұяң (тербеліңкі) және үнді (тербелімді)* болып үш топқа бөлінеді.

Қатаң дауыссыз дыбыстар

Қазақ тіліндегі қатаң дауыссыз дыбыстардың құрамы төмендегідей: **П, Т, Қ-Қ, С, Ш**. Бұлар қазақ тіліне тән төл дауыссыз дыбыстардың қатарына жатады.

Қатаң дауыссыз дыбыстардың бәріне ортақ белгі – *дауыстың қатыспауы*. Басқаша айтқанда, қатаң дауыссыз дыбыстардың жасалуына дауыс желбезегі қатыспай, бейтарап (тербеліссіз) қалады. Қатаң дауыссыздардың басын қосып, ұйыстырып отыратын бірегей белгі дауыс желбезегінің тербеліссіз қалпы болып табылады. Сондықтан да олар жасалым (артикуляциялық) тұрғысынан *тербеліссіз* дауыссыз дыбыстар деп аталады (көпшілік оқырманға естілім атаулардың қатарына жататын дәстүрлі *қатаң* атауы таныс болғандықтан, кейде екі атау қатар жүретін болады).

П дыбысы (4.34-сурет)

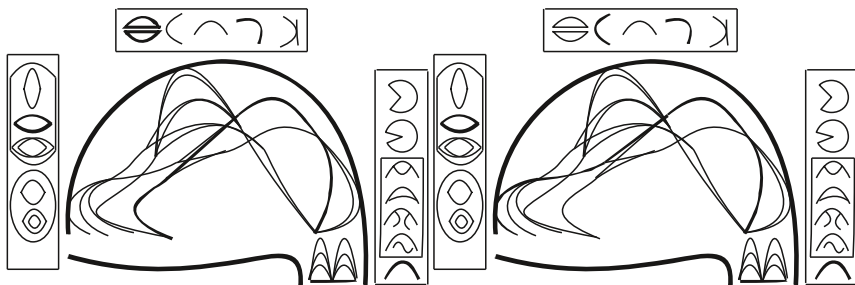
П дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. **П** дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің өзара тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **П** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни қатыспайды. Дауыс қатысына қарай *қатаң* (тербеліссіз) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, тоғысыңқы, қатаң* дауыссыз дыбыс.

Т дыбысы

Т дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Т** дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иек шегарасымен тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Т** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни қатыспайды. Дауыс қатысына қарай *қатаң* (тербеліссіз) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, тоғысыңқы, қатаң* дауыссыз дыбыс.

4.34-сурет. П^м және Т^м дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі

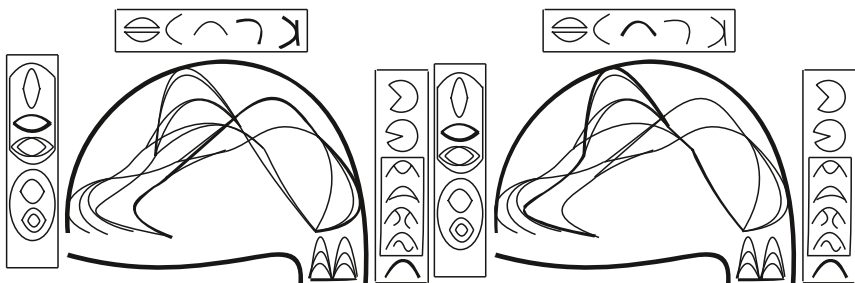
Қ-(К) дыбысы (4.35-сурет)

Қ дауыссыз дыбысы тілшік пен тілдің түбі арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тілшік* дауыссыз дыбыс болып табылады. Қ-(К) дауыссыз дыбысы тілшік пен тіл түбінің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Қ дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни қатыспайды. Дауыс қатысына қарай *қатаң* (тербеліссіз) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тілшік, тоғысыңқы, қатаң* дауыссыз дыбыс.

К дауыссыз дыбысы тіл ортасы мен таңдай арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ортасы* дауыссыз дыбыс болып табылады. К дауыссыз дыбысы тіл ортасы мен таңдайдың тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. К дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни қатыспайды. Дауыс қатысына қарай *қатаң* (тербеліссіз) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ортасы, тоғысыңқы, қатаң* дауыссыз дыбыс.

4.35-сурет. Қ^м-(К^і) дауыссыз дыбысының жасалым моделі

С дыбысы (4.36-сурет)

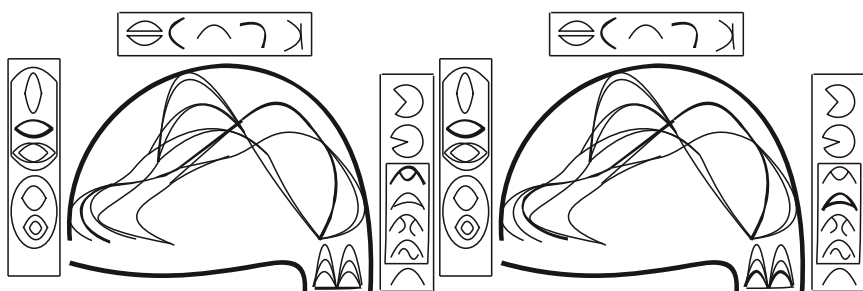
С дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. С дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иек шегарасымен жинақы жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жинақы жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. С дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни қатыспайды. Дауыс қатысына қарай *қатаң* (тербеліссіз) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, жинақы жуысыңқы, қатаң* дауыссыз дыбыс.

Ш дыбысы

Ш дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Ш дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иек шегарасымен жайылыңқы жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жайылыңқы жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Ш дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі тербелмейді, яғни қатыспайды. Дауыс қатысына қарай *қатаң* (тербеліссіз) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, жайылыңқы жуысыңқы, қатаң* дауыссыз дыбыс.

4.36-сурет. С^ы және Ш^ы дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі

Қатаң дауыссыз дыбыстардың жасалым (артикуляциялық) моделі

Қатаң дауыссыз дыбыстардың жасалуына дауыс желбезегінің қатысы болмайды, яғни дауыс желбезегі тербелмейді. Сондықтан қатаң

дауыссыздар тобын жеке қарастырған кезде дауыс желбезегінің қатысы ескерілмейді. Сонда қатаң дауыссыздардың жасалым белгілерінің жүйесі (системасы) жасалу орны мен жасалу тәсіліне байланысты болады. Ол үшін төмендегідей шартты сызықтар пайдаланылады:

Жасалым орны (бүтін сызық) _____
Жасалым тәсілі (үзік сызық) - - - - -

Қатаң дауыссыздар өзара тоғысыңқы-жуысыңқы болып жіктеледі. Тоғысыңқы дауыссыздар өзара ерін, тіл ұшы және тілшік (тіл ортасы) болып жіктеледі: П – ерін, тоғысыңқы, Т – тіл ұшы, тоғысыңқы, Қ (-К) – тілшік (тіл ортасы), тоғысыңқы. Тоғысыңқы дауыссыздардың жасалым моделі олардың үш айырым белгілеріне лайық үшбұрыш болып шығады (4.37-сурет). Модельдің барлық бұрыштары (ұялары) толып тұр. Бос қалған бұрыш жоқ.

Қатаң жуысыңқы дауыссыздардың өз ерекшелігі бар. Біріншіден, екеуі де тіл ұшы дауыссыздар (суретте – жоғарғы үшбұрыш). Екіншіден, олардың жинақы-жайылық белгілері тек өз арасында ғана жүреді. Өзге қатаң дауыссыздар үшін жинақы-жайылық айырым белгілерінің фонетикалық мәні жоқ. Ендеше, қатаң дауыссыздардың құрамын қарастырғанда ол екеуі біріктіріліп, жуысыңқы дауыссыздар ретінде модельдің бір бұрышына орналасады. Сонда үшбұрыштың екі басы бос қалады.

Модельдің құрамындағы қатаң дауыссыздардың әрқайсысының өз фонетикалық мәні бар. Дауыссыз орналасқан бұрыштың мәні мен мағынасы сол бұрыштағы дауыссыздың айырым белгілері болып табылады. Соның арқасында бос қалған бұрыштарда қандай дыбыстар болуы мүмкін екенін жорамалдауға болады. Қазақ тілінің төл дыбыс құрамында жоқ, бірақ болуы мүмкін дыбысты табуға болады. Ендеше, сол бос тұрған бұрыштарда қандай дыбыстар болуы мүмкін?

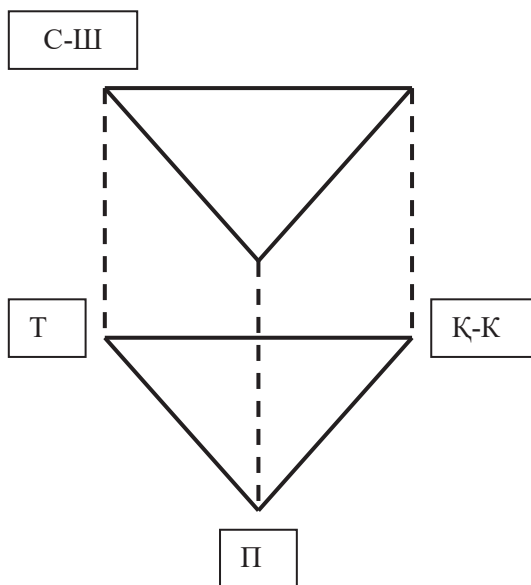
Модельдің төменгі жағында тоғысыңқы дауыссыздар орналасқан. Жоғарғы бөлігінде жуысыңқы дауыссыздар орналасқан. Төменгі жақтағы бұрыштар толық, бос орын жоқ. Ендеше, тоғысыңқы дауыссыздар түгел деген сөз. Жоғарыда бос орындар бар, ендеше, жаңа жуысыңқы дауыссыздарға әлі орын бар деген сөз. Төменгі сол жақ бұрышта тіл ұшы, тоғысыңқы *T* дауыссызы орналасқан. Ал оның үстіңгі тұсына тіл ұшы, жуысыңқы *C(-III)* орналасқан. Тіл ұшы *T* және *C (-III)* дауыссыздары жасалу орны жағынан жұптасып тұр. Айырмасы бірі –

тоғысыңқы, екіншісі – жуысыңқы. Ал енді осы ретпен пайымдасак, оң жақ төменгі бұрыштағы тоғысыңқы, тілшік $K(-K)$ дауыссызының үстіндегі бос бұрышта қандай дыбыс тұру керек? Ол жерде тек қана жасалу орны жағынан тілшік (тіл ортасы) тоғысыңқы $K(-K)$ дауыссызымен жұптаса алатын тілшік (тіл ортасы) жуысыңқы дауыссыз дыбыс тұру керек. Ондай тілшік (тіл ортасы), жуысыңқы дауыссыз дыбыс $X(-X)$ болып табылады. Алайда тілшік (тіл ортасы), жуысыңқы X дауыссызы қазақтың төл дыбысы емес, яғни қазақ тілінде (қазақтың төл сөздерінің құрамында) сингема мәртебесінде кездеспейді. Сондықтан да оның орны бос тұр. Бірақ тоғысыңқы $K(-K)$ дауыссызының жуысыңқы аллосингемасы (варианты) ретінде кездесе береді: жақсы (айтылымы *жахсы*), өкше (айтылымы *өхше*).

Ол дыбыс тек кірме сөздердің құрамында және тілі жазумен шыққан жастардың сөйлеуінде ғана кездесуі мүмкін. Әрине, ресми, тіптен дайындалып барып сөйлегенде *хат*, *хабар* т.б. сияқты айтылым (орфоэпиялық) үлгілері кездесіп жатады. Бірақ бұл айтылым үлгілер жаппай қабылданған норма емес. Егер байқап қарайтын болса, тележәне радиодикторлар күнбе-күн сөздерін «хат, соңғы хабар» деп бастағанымен, әрі қарай сөйлеп кеткен кезде «еңбекшілер *қаты*, ауылдан *қабар* келді» деп үйреншікті төл сөйлеу жүйесіне түсіп кетеді.

Ал енді осы ретпен тағы да бір болжам жасауға болады. Төменгі ортадағы бұрыштағы ерін, тоғысыңқы Π дауыссызының үстінде бос бұрыш тұр. Онда қандай дыбыс тұруы мүмкін? Ол жерде де тек қана ерін-ерін, тоғысыңқы Π дауыссызымен жасалу орны жағынан жұптаса алатын ерін-ерін жуысыңқы дауыссыз дыбыс тұру керек. Ондай ерін-ерін, жуысыңқы, қатаң дауыссыз дыбыс hW болып табылады (оған арнайы таңба болмағандықтан, ал халықаралық фонетикалық таңбасы [Ф] орыс тілінің тіс-ерін, жуысыңқы, қатаң Φ дауыссызымен шатыстыратын болғандықтан, шартты таңба алынды: негізгі W таңбасы дыбыстың ерін-ерін, жуысыңқы екенін, h дәйекшесі оның қатаң болып айтылатынын көрсетеді; немесе үйреншікті Π әрпінің маңдайына не үстіне жуысыңқылықты көрсететін шеңбер дәйекше қоюға болады: ${}^o\Pi$). Қазақ тілінде орыс тілінің үлгісіндегі тіс-ерін, жуысыңқы Φ дауыссызы жоқ. Сондықтан да «фабрика, физика, футбол» т.б. сөздердің қазақы айтылымы «пәбірике, пизика, путбол» болып жүр. Тіптен, орыс тілінен енген сөздердің құрамындағы Φ дауыссызын сол орыс тілі үлгісінде айтуға тырысқанның өзінде, ол жуысыңқы тіс-еріндік болып шықпай, ерін-еріндік hW (немесе ${}^o\Pi$) болып айтылады. Мұның өзінің

фонетикалық заңдылығы бар. Қазақ тілінің айтылымында (орфоэпиясында) сөз ортасындағы тоғысыңқы *П* дауыссызы жуысыңқы аллосингема болып айтылады: аспап (айтылуы *ас^onan*), көпше (айтылуы *кө^oпше*), түпсіз (айтылуы *тү^oпсіз*) т.б.

4.37-сурет. Қатаң дауыссыздардың көрнекі моделі

Сонымен, дыбыстарды модельдеу арқылы төл дыбыстар (олардың варианттары) мен кірме дыбыстардың басын ашып алуға болады.

Кейбір кірме дыбыстарды оп-оңай пайдаланып кете береміз. Оның себебі қазақ дыбыстарының құрылымында (структурасында) ол дыбыстар үшін бос орын бар болуында. Сондықтан *хат* десек те, *қат* десек те сөз мағанасына нұқсан келмейді, сөз түсінікті қалпында қала береді. Бірақ алғашқы сөздің естілімінде қазақ тіліне жат норма белгісі байқалып тұрады.

Қатаң дауыссыздардың сингема және аллосингема мәртебесіндегі жұмсалым реті көрнекі көрсетілді. Сонымен қатар егер қазақ тілінің даму тарихында жаңа қатаң дауыссыз дыбыс пайда болатын болса, онда ондай дыбыс модельдегі бос екі орынға ғана (бірі ерін-ерін, жуысыңқы *П* болып, бірі тілшік (тіл ортасы), жуысыңқы *X(-X)* болып) орналаса алады.

Қазақ тілі қатаң дауыссыздарының толық көрнекі моделінің ішінен кез келген дауыссыздың өзге дауыссыздармен арасындағы айырым белгілерінің түрін анықтап, санын түгендеп беруге болады. Қатаң дауыссыздардың моделі бүгінгі қазақ әліпбиіндегі төл қатаң дауыссыздар мен кірме қатаң дауыссыздардың басын ашып береді, модельге енген қатаң дауыссыздар төл дыбыстар болады да, модельден орын табылмаған қатаң дауыссыздар кірме дыбыстар болып табылады.

Ұяң дауыссыз дыбыстар

Қазақ тіліндегі ұяң дауыссыз дыбыстардың құрамы төмендегідей: **Б, Д, Ғ(-Г), З, Ж**. Бұлар қазақ тіліне тән төл дауыссыз дыбыстардың қатарына жатады.

Ұяң дауыссыз дыбыстардың бәріне ортақ белгі – *дауыстың жартылай қатысуы*. Басқаша айтқанда, ұяң дауыссыз дыбыстардың жасалуына дауыс желбезегі жартылай (тербеліңкі) қатысады. Ұяң дауыссыздардың басын қосып, ұйыстырып отыратын бірегей белгі дауыс желбезегінің тербеліңкі қалпы болып табылады. Сондықтан да олар жасалым (артикуляциялық) тұрғыдан *тербеліңкі* дауыссыз дыбыстар деп аталады (көпшілік оқырманға естілім атаулардың қатарына жататын дәстүрлі *ұяң* атауы таныс болғандықтан, кейде екі атау қатар жүретін болады).

Б дыбысы (4.38-сурет)

Б дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Б** дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Б** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай *ұяң* (тербеліңкі) дауыссыз дыбыс болып табылады.

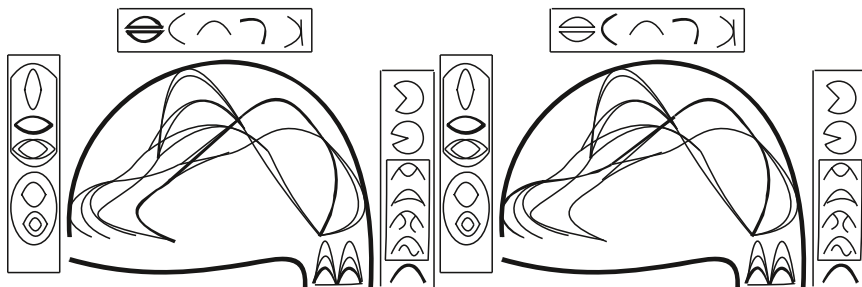
Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, тоғысыңқы, ұяң* дауыссыз дыбыс.

Д дыбысы

Д дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Д** дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иек шегарасымен тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Д** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни

жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай ұяң (тербеліңкі) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, тоғысыңқы, ұяң* дауыссыз дыбыс.

4.38-сурет. Б^н және Д^н дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі

Ғ-(Г) дыбысы (4.39-сурет)

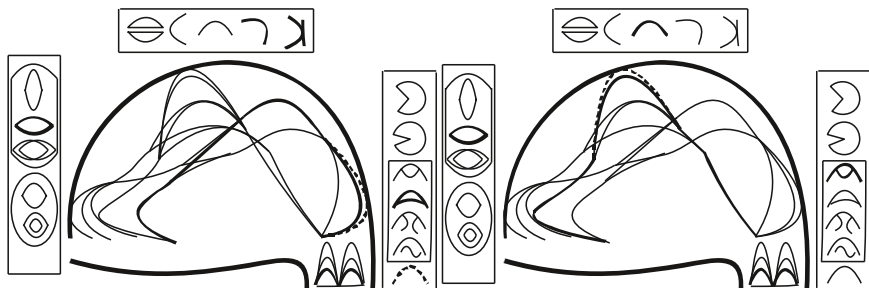
Ғ дауыссыз дыбысы тіл түбі мен тілшік арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тілшік* дауыссыз дыбыс болып табылады. Ғ дауыссыз дыбысы тіл түбі мен тілшіктің тоғысуы арқылы жасалады (сөз ортасында жуысыңқы болып жасалады). Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* (жуысыңқы) дауыссыз дыбыс болып табылады. Ғ дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай ұяң (тербеліңкі) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тілшік, тоғысыңқы* (жуысыңқы), *ұяң* дауыссыз дыбыс.

Г дыбысы

Г дауыссыз дыбысы тіл ортасы мен таңдай арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ортасы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Г дауыссыз дыбысы тіл ортасы мен таңдайдың тоғысуы арқылы жасалады (сөз ортасында жуысыңқы болып айтылады). Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* (жуысыңқы) дауыссыз дыбыс болып табылады. Г дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай ұяң (тербеліңкі) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ортасы, тоғысыңқы* (жуысыңқы), *ұяң* дауыссыз дыбыс.

4.39-сурет. F^h және G^h дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі

З дыбысы (4.40 сурет)

З дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **З** дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иек шегарасымен жинақы жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жинақы жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **З** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай *ұяң* (тербелінкі) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы*, *жинақы жуысыңқы*, *ұяң* дауыссыз дыбыс.

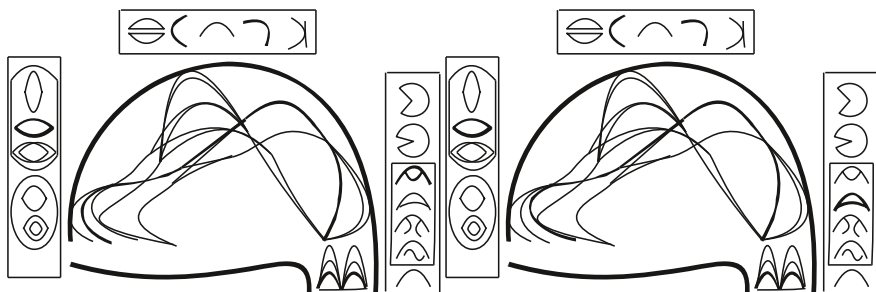
Ж дыбысы

Ж дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Ж** дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иек шегарасымен жайылыңқы жуысуы арқылы жасалады (сөз басында жабысыңқы, яғни аффрикат болып жасалады). Жасалу тәсіліне қарай *жайылыңқы жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Ж** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай *ұяң* (тербелінкі) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы*, *жайылыңқы жуысыңқы*, *ұяң* дауыссыз дыбыс.

Ұяң дауыссыз дыбыстардың жасалым (артикуляциялық) моделі

Ұяң дауыссыздардың артикуляциялық моделі қатаң дауыссыздардың артикуляциялық моделімен үйлес шығады. Сондықтан екі модельдің сипаттамалары да ұқсас болады.

4.40-сурет. З^м және Ж^м дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі

Ұяң дауыссыз дыбыстардың жасалуына дауыс желбезегінің қатысы жартылай болады, яғни дауыс желбезегі жартылай тербеледі. Сондықтан ұяң дауыссыздар тобын жеке қарастырған кезде дауыс желбезегінің қатысы ескерілмейді. Сонда ұяң дауыссыздардың жасалым белгілерінің жүйесі (системасы) жасалу орны мен жасалу тәсіліне байланысты болады. Ол үшін төмендегідей шартты сызықтар пайдаланылады:

Жасалым орны (бүтін сызық)

Жасалым тәсілі (үзік сызық)

Ұяң дауыссыздар өзара тоғысыңқы-жуысыңқы болып жіктеледі. Тоғысыңқы дауыссыздар өзара ерін, тіл ұшы және тілшік (тіл ортасы) болып жіктеледі: Б – ерін, тоғысыңқы, Д – тіл ұшы, тоғысыңқы, F(-Г) – тілшік (тіл ортасы), тоғысыңқы/жуысыңқы. Тоғысыңқы дауыссыздардың жасалым моделі олардың үш айырым белгілеріне лайық үшбұрыш болып шығады (4.41-сурет). Модельдің барлық бұрыштары (ұялары) толып тұр. Бос қалған бұрыш жоқ.

Ұяң жуысыңқы З, Ж дауыссыздарының өз ерекшелігі бар. Біріншіден, екеуі де тіл ұшы дауыссыздар (суретте – жоғарғы үшбұрыш). Екіншіден, олардың жинақы-жайылықтық белгілері тек өз арасында ғана жүреді. Өзге ұяң дауыссыздар үшін жинақы-жайылықтық айырым белгілерінің фонетикалық мәні жоқ. Ендеше, ұяң дауыссыздардың құрамын қарастырғанда ол екеуі біріктіріліп, тіл ұшы жуысыңқы дауыссыздар ретінде модельдің бір бұрышына орналасады. Және қазақ тіліндегі F(-Г) дауыссыздары сөз басында тоғысыңқы, сөз ортасында жуысыңқы болып айтылады. Сондықтан модельдің жоғарғы

оң жақ бұрышына тағы да сол дауыссыздар орналасады. Сонда үшбұрыштың бір басы бос қалады.

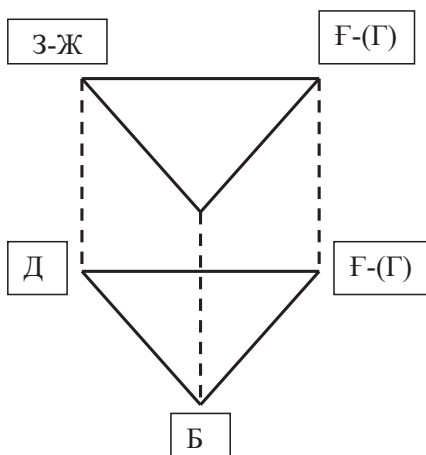
Модельдің құрамындағы ұяң дауыссыздардың әрқайсысының өз фонетикалық мәні бар. Дауыссыз орналасқан бұрыштың мәні мен мағынасы сол бұрыштағы дауыссыздың айырым белгілері болып табылады. Соның арқасында бос қалған бұрышта қандай дыбыс болуы мүмкін екенін жорамалдауға болады. Қазақ тілінің төл дыбыс құрамында жоқ, бірақ болуы мүмкін дыбысты табуға болады. Ендеше, сол бос тұрған бұрышта қандай дыбыс болуы мүмкін?

Модельдің төменгі жағына тоғысыңқы дауыссыздар орналасқан. Жоғарғы бөлігінде жуысыңқы дауыссыздар орналасқан. Төменгі жақтағы бұрыштар толық, бос орын жоқ. Ендеше, тоғысыңқы дауыссыздар түгел деген сөз. Жоғарыда бос орындар бар, ендеше, жаңа жуысыңқы дауыссызға әлі орын бар деген сөз. Төменгі сол жақ бұрышта тіл ұшы, тоғысыңқы D дауыссызы орналасқан. Ал оның үстіңгі тұсына тіл ұшы, жуысыңқы $Z(-Ж)$ орналасқан. Тіл ұшы D және $Z(-Ж)$ дауыссыздары жасалу орны жағынан жұптасып тұр. Айырмасы: бірі – тоғысыңқы, екіншісі – жуысыңқы. Ал енді осы ретпен пайымдасақ, оң жақ төменгі бұрыштағы тоғысыңқы, тілшік $K(-Г)$ дауыссызының үстіндегі бос бұрышта қандай дыбыс тұру керек? Ол жерде тек қана жасалу орны жағынан тілшік (тіл ортасы) тоғысыңқы $F(-Г)$ дауыссызымен жұптаса алатын тілішік (тіл ортасы) жуысыңқы дауыссыз дыбыс тұру керек. Ондай тілшік (тіл ортасы), жуысыңқы дауыссыз дыбыс $F(-Г)$ болып табылады. Олар бір дегеннен орнына қойылды. Өйткені тоғысыңқы $F(-Г)$ дауыссызының жуысыңқы аллосингемасы (варианты) ретінде кездесе береді: аға (айтылымы $a^{\circ}ga$), егін (айтылымы $e^{\circ}gin$).

Ал енді осы ретпен тағы да бір болжам жасауға болады. Төменгі ортадағы бұрыштағы ерін, тоғысыңқы B дауыссызының үстінде бос бұрыш тұр. Онда қандай дыбыс тұруы мүмкін?

Ол жерде де тек қана ерін-ерін, тоғысыңқы B дауыссызымен жасалу орны жағынан жұптаса алатын ерін-ерін жуысыңқы дауыссыз дыбыс тұру керек. Ондай ерін-ерін, жуысыңқы, ұяң дауыссыз дыбыс $^{\circ}B$ болып табылады (оған арнайы таңба болмағандықтан, ал халықаралық фонетикалық таңбасы $[\beta]$ күрделі болғандықтан, орыс тілінің тіс-ерін, жуысыңқы, қатаң B дауыссызымен шатыстырып алмау үшін, шартты таңба алынды: негізгі B таңбасы дыбыстың ерін-ерін екенін, $[\circ]$ дейкшесі оның жуысыңқы болып айтылатынын көрсетеді). Қазақ тілінде орыс тілінің үлгісіндегі тіс-ерін, жуысыңқы B дауыссызы жоқ.

Сондықтан да «вагон, волейбол» т.б. сөздердің қазақы айтылымы «бәгөн, бәлейбол» болып жүр. Тіптен, орыс тілінен енген сөздердің құрамындағы *В* дауыссызын сол орыс тілі үлгісінде айтуға тырысқанның өзінде ол жуысыңқы тіс-еріндік болып шықпай, ерін-еріндік *°В* болып айтылады. Мұның өзінің фонетикалық заңдылығы бар. Қазақ тілінің айтылымында (орфоэпиясында) сөз ортасындағы тоғысыңқы *В* дауыссызы жуысыңқы аллосингема болып айтылады: абай (айтылуы *a°бай*), түбір (айтылуы *тү°бүр*) т.б. [Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі].

4.41-сурет. Ұяң дауыссыздардың көрнекі моделі

Сонымен, дыбыстарды модельдеу арқылы төл дыбыстар (олардың варианттары) мен кірме дыбыстардың басын ашып алуға болады.

Ұяң дауыссыздардың сингема және аллосингема мәртебесіндегі жұмсалым реті көрнекі көрсетілді. Сонымен қатар егер қазақ тілінің даму тарихында жаңа ұяң дауыссыз дыбыс пайда болатын болса, онда ондай дыбыс модельдегі бос бір орынға ғана (ерін-ерін, жуысыңқы *°В* болып) орналаса алады.

Қазақ тілі ұяң дауыссыздарының толық көрнекі моделінің ішінен кез келген дауыссыздың өзге дауыссыздармен арасындағы айырым белгілерінің түрін анықтап, санын түгендеп беруге болады. Ұяң дауыссыздардың моделі бүгінгі қазақ әліпбиіндегі төл ұяң дауыссыздар мен кірме ұяң дауыссыздардың басын ашып береді, модельге енген ұяң дауыссыздар төл дыбыстар болады да, модельден орын табылмаған ұяң дауыссыздар кірме дыбыстар болып табылады.

Үнді дауыссыз дыбыстар

Қазақ тіліндегі үнді дауыссыз дыбыстардың құрамы төмендегідей: **М, Н, Ң, Р, Л, Й, У(w)**. Бұлар қазақ тіліне тән төл дауыссыз дыбыстардың қатарына жатады.

Үнді дауыссыз дыбыстардың бәріне ортақ белгі – *дауыстың мол қатысуы*. Басқаша айтқанда, үнді дауыссыз дыбыстардың жасалуына дауыс желбезегі мол (тербелімді) қатысады. Үнді дауыссыздардың басын қосып, ұйыстырып отыратын бірегей белгі дауыс желбезегінің мол тербелісі болып табылады. Сондықтан да олар жасалым (артикуляциялық) тұрғысынан *тербелімді* дауыссыз дыбыстар деп аталады (көпшілік оқырманға естілім атаулардың қатарына жататын дәстүрлі *үнді* атауы таныс болғандықтан, кейде екі атау қатар жүретін болады).

М дыбысы (4.42-сурет)

М дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. **М** дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **М** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысуына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, тоғысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.

Н дыбысы

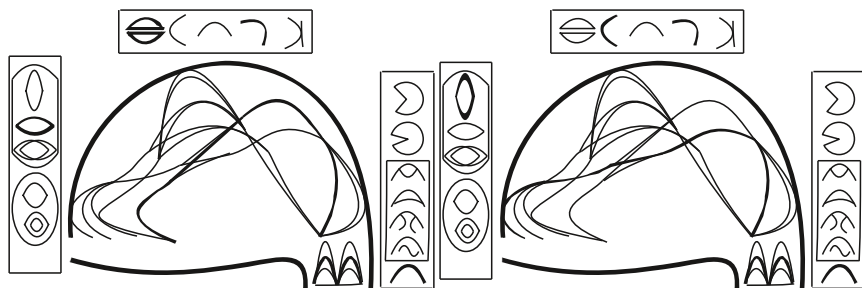
Н дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Н** дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иектің шегарасымен тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Н** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысуына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, тоғысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.

Ң дыбысы (4.43-сурет)

Ң дауыссыз дыбысы тіл түбі мен тілшік арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тілшік* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Ң** дауыссыз дыбысы тіл түбі мен тілшіктің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *тоғысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Ң** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысуына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

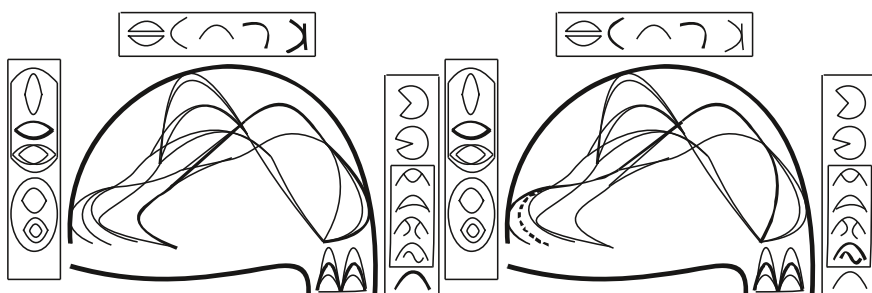
Жасалым белгілері: *тілшік, тоғысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.

4.42-сурет. М^н және Н^н дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі Р дыбысы

Р дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Р дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл иектің шегарасымен бір тоғысып, бір жуысуы (тоғысым-жуысым) арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *діріл* дауыссыз дыбыс болып табылады. Р дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы*, *діріл жуысыңқы*, *үнді* дауыссыз дыбыс.

4.43-сурет. Н^н және Р дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі

Л дыбысы (4.44-сурет)

Л дауыссыз дыбысы тіл ұшы мен күрек тіс-қызыл иектің шегарасы арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тіл ұшы* дауыссыз дыбыс болып табылады. Л дауыссыз дыбысы тіл ұшының күрек тіс-қызыл

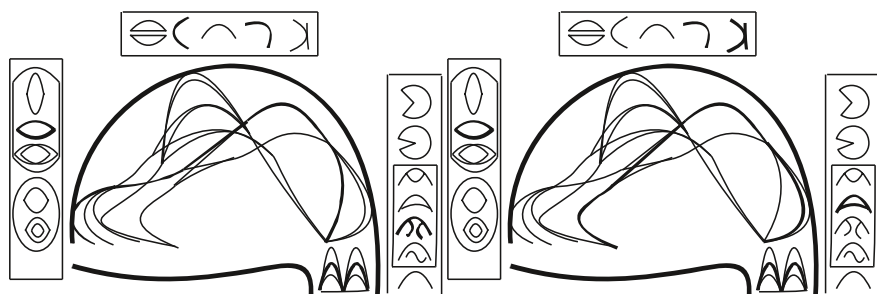
иектің шегарасымен тоғысып, екі жаны ашық қалады. Жасалу тәсіліне қарай *жанама жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Л** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тіл ұшы, жанама жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.

Й дыбысы

Й дауыссыз дыбысы тіл түбі мен тілшік арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тілшік* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Й** дауыссыз дыбысы тіл ортасы мен таңдайдың жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Й** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тілшік, жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.

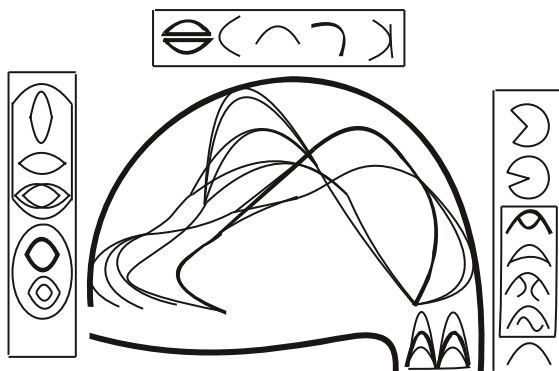

4.44-сурет. «Л және «Й дауыссыз дыбыстарының жасалым моделі

У дыбысы (4.45-сурет)

У (w) дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. **У** дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **У** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс.

4.45-сурет. *У(w) дауыссыз дыбысының жасалым моделі

Үнді дауыссыз дыбыстардың жасалым (артикуляциялық) моделі

Үнді дауыссыздардың артикуляциялық моделі қатаң және ұяң дауыссыздардың артикуляциялық моделімен үйлеспейді. Өйткені үнді дауыссыздардың құрамы қатаң және ұяң дауыссыздардың құрамына қарағанда мол.

Үнді дауыссыз дыбыстардың жасалуына дауыс желбезегінің қатысы мол болады, яғни дауыс желбезегі мол тербеледі. Сондықтан ұяң дауыссыздар тобын жеке қарастырған кезде дауыс желбезегінің қатысы ескерілмейді. Сонда үнді дауыссыздардың жасалым белгілерінің жүйесі (системасы) жасалу орны мен жасалу тәсіліне байланысты болады. Ол үшін төмендегідей шартты сызықтар пайдаланылады:

Жасалым орны (бүтін сызық)

Жасалым тәсілі (үзік сызық)

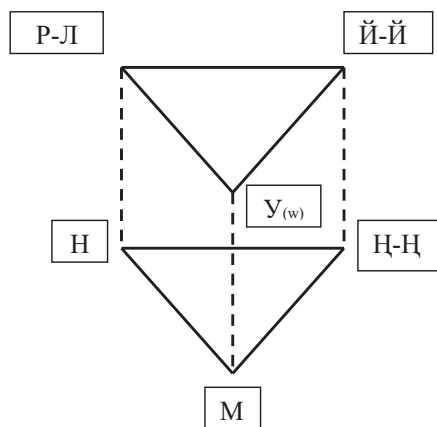
Үнді дауыссыздар өзара тоғысыңқы-жуысыңқы болып жіктеледі. Тоғысыңқы дауыссыздар өзара ерін, тіл ұшы және тілшік (тіл ортасы) болып жіктеледі: М – ерін, тоғысыңқы, Н – тіл ұшы, тоғысыңқы, Н(-Н) – тілшік (тіл ортасы), тоғысыңқы. Тоғысыңқы дауыссыздардың жасалым моделі олардың үш айырым белгілеріне лайық үшбұрыш болып шығады (4.46-сурет). Модельдің барлық бұрыштары (ұялары) толып тұр. Бос қалған бұрыш жоқ.

Үнді жуысыңқы Р, Л дауыссыздарының өз ерекшелігі бар. Біріншіден, екеуі де тіл ұшы дауыссыздар (суретте – жоғарғы үшбұрыш). Екін-

шіден, олардың діріл-жанама белгілері тек өз арасында ғана жүреді. Өзге үнді дауыссыздар үшін жинақы-жайылыңқы айырым белгілерінің фонетикалық мәні жоқ. Ендеше, үнді дауыссыздардың құрамын қарастырғанда ол екеуі біріктіріліп, тіл ұшы жуысыңқы дауыссыздар ретінде модельдің бір бұрышына орналасады. Қазақ тіліндегі тілшік (тіл ортасы), жуысыңқы Й(-Й) дауыссызы Н(-Н) дауыссызының, ал У(w) дауыссыз М дауыссызының жоғарғы қарсы жағына орналасады. Сонда үшбұрыштың бос бұрышы қалмайды.

Модельдің құрамындағы үнді дауыссыздардың әрқайсысының өз фонетикалық мәні бар. Дауыссыз орналасқан бұрыштың мәні мен мағынасы сол бұрыштағы дауыссыздың айырым белгілері болып табылады. Соның арқасында қазақ тілінің үнді дауыссыздарының бүгінгі күнгі құрамына жаңа дыбыс ене алмайды.

Модельдің төменгі жағына тоғысыңқы дауыссыздар орналасқан. Жоғарғы бөлігінде жуысыңқы дауыссыздар орналасқан. Төменгі және жоғарғы жақтағы бұрыштар толық, бос орын жоқ. Ендеше, тоғысыңқы/жуысыңқы дауыссыздар түгел деген сөз.

4.46-сурет. Үнді дауыссыздардың көрнекі моделі

Үнді дауыссыздардың құрамында қатаң және ұяң дауыссыздардың құрамындағы тілшік (тіл ортасы) Қ(-К), Ғ(-Г) дауыссыздары тәрізді тілшік (тіл ортасы) Й(-Й), Н(-Н) дауыссыздары бар. Бәрінің жасалу орны біркелкі. Алайда Қ(-К), Ғ(-Г) дауыссыздарының естілім ерекшеліктері анық болғандықтан, олардың тілішік/тіл ортасы айтылымдары назарға ілікті де, Й(-Й), Н(-Н) дауыссыздарының естілім ерекшеліктері

көмескі болғандықтан, назардан тыс қалып қойды. Сондықтан да олар оқулықтар мен оқу құралдарында, тіптен, ғылыми еңбектерде де ескерілмей келеді.

Шын мәнінде, олардың жасалым орны бәріне бірдей болып табылады:

АҚ	ӘК	БАҚА	БӘКІ
АЙ	ӘЙ	ЖАЙА	ТІЙІН
АҢ	ЕҢ	ЖАҢА	ЖЕҢІЛ
		ЖАҒА	ЕГІН

Үнді дауыссыздардың сингема және аллосингема мәртебесіндегі жұмсалым реті көрнекі көрсетілді. Сонымен қатар егер қазақ тілінің даму тарихында жаңа үнді дауыссыз дыбыс пайда болатын болса, онда ондай дыбыс үшкіл модельдің сыртында ғана болуы мүмкін. Ондай кезде қазақ тілінің үнді дауыссыз дыбыстарының құрамы мен жүйесі түгел өзгереді.

Қазақ тілі үнді дауыссыздарының толық көрнекі моделінің ішінен кез келген дауыссыздың өзге дауыссыздармен арасындағы айырым белгілерінің түрін анықтап, санын түгендеп беруге болады. Үнді дауыссыздардың моделі бүгінгі қазақ әліпбиіндегі төл үнді дауыссыздар мен кірме үнді дауыссыздардың басын ашып береді, модельге енген үнді дауыссыздар төл дыбыстар болады да, модельден орын табылмаған үнді дауыссыздар кірме дыбыстар болып табылады.

Қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының жіктелімі

Дауыссыз дыбыстардың (4.4-кесте), әліпби тізімінің (4.5-кесте) және жасалым жүйесінің (4.6-кесте) толық кестелері арнайы беріліп отыр. Кестелерде дауыссыздардың жасалым белгілеріне қарай орналасым реті көрсетілген.

4.4-кестеде қазақ тілінің әліпби тізіміне кірмеген, бірақ тілде бар ақиқат дауыссыздар түгел қамтылған. Ал 4.5-кестеде қазақ тілінің әліпби тізіміне енген дауыссыздар ғана жіктеліп отыр.

Қазақ тілінің дауыссыз дыбыстары дауыс (дауыс желбезегінің), жасалу орны және жасалу тәсілінің қатысына қарай жүйеленеді.

Қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының жіктелім белгілерінің жүйесін кестелеп көрнекілеуге болады (4.6-кесте). Егер жасалым белгі дауыссызға тән болса, онда «бар (+)» деп таңбаланады, егер тән болмаса, онда «жоқ (-)» деп таңбаланады. Сонда дауыссыздардың арасындағы ортақ/айырым белгілері көрініп тұрады. Егер бір жасалым белгі бір не бірнеше дауыссызға тән болса, онда ол *ортақ белгі* болады. Бір дауыссызда бар, ал екінші дауыссызда жоқ белгі *айырым белгі* болады.

4.4-кесте. Дауыссыз дыбыстардың толық жасалым жіктелімі

ЖАСАЛУ ТӘСІЛІ		ДАУЫС желбезегінің ҚАТЫСЫ	ЖАСАЛУ ОРНЫ			
			ерін	тіл ұшы	тіл ортасы	тілшік
тоғысыңқы		тербеліссіз	П	Т	(К)	Қ
		тербеліңкі	Б	Д	(Г)	Ғ
		тербелімді	М	Н	(Н)	Ң
жуысыңқы	жайылыңқы	тербеліссіз		Ш		
		тербеліңкі		Ж		(Ғ)
		тербелімді			(Й)	Й
	жинақы	тербеліссіз		С		
		тербеліңкі		З	(Г)	
			У(w)			
	діріл	тербелімді		Р		
	жанама			Л		
	жабысыңқы		тербеліңкі		(^hЖ)	

Егер «бар(+))» белгісі бір бағананың бойында орналасса, онда ол ортақ белгі болып табылады. Мысалы, П және Т дауыссыздарына «қатаң» белгісі ортақ. Ал егер «бар(+))» белгісі көрші бағанаға ауысып кетсе, онда ол айырым белгі болады. Мысалы, сол П және Т дауыссыздарының ерін/тіл ұшы белгілері айырым белгі болып табылады. Өйткені «бар(+))» белгісі екі бағанаға бөлініп кеткен.

Дауыссыздардың айырым/ортақ белгілерінің мүмкін болған реті (саны) әртүрлі болады.

4.5-кесте. Әліпби дауыссыз дыбыстардың жасалым жіктелімі

ЖАСАЛУ ТӘСІЛІ		ДАУЫС желбезегінің ҚАТЫСЫ	ЖАСАЛУ ОРНЫ			
			ерін	тіл ұшы	тіл ортасы	тілшік
тоғысыңқы		тербеліссіз	П	Т	(К)	Қ
		тербеліңкі	Б	Д	(Г)	Ғ
		тербелімді	М	Н		Ң
жуысыңқы	жайылыңқы	тербеліссіз		Ш		
		тербеліңкі		Ж		
		тербелімді				Й
	жинақы	тербеліссіз		С		
		тербеліңкі		З		
			У(w)			
	діріл	тербелімді		Р		
	жанама			Л		
	жабысыңқы		тербеліңкі			

- бір ортақ (ортақ белгіні көлбеу таңбамен бөлектейміз), екі айырым белгі бар болуы мүмкін:

П	қатаң	<i>тоғысыңқы</i>	ерін
Н	үнді	<i>тоғысыңқы</i>	тіл ұшы
Т	<i>қатаң</i>	тоғысыңқы	ерін
С	<i>қатаң</i>	жуысыңқы	тіл ұшы
М	үнді	<i>тоғысыңқы</i>	ерін
Қ	қатаң	<i>тоғысыңқы</i>	тілшік
Г	<i>ұяң</i>	тоғысыңқы	тіл ортасы
З	<i>ұяң</i>	жуысыңқы	тіл ұшы т.б.

- екі ортақ, бір айырым белгісі бар болуы мүмкін:

П	<i>қатаң</i>	ерін	<i>тоғысыңқы</i>
Қ	<i>қатаң</i>	тілшік	<i>тоғысыңқы</i>
Т	қатаң	<i>тоғысыңқы</i>	<i>тіл ұшы</i>
Д	<i>ұяң</i>	<i>тоғысыңқы</i>	<i>тіл ұшы</i>
С	<i>қатаң</i>	жинақы жуысыңқы	<i>тіл ұшы</i>
Ш	<i>қатаң</i>	жайылыңқы жуысыңқы	<i>тіл ұшы</i>
Н	үнді	<i>тоғысыңқы</i>	<i>тіл ұшы</i>
Т	қатаң	<i>тоғысыңқы</i>	<i>тіл ұшы</i> т.б.

- үш айырым белгісі бар, ортақ белгісі жоқ болуы мүмкін:

Қ	қатаң	тоғысыңқы	тілшік
З	<i>ұяң</i>	жуысыңқы	тіл ұшы
Ң	үнді	тоғысыңқы	тілшік
С	қатаң	жуысыңқы	тіл ұшы т.б.

Екі дауыссыздың арасында үш ортақ белгі болуы мүмкін емес, өйткені онда олар бір дыбыс болып кетеді.

4.6-кесте. Дауыссыз дыбыстардың жасалым жүйесі

дауыссыздар	дауыс қатысы			жасалу орны				жасалу тәсілі				
	қа-таң	ұяң	үнді	ерін	тіл ұшы	тіл ортасы	тіл-шік	тоғысыңқы	жайылыңқы			
									жинақы	жайылыңқы	діріл	жанама
П	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-
Б	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-
М	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-
Т	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-
Д	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-
Н	-	-	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-
Қ(-К)	+	-	-	-	-	(+)	+	+	-	-	-	-
Ғ(-Г)	-	+	-	-	-	(+)	+	+/-	-/+	-/+	-	-
Ң(-Ң)	-	-	+	-	-	(+)	+	+	-	-	-	-
С	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-
З	-	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-
Р	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-
Ш	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-
Ж	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-
Л	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+
Й(-Й)	-	-	+	-	-	(+)	+	-	-(+)	+(-)	-	-
У(w)	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-

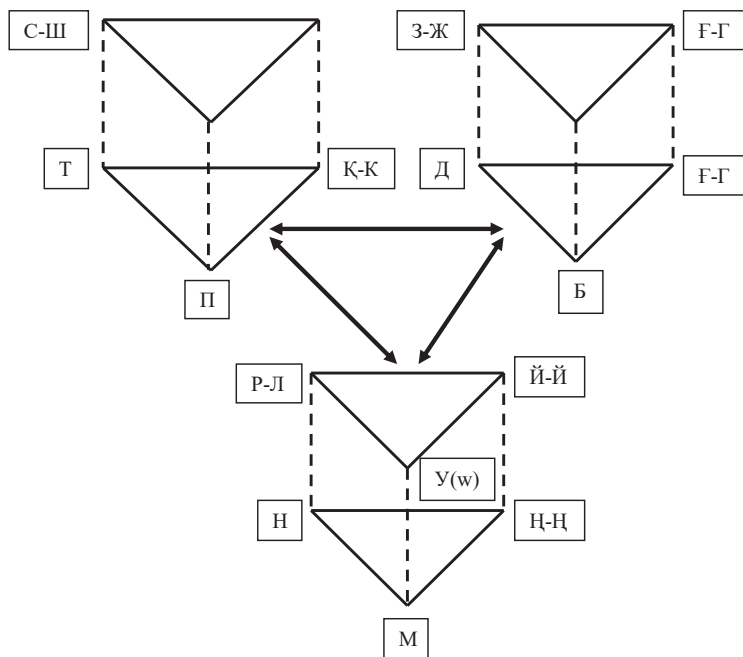
Сонымен, қазақ тілінің дауыссыз дыбыстары дауыс (дауыс желбезегінің) қатысына қарай – қатаң (тербеліссіз), ұяң (тербеліңкі), үнді (тербелімді), жасалу орнына қарай – ерін, тіл ұшы, тіл ортасы, тілшік, жасалу тәсіліне қарай – тоғысыңқы/жуысыңқы (жинақы, жайылыңқы, діріл, жанама) болып жіктеледі.

Қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының құрамында тіл алды және тіл арты дауыссыз дыбыс жоқ.

Қазақ тілі дауыссыз дыбыстарының жиынтық моделі

Дауыссыздардың қатаң, ұяң, үнді топтарының дауыс (дауыс желбезегінің) қатысы деңгейіндегі айырым белгісі бойынша басы бірікпейді. Сондықтан алғашқы жиынтық көрнекі модельдің құрамында олар жеке-жеке тұрады (4.47-сурет). Олай болса, әрбір топтың құрамындағы дауыссыздардың да басы бірікпеген: қатаңдар өз алдына, ұяңдар өз алдына, үнділер өз алдына тұр. Бұл модель бойынша дауыссыздар дауыс қатысына қарай ғана сипатталады.

Ал егер жасалу орны мен жасалу тәсілі ескерілетін болса, онда әр топтың құрамындағы дыбыстарды өз алдына қарастыруға тура келеді. Әрқайсысы өзіне ғана тән фонетикалық мәліметті сақтайды.

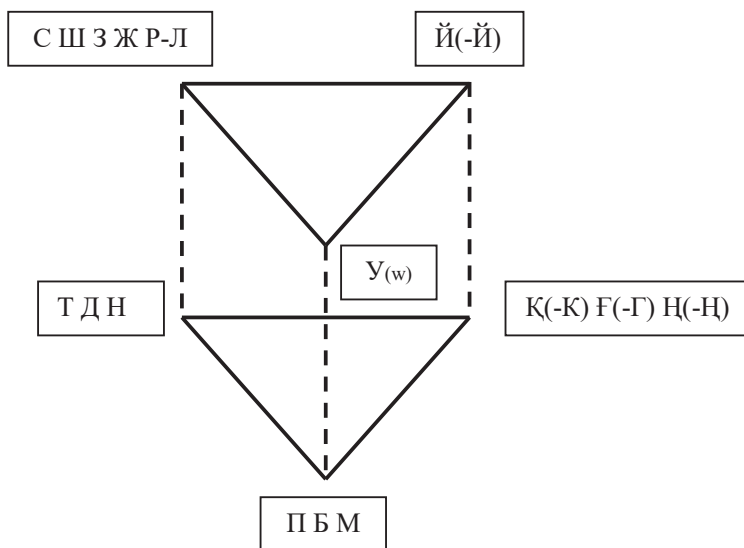
4.47-сурет. Дауыссыздардың дауыс қатысына байланысты топтарының моделі

Бұл модель қазақ тілінде дауыс қатысына байланысты дауыссыз топтары мен олардың дыбыс құрамы жайлы фонетикалық мәлімет береді. Басқаша айтқанда, қатаң, ұяң, үнді дауыссыздардың құрамын көрнекі көрсетеді. Ал жасалу орны мен жасалу амал-тәсіліне қатысты жасалым белгілері бір жерден табылмайды. Ондай мәлімет әр топта шашырап жүр. Мысалы, ерін дауыссыз үш топта да бар: *П* қатаң топта, *Б* ұяң топта, *М* үнді топта.

Жоғарыдағы модельді жасалым белгілері бірдей дауыссыздардың басын қосып, ықшамдауға болады, сонда жасалу орны мен жасалу амал-тәсіліне қатысты модель құралады (4.48-сурет).

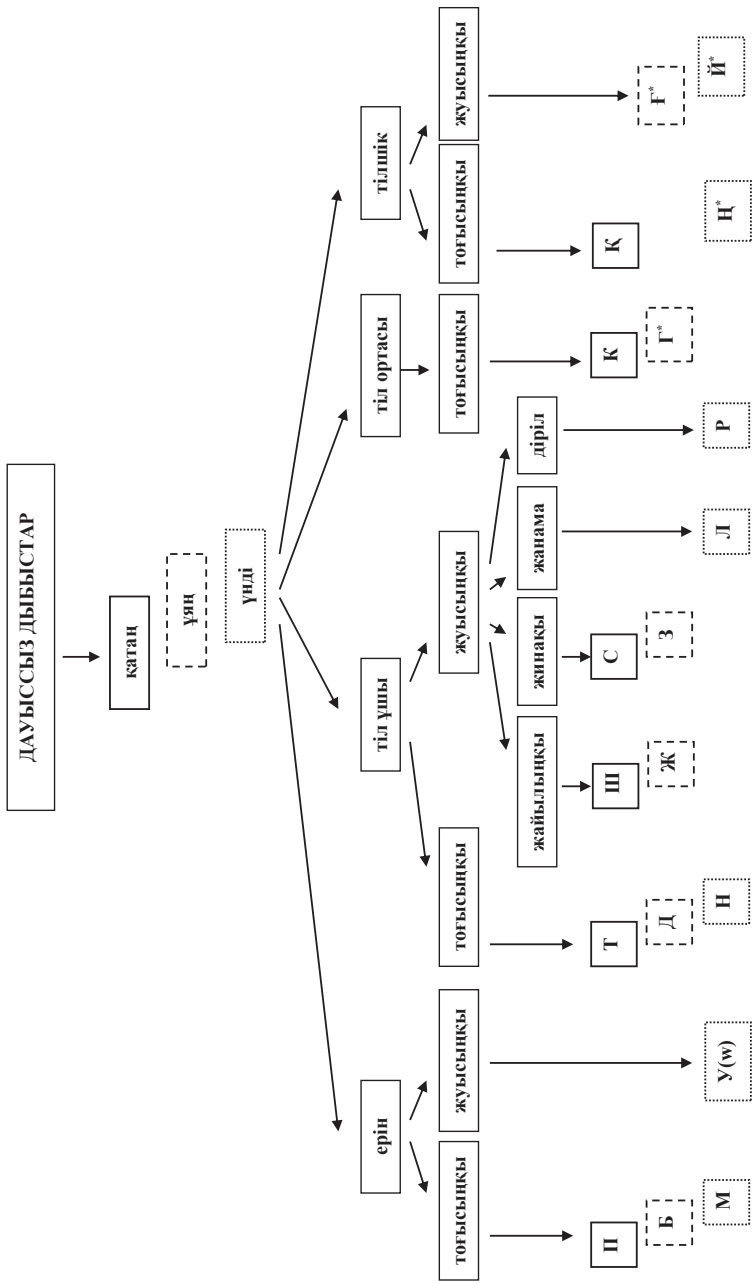
Сонымен, дыбыстарды модельдеу арқылы төл дыбыстар (олардың варианттары) мен кірме дыбыстардың басын ашып алуға болады.

Дауысты дыбыстар тәрізді дауыссыз дыбыстардың да таралым кестесін құрастыруға болады (4.7-кесте). Қазақ тілі дыбыстарының таралым кестесінен, бір жағынан, кез келген дауыссыздың белгілерін ретімен тізіп шығуға болады (мысалы, П дауыссыз дыбысының белгілерін төменнен жоғары қарай тізіп кете береміз: тоғысыңқы > ерін > қатаң > дауыссыз > дыбыс), екінші жағынан, дауыстылардың қай жерден барып ортақ белгіге түйісетінін көреміз (мысалы, П және Т дауысты дыбыстары *қатаң* белгісіне барғанда өзара түйіседі).

4.48-сурет. Дауыссыздардың жасалу орны мен жасалу тәсіліне байланысты моделі

4.7-кесте. Дауыссыз дыбыстардың жіктелімі

5. ҚАЗАҚ ТІЛІ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ТҮРЛЕНІМІ

Кез келген тілдің фонема құрамы тұрақты болғанымен, олардың тілдегі көрінісі (реализация) «шексіз» болады. Фонема көрінісінің шексіз болуына әртүрлі фонетикалық жағдаяттар себеп болады. Қазақ тілі дыбыстарының сөйлеу үстіндегі түрленімінің құрамы да осындай фонетикалық жағдаяттарға байланысты.

Қазақ тіліндегі дыбыс түрленім үлгілерінің әрқайсысының өзіне тән ұғымдары мен атаулары болуға тиіс. Қазіргі фонетикалық зерттеулердің басты мақсаты – әр түрленімге тән ұғым-атаулардың шегарасын ажыратып, жіктеп беру. Қазақ фонетикасының басты зерттелім бағыттарының бірі – дыбыс түрленімі.

Кез келген дыбыс түрленімі оның жасалымын, айтылымын, естілімін түгел немесе ішінара қамтып отыруы мүмкін, сол өзгерістердің ішінде бір белгісі басым көрінетін болады. Түрленім үлгісінің басты белгісі ретінде сол басым түрленім белгісін аламыз.

Қазақ тіліндегі дыбыс түрленім үлгілері

Түрленім үлгілерінің өзіндік құрамы мен жүйесі бар.

Дыбыс өзінің үндесім әуезіне байланысты түрленеді. Дыбыстың бұл түрленімін жинақтай келіп *үндесім түрленім* дейміз. Бір буынның құрамындағы дыбыс өзімен көрші екінші дыбыстың әсерінен түрленуі мүмкін. Көрші дыбыстың жасалу орны еріндік болса, онда көрші дыбыс өзінің жасалу орнын жоғалтып, жасалу орнына қарай еріндік болып айтылады. Дыбыстың бұл түрленімін *орын түрленім* дейміз, өйткені дыбыстың тек жасалу орны ғана түрленеді; көрші дыбыстың жасалу тәсілі жуысыңқы болса, онда көрші дыбыс та жуысыңқы болып айтылады. Дыбыстың бұл түрленімін *тәсіл түрленім* дейміз, өйткені дыбыстың тек жасалу тәсілі ғана түрленеді; көрші дыбыс дауыс қатысына қарай ұяң болса, онда көрші дыбыс та ұяң болып айтылады. Дыбыстың бұл түрленімін *дауыс түрленім* дейміз, өйткені дыбыстың тек дауыс қатысы ғана түрленеді. Дыбыс өзінің артикуляциялық белгісіне байланысты түрленеді екен. Дыбыстың бұл түрленімін *үйлесім түрленім* дейміз. Дыбыс өзімен іргелес дыбыстың әсерінен түрленеді. Іргелес түрленім тек дауыссыз бен дауыстының тіркесінде кездеседі және іргелес дыбыстардың дауысты сыңары басым болады. Дыбыстың бұл түрленімін *іргелес түрленім* дейміз. Дыбыс өзінің сөздегі орнына қарай түрленуі мүмкін. Дыбыстың сөздегі орны оның айтылымына ті-

келей әсер етеді. Дыбыстың артикуляциялық белгілері түгел (жасалу орны, жасалу тәсілі, дауыс қатысы, қарқыны, созылықтылығы т.б.) қатысуы немесе ішінара қатысуы мүмкін. Сондықтан дыбыстың сөздің қай шенінде тұруына байланысты оның айтылымы құбылып отырады. Дыбыстың бұл түрленімін *шеп түрленім* дейміз. Дыбыс екі сөздің шегарасында тұруына байланысты түрленеді. Дыбыс өзінің айтылым айкындығына қарай түрленеді екен. Дыбыстың бұл түрленімін *тіркес түрленім* дейміз. Дыбыс сөздің айтылым әуеніне байланысты түрленеді. Сөйлем хабарлы әуенмен айтылса, оның құрамындағы сөз де хабарлы әуенмен айтылады, сөздің құрамындағы дыбыс хабарлы әуен ықпалымен түрленеді. Дыбыстың бұл түрленімін *хабарлы түрленім* дейміз. Сөйлем сұраулы әуенмен айтылса, оның құрамындағы сөз де сұраулы әуенмен айтылады, сөздің құрамындағы дыбыс та үдемелі әуен ықпалымен түрленеді. Дыбыстың бұл түрленімін *сұраулы түрленім* дейміз. Сөйлем бұйрық (лепті) әуенмен айтылса, оның құрамындағы сөз де бұйрық (лепті) әуенмен айтылады, сөздің құрамындағы дыбыс та бұйрық (лепті) әуен ықпалымен түрленеді. Дыбыстың бұл түрленімін *бұйрықты түрленім* дейміз. Дыбыстың осы үш түрленімінің басын қосып *әуен түрленім* дейміз. Дыбыс тіл дамуының барысындағы фонетикалық жағдаятқа қатысты өзгерістің қалдығы болады. Сондықтан дыбыстың түрленім себебі белгісіз болады. Дыбыстың бұл түрленімін *тарихи түрленім* дейміз. Дыбыс ешқандай фонетикалық себепсіз-ақ түрленуі мүмкін. Дыбыстың себепсіз түрленуін *еркін түрленім* дейміз. Дыбыс арнайы жасанды құрылған мәтін (жаңылтпаш т.б.) құрамындағы күрделі дыбыс тіркесі мен үндесім буындардың қайталанымы арқылы түрленуі мүмкін. Дыбыстың бұл түрленімін *жаңылтпаш түрленім* дейміз. Адамның көңіл-күй қалпына байланысты түрленеді. Қуаныш, қорқыныш, кешірім, ыза, жайбарақат, шаршаңқы, ырзалық, өкініш т.б. себептердің салдарынан болатын түрленімін *көңіл-күй түрленімі* дейміз. Асығып сөйлеудің арқасында дыбыс түрленеді. Дыбыстың бұл түрленімін *асығыс түрленім* дейміз. Тіл мүкісінің салдарынан дыбыс түрленуі мүмкін. Дыбыс түрленімінің бұл түрін *мүкіс түрленім* дейміз. Екінші бір тілді нашар меңгергендіктің себебінен дыбыс түрленеді. Мұндай жағдайда дыбыс теріс айтылады, сондықтан дыбыстың бұл түрленімін *теріс түрленім* дейміз.

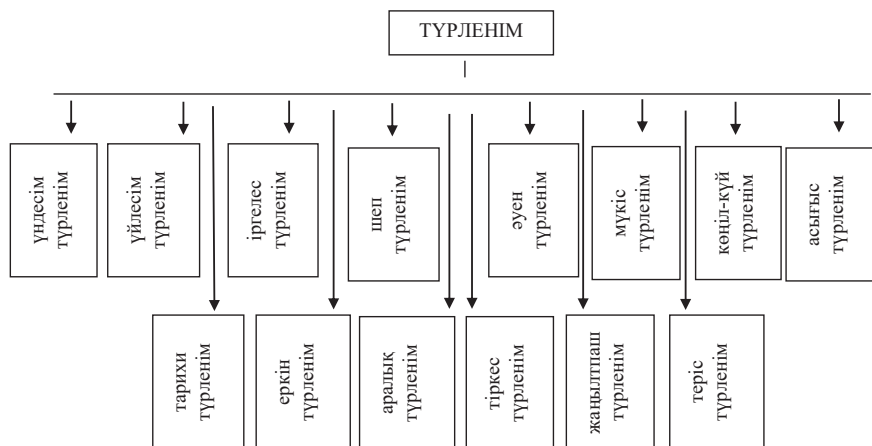
Сонымен, қазақ тілінің кез келген дыбысы *үндесім, үйлесім, шеп, іргелес, тарихи, әуен, еркін, тіркес, аралық, көңіл-күй, жаңылтпаш,*

асығыс, мүкіс, теріс түрленім тұрғысынан сипатталады және олардың әрқайсысына тән өзіндік фонетикалық анықтамасы беріледі. Сол фонетикалық белгілерінің нәтижесінде олар тұрақты бір жүйеге бірігеді (5.1-сызба).

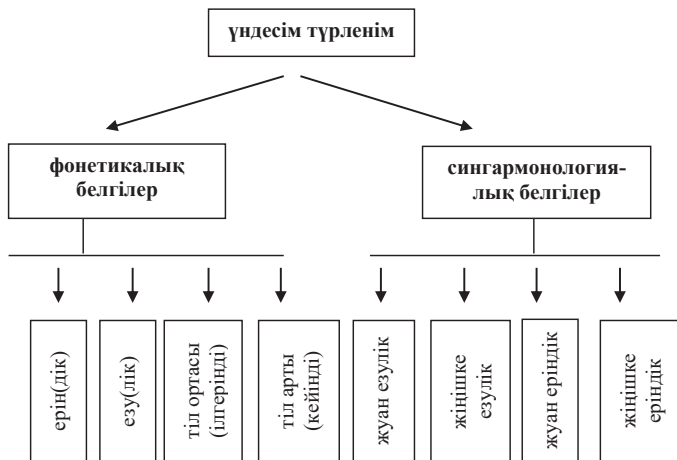
Ендігі мақсат – сол әрбір түленім үлгілерінің сипаттамасын беру. Қазақ тіліндегі түрленім үлгілерінің ішінен үндесім (5.2-сызба) және үйлесім (5.3-сызба) түрленім үлгілері алынып, қазақ тілі дыбыстары үндесім-үйлесім тұрғысынан талданады. Өйткені әрбір түрленім үлгілерінің көрінісін өз алдына көрнекілеп отыруға тура келеді.

Сингармонизм (үндесім) қазақ тілінің іргелі және ең басты сингармонологиялық (фонологиялық) заңдылығы болғандықтан, қазақ тілі дыбыстарының үндесім құрамын талдап шығу басты міндет болып табылады. Ал дыбыстардың өзара үйлесім түрленімі басты ассимилятив (фонетикалық) заңдылық болғандықтан, қазақ тілі дыбыстарының үйлесім құрамын талдап шығу да басты міндет болып шығады.

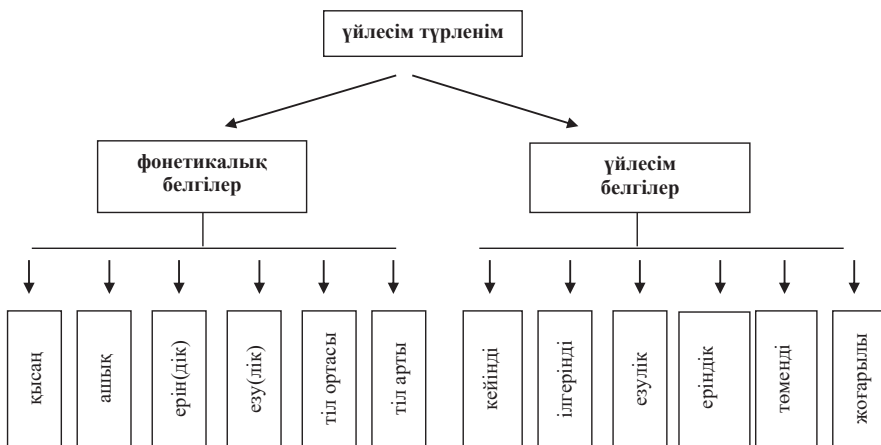
Қазақ тілі дыбыстарының өзге түрленім үлгілері дербес зерттеулердің арнайы нысаны болмақ. Дербес зерттеулердің нәтижелерін біріктіріп, бүтін бір фонетикалық еңбек құрастыру алдағы жылдардың еншісіне қалады. Ондай еңбек фонетист ғалымдардың басын біріктіріп, көп болып қолға алғанда ғана бітеді.

5.1-сызба. Қазақ тілі дыбысының түрленім үлгілерінің құрамы

5.2-сызба. Қазақ тілі дыбысының үйлесім түрленім белгілерінің құрамы

5.3-сызба. Қазақ тілі дыбысының үйлесім түрленім белгілерінің құрамы

Үндесім дыбыстар

Қазақ тілі дыбыстарының үндесім (сингармониялық) түрленімі өз алдына зерттеу саласы болып бөлінді. Соның нәтижесінде қазақ тіліндегі үндесім дыбыстардың құрамы анықталып, жүйесі сипатталып шықты.

Тіл-тілде сөздің құрамындағы дауысты-дауыссыз дыбыстарды ұйыстырып, бас-аяғы бүтін бір сөз (немесе бір буын) етіп тұратын лингвистикалық құбылыс болады. Қазақ (түркі) тіліне тән мұндай

құбылыс үндесім (сингармонизм) құбылысы немесе үндесім заңы (сингармонизм заңы) болып табылады.

Сонымен, буын не сөз құрамындағы дыбыстардың (дауыстылардың да, дауыссыздардың да) бір әуезбен айтылуын *үндесім құбылысы* дейді.

Дыбыстарды (тағы да, дауыстыларды да, дауыссыздарды да) буын не сөзге біріктіріп тұратын (фонологиялық) құрсауды (просодиканы) *үндесім* (үндестік – ескі атау жүйесі бойынша) *заңы* дейді.

Егер дыбыстардан буын құрап тұрса, *буын құрауыш* (просодика слога), ал сөз құрап тұрса, *сөз құрауыш* (просодика слова) деп аталады.

Үндесім құбылысы төрт әуездің (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) араласуынан (комбинациясынан) пайда болады: жуан езулік; жуан еріндік; жіңішке езулік; жіңішке еріндік.

Үндесім әуезінің түрлерін белгілеу үшін арнайы дәйекшелер жүйесі қабылданған (дәйекше әріптің оң жақ жоғарғы бұрышына қойылады):

- жуан езулік әуез *дәйекшесіз* беріледі, яғни дәйекшенің жоқтығы жуан езулік әуезді көрсетеді;

- жіңішке езулік әуез *сызықша дәйекшемен* беріледі, яғни сызықша дәйекше жіңішке езулік әуезді көрсетеді;

- жуан еріндік әуез *шеңбер дәйекшемен* беріледі, яғни дөңгелек дәйекше жуан еріндік әуезді көрсетеді;

- жіңішке еріндік әуез *сызықша дәйекше+шеңбер дәйекшемен* (қосақталып) беріледі, яғни қосақталған сызықша және шеңбер дәйекше жіңішке еріндік әуезді көрсетеді.

Дәйекше белгілер

- [] – жуан езулік әуез нөлдік белгі (белгіленбейді);

- [ʲ] – жіңішке езулік әуез;

- [°] – жуан еріндік әуез;

- [ʰ°] – жіңішке еріндік әуез.

Үндесім дауыстылар

Қазақ тіліндегі үндесім құбылысы төрт әуезден құралады, олар: жуан әуез, жіңішке әуез, езулік әуез және еріндік әуез.

Жуан әуезді дауыстылар: **А, Ы, Ұ, О**

Жіңішке әуезді дауыстылар: **Ә, І, У, Ө, Е**

Езулік әуезді дауыстылар: **А, Ә, Ы, І, Е**

Еріндік әуезді дауыстылар: **Ұ, У, О, Ө**

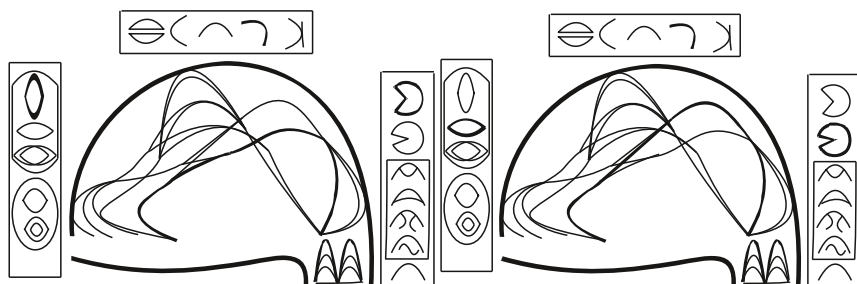
Алайда қазақ сөзінің құрамында үндесім әуездер таза күйінде кездеспейді. Тілдің ілгерінді/кейінді көлденең қалпы мен еріннің езулік/

еріндік қалпы өзара араласып келіп, күрделі әуез түрінде кездеседі: жуан езулік әуез, жіңішке езулік әуез, жуан еріндік әуез, жіңішке еріндік әуез. Соның нәтижесінде дауыстылар әрі қарай іштей тағы жіктеледі.

Үндесімге байланысты тілдің жоғары/төмен (ашық/қысаң) қалпы ескерілмейді.

А, Ы – жуан, езулік үндесім дауыстылар (5.1-сурет).

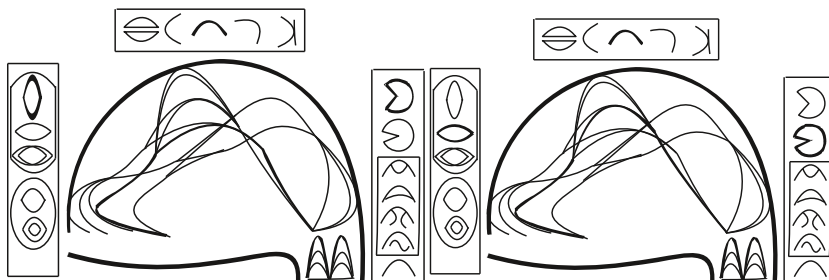
Тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, ерін бейтарап қалады, яғни дөңгеленбейді.

5.1-сурет. А және Ы дауысты дыбыстарының жуан, езулік үндесім моделі

Ә, І, Е – жіңішке, езулік үндесім дауыстылар (5.2-сурет).

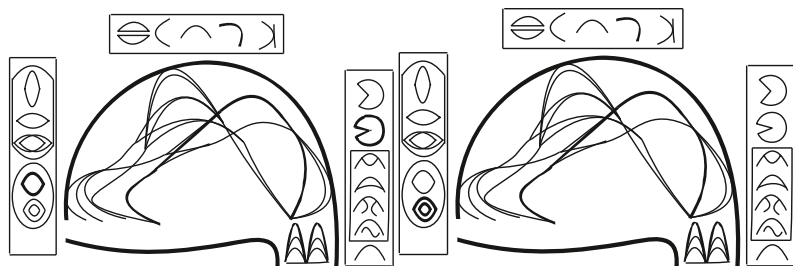
Тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, ерін бейтарап қалады, яғни дөңгеленбейді.

5.2-сурет. Ә және І дауысты дыбыстарының жіңішке, езулік үндесім моделі

Ұ, О – жуан, еріндік үндесім дауыстылар (5.3-сурет).

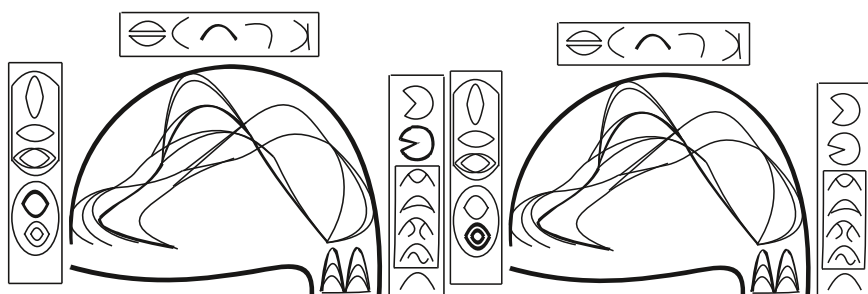
Тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, ерін дөңгеленіп тұрады.

5.3-сурет. Ү және О дауысты дыбыстарының жуан, еріндік үндесім моделі

Ү, Ө – жіңішке, еріндік үндесім дауыстылар (5.4-сурет).

Тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, ерін дөңгеленіп тұрады

5.4-сурет. Ү және Ө дауысты дыбыстарының жіңішке, еріндік үндесім моделі

5.1-кесте. Дауысты дыбыстардың үндесім белгілерінің жүйесі

ДАУЫСТЫЛАР	тіл әуез		ерін әуез	
	жуан	жіңішке	езулік	еріндік
А	+	-	+	-
Ә	-	+	+	-
Ы	+	-	+	-
І	-	+	+	-
Ү	+	-	-	+
Ү	-	+	-	+
О	+	-	-	+
Ө	-	+	-	+
Е	-	+	+	-

Үндесім дауыссыздар

Жуан езулік дауыссыздар: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің ауыз қуысындағы көлденең қалпына қарай *кейінді*,

ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қатысына қарай *езулік* болып табылады.

Үндесім жасалым белгілері: *кейінді, езулік.*

Жіңішке езулік дауыссыздар: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің ауыз қуысындағы көлденең қалпына қарай *ілгерінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қатысына қарай *езулік* болып табылады.

Үндесім жасалым белгілері: *ілгерінді, езулік.*

Жуан еріндік дауыссыздар: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің ауыз қуысындағы көлденең қалпына қарай *кейінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қатысына қарай *еріндік* болып табылады.

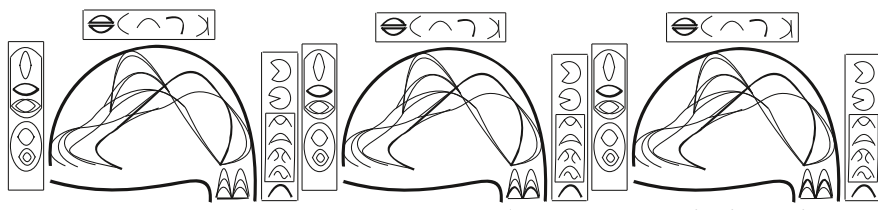
Үндесім жасалым белгілері: *кейінді, еріндік.*

Жіңішке еріндік дауыссыздар: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің ауыз қуысындағы көлденең қалпына қарай *ілгерінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қатысына қарай *еріндік* болып табылады.

Үндесім жасалым белгілері: *ілгерінді, еріндік.*

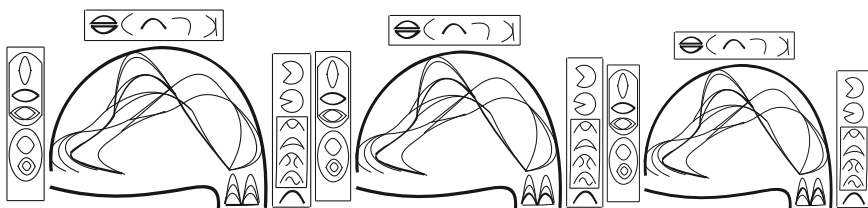
Ерін дауыссыздар

П^м, Б^м, М^м: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.5-сурет).

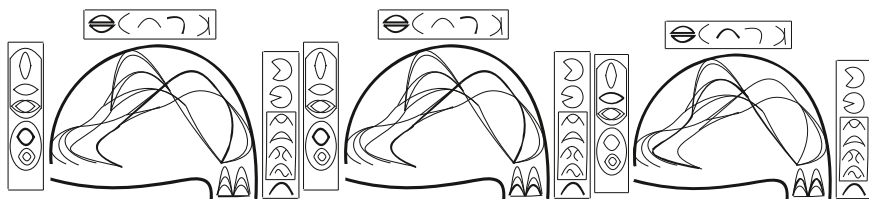
5.5-сурет. П^м, Б^м және М^м дауыссыз дыбыстарының кейінді, езулік үндесім моделі

П, Б, М: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.6-сурет).

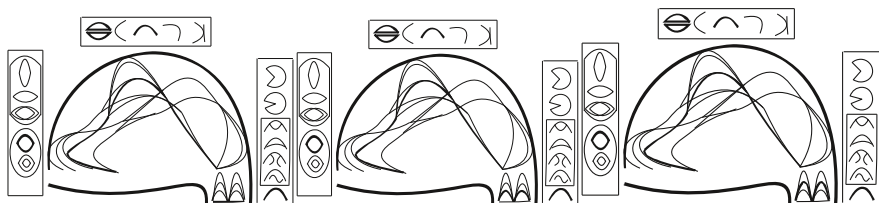
5.6-сурет. П', Б' және М' дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, езулік үндесім моделі

П°, Б°, М°, У: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.7-сурет).

5.7-сурет. П°, Б° және М° дауыссыз дыбыстарының кейінді, еріндік үндесім моделі

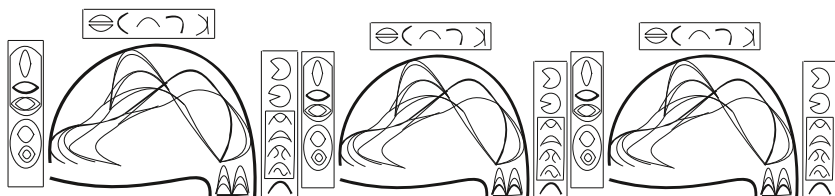
П°, Б°, М°, У: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.8-сурет).

5.8-сурет. П°, Б° және М° дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, еріндік үндесім моделі

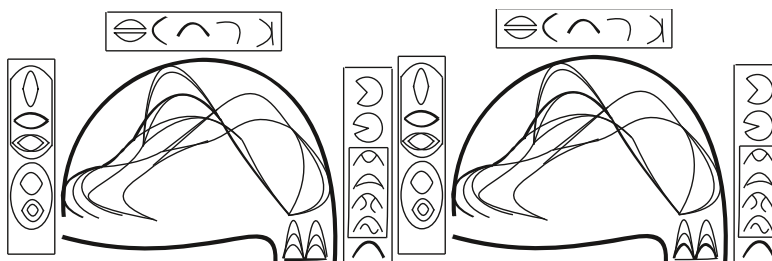
Тіл ұшы дауыссыздар

Т, Д, Н: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.9-сурет).

5.9-сурет. Т^h, Д^h және Н^h дауыссыз дыбыстарының кейінді, езулік үндесім моделі

Т, Д, Н: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.10-сурет).

5.10-сурет. Т^l, Д^l және Н^l дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, езулік үндесім моделі

Т°, Д°, Н°: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.11-сурет).

5.11-сурет. Т[°], Д[°] және Н[°] дауыссыз дыбыстарының кейінді, еріндік үндесім моделі

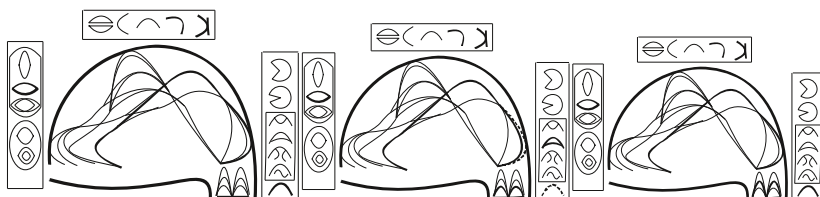
Т°, **Д°**, **Н°**: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.12-сурет).

5.12-сурет. Т[°], Д[°] және Н[°] дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, еріндік үндесім моделі

Тілшік (тіл ортасы) дауыссыздар

Қ, **Ғ**, **Ң**, **Й**: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.13-сурет).

5.13-сурет. Қ[°], Ғ[°] және Ң[°] дауыссыз дыбыстарының кейінді, езулік үндесім моделі

К, **Г**, **Ң**, **Й**: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.14-сурет).

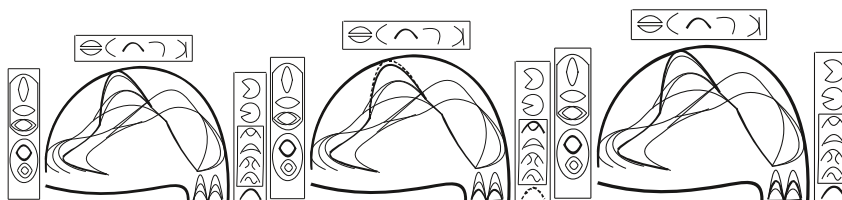
5.14-сурет. К[°], Г[°] және Ң[°] дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, езулік үндесім моделі

Қ°, Ғ°, Ң°, Й°: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.15-сурет).

5.15-сурет. Қ[°], Ғ[°] және Ң[°] дауыссыз дыбыстарының кейінді, еріндік үндесім моделі

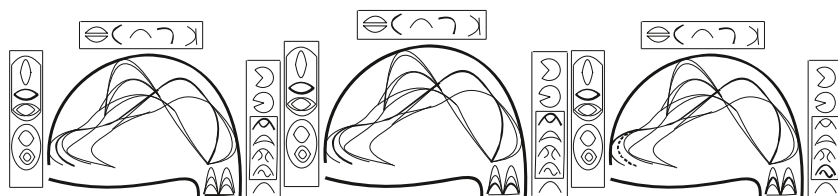
К°, Г°, Ң°, Й°: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.16-сурет).

5.16-сурет. К[°], Г[°] және Ң[°] дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, еріндік үндесім моделі

Тіл ұшы жинақы және діріл жуысыңқы дауыссыздар

С, З, Р: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.17-сурет).

5.17-сурет. С^м, З^м және Р^м дауыссыз дыбыстарының кейінді, езулік үндесім моделі

С', З', Р': тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.18-сурет).

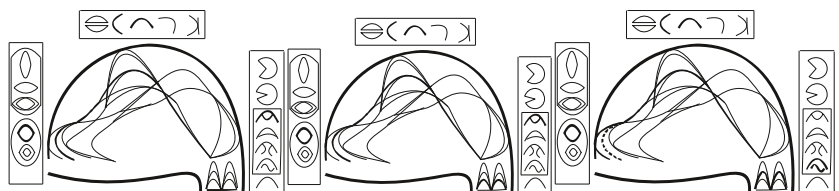
5.18-сурет. С', З' және Р дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, езулік үндесім моделі

С°, З°, Р°: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.19-сурет).

5.19-сурет. С°, З° және Р дауыссыз дыбыстарының кейінді, еріндік үндесім моделі

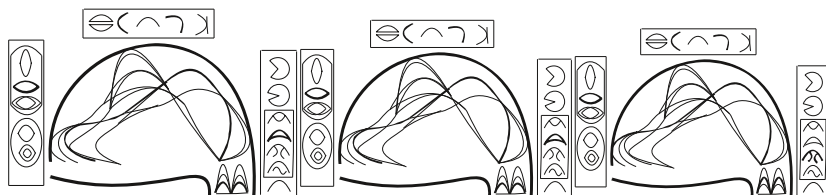
С°, З°, Р°: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.20-сурет).

5.20-сурет. С°, З° және Р дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, еріндік үндесім моделі

Тіл ұшы жайылыңқы және жанама жуысыңқы дауыссыздар

Ш, Ж, Л: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.21-сурет).

5.21-сурет. Ш^ш, Ж^ж және Л^л дауыссыз дыбыстарының кейінді, езулік үндесім моделі

ШҒ, ЖҒ, ЛҒ: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін жазылып (езу тартып) барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады (5.22-сурет).

5.22-сурет. ШҒ^{шҒ}, ЖҒ^{жҒ} және ЛҒ^{лҒ} дауыссыз дыбыстарының кейінді, езулік үндесім моделі

Ш°, Ж°, Л°: тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.23-сурет).

5.23-сурет. Ш°^{ш°}, Ж°^{ж°} және Л°^{л°} дауыссыз дыбыстарының кейінді, еріндік үндесім моделі

Ш°, Ж°, Л°: тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатады, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді*, ерін дөңгеленіп (сүйірленіп) барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады (5.24-сурет).

6.24-сурет. Ш^у, Ж^у және Л^л дауыссыз дыбыстарының ілгерінді, еріндік үндесім моделі

Үндесім дауыссыз дыбыстардың айырым белгілері төрт әуезден құралады (5.2-кесте). Кесте бір сөздің құрамында кездесе беретін және кездесе бермейтін үндесім дыбыстарды көрсетеді.

5.2-кесте. Дауыссыз дыбыстардың үндесім белгілерінің жүйесі

ҮНДЕСІМ ДЫБЫСТАР	ҮНДЕСІМ БЕЛГІЛЕР			
	ілгерінді	кейінді	езулік	еріндік
П Б М	-	+	+	-
П° Б° М°	+	-	+	-
П° Б° М° У	-	+	-	+
П° Б° М° У°	+	-	-	+
Т Д Н	-	+	+	-
Т° Д° Н°	+	-	+	-
Т° Д° Н°	-	+	-	+
Т° Д° Н°	+	-	-	+
Қ Ғ Ң Й	-	+	+	-
Қ° Ғ° Ң° Й°	+	-	+	-
Қ° Ғ° Ң° Й°	-	+	-	+
Қ° Ғ° Ң° Й°	+	-	-	+
С З Р	-	+	+	-
С° З° Р°	+	-	+	-
С° З° Р°	-	+	-	+
С° З° Р°	+	-	-	+
Ш Ж Л	-	+	+	-
Ш° Ж° Л°	+	-	+	-
Ш° Ж° Л°	-	+	-	+
Ш° Ж° Л°	+	-	-	+

Қазақ тілі дыбыстарының естілімі

Дауысты дыбыстар

А дыбысы

А дауысты дыбысы: жуан әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жуан әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; езу әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *езулік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, езулік әуезді* дауысты дыбыс.

Ә дыбысы

Ә дауысты дыбысы: жіңішке әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жіңішке әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; езу әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *езулік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауысты дыбыс.

Е дыбысы

Е дауысты дыбысы: жіңішке әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жіңішке әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; езу әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *езулік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауысты дыбыс.

О дыбысы

О дауысты дыбысы: жуан әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жуан әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *еріндік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, еріндік әуезді* дауысты дыбыс.

Ө дыбысы

Ө дауысты дыбысы: жіңішке әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жіңішке әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *еріндік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, еріндік әуезді* дауысты дыбыс.

Ұ дыбысы

Ұ дауысты дыбысы: жуан әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жуан әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *еріндік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, еріндік әуезді* дауысты дыбыс.

Ү дыбысы

Ү дауысты дыбысы: жіңішке әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жіңішке әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *еріндік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, еріндік әуезді* дауысты дыбыс.

Ы дыбысы

Ы дауысты дыбысы: жуан әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жуан әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; езу әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *езулік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, езулік әуезді* дауысты дыбыс.

І дыбысы

І дауысты дыбысы: жіңішке әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *жіңішке әуезді* дауысты дыбыс болып табылады; езу әуезбен айтылады, естілім дыбысталуына қарай *езулік әуезді* дыбыс болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауысты дыбыс.

Дауыссыз дыбыстар

Ц, Б, М дыбыстары

Ц, Б, М дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

П, Б', М' дыбыстары

П, Б', М' дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

П°, Б°, М°, У дыбыстары

П°, Б°, М°, У дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

П°, Б°, М° У, дыбыстары

П°, Б°, М°, У дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Т, Д, Н дыбыстары

Т, Д, Н дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Т°, Д°, Н° дыбыстары

Т°, Д°, Н° дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Т°, Д°, Н° дыбыстары

Т°, Д°, Н° дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Т°, Д°, Н° дыбыстары

Т°, Д°, Н° дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Қ, Ғ, Ң, Й дыбыстары

Қ, Ғ, Ң, Й дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

К, Г, Ң, Й дыбыстары

К, Г, Ң, Й дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Қ, Ғ, Ң, Й дыбыстары

Қ, Ғ, Ң, Й дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

К°, Ғ°, Ң°, Й° дыбыстары

К°, Ғ°, Ң°, Й° дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

С, З, Р дыбыстары

С, З, Р дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

С', З', Р' дыбыстары

С', З', Р' дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

С°, З°, Р° дыбыстары

С°, З°, Р° дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік

әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

С°, З°, Р° дыбыстары

С°, З°, Р° дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Ш, Ж, Л дыбыстары

Ш, Ж, Л дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жуан, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Ш̣, Ж̣, Л̣ дыбыстары

Ш̣, Ж̣, Л̣ дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; езулік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *езулік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, езулік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Ш°, Ж°, Л° дыбыстары

Ш°, Ж°, Л° дауыссыз дыбыстары: жуан әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жуан әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

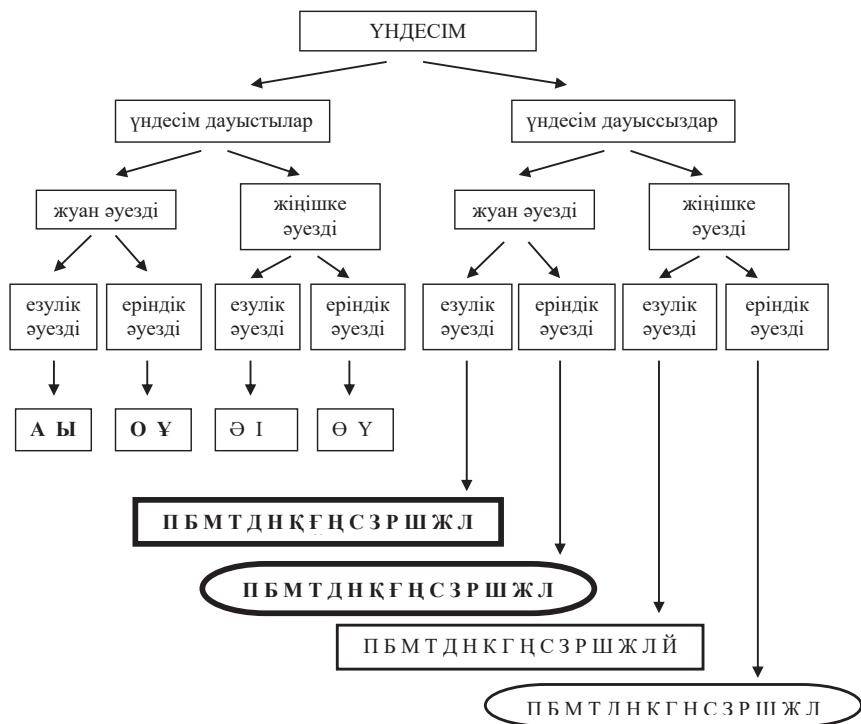
Естілім белгілері: *жуан, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Ш̣°, Ж̣°, Л̣° дыбыстары

Ш̣°, Ж̣°, Л̣° дауыссыз дыбыстары: жіңішке әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *жіңішке әуезді* дауыссыздар болып табылады; еріндік әуезбен айтылады, естілім белгісіне қарай *еріндік әуезді* дауыссыздар болып табылады.

Естілім белгілері: *жіңішке, еріндік әуезді* дауыссыз дыбыстар.

Қазақ тілі дыбыстарының үндесім жіктелім тізбегі (5.4-сызба)

5.4-сызба. Қазақ тілі дыбыстарының үндесім жіктелімі

6. ҚАЗАҚ ТІЛІ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ҮЙЛЕСІМ ТҮРЛЕНІМІ

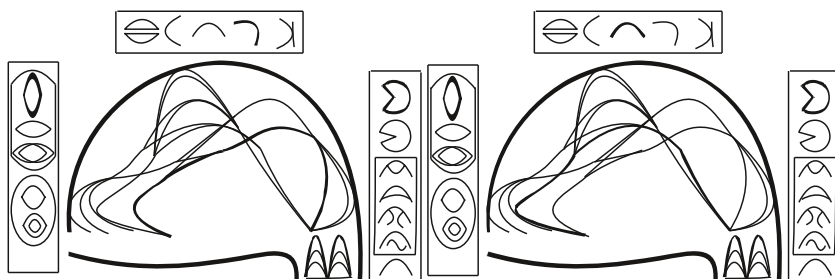
Қазақ тілі дыбыстарының үйлесім түрленімі (комбинаторная модификация) күрделі фонетикалық құбылыс болып табылады. Өйткені дыбыстардың үйлесім түрленімі әрбір дауыстының әрбір дауыссызбен жеке-жеке тіркесімінен пайда болады.

Дауысты дыбыстар

Дауысты дыбыстар өздігінен буын құрай алатын болғандықтан, олардың үйлесім белгілерін өз алдына сипаттап шығуға болады. Дауыстылардың үйлесім сипаттамасына тән ұғымдар мен атаулар құрамы бар. Олар дауыстылардың негізгі және үндесім жасалымына қатысты белгілерден басқаша.

Жалаң дауысты дыбыстар

А дыбысы (6.1-сурет)

6.1-сурет. А және Ә дауысты дыбыстарының үйлесім моделі

А дыбысы тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай **төменді**, ерін қалпына қарай **ашық езулік**, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: **төменді**, **ашық езулік**, **кейінді** дауыссыз дыбыс.

Ә дыбысы

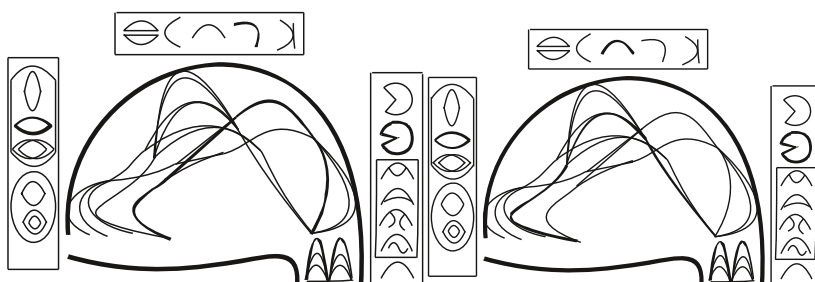
Ә дыбысы жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай **төменді** дауысты дыбыс болып табы-

лады. **Ә** дыбысын айтқанда ерін тігінен ашылады. Еріннің қатысына қарай **ашық езулік** дауысты болып табылады. **Ә** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының ілгергі жартысына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауысты дыбыс болып табылады.

Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *төменді*, ерін қатысына қарай – *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Ы дыбысы (6.2-сурет)

6.2-сурет. Ы және I дауысты дыбыстарының үйлесім моделі

Ы дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дауысты дыбыс болып табылады. **Ы** дыбысын айтқанда ерін көлденеңінен ашылады. Еріннің қатысына қарай **қысаң езулік** дауысты дыбыс болып табылады. **Ы** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының кейінгі жартысына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауысты дыбыс болып табылады.

Дауысты жақ қатысына қарай – *жоғарылы*, ерін қатысына қарай – *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, кейінді* дауысты дыбыс.

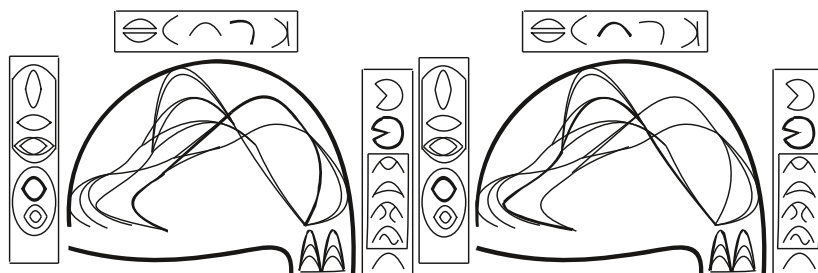
I дыбысы

I дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дауысты дыбыс болып табылады. **I** дыбысын айтқанда ерін көлденеңінен ашылады. Еріннің қатысына қарай қысаң езулік дауысты дыбыс болып табылады. **I** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының ілгергі жартысына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауысты дыбыс болып табылады.

Дауысты тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Ұ дыбысы (6.3-сурет)

6.3-сурет. Ұ және Ү дауысты дыбыстарының үйлесім моделі

Ұ дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дауысты дыбыс болып табылады. Ұ дыбысын айтқанда ерін дөңгелене доғалданып тұрады. Еріннің қатысына қарай **доғал еріндік** дауысты дыбыс болып табылады. Ұ дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының кейінгі жартысына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауысты дыбыс болып табылады.

Дауысты тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай – кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауысты дыбыс.

Ү дыбысы

Ү дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дауысты дыбыс болып табылады. Ү дыбысын айтқанда ерін дөңгелене доғалданып тұрады. Еріннің қатысына қарай доғал еріндік дауысты дыбыс болып табылады. Ү дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының ілгері жартысына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауысты дыбыс болып табылады.

Дауысты тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Құранды (дифтонг) дауысты дыбыстар

О дыбысы (6.4-сурет)

О дауысты дыбысы (екінші сыңары) жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дауысты дыбыс болып табылады. **О** дыбысын айтқанда ерін сүйірленіп басталып, дөңгеленіп аяқталады. Еріннің қатысына қарай **сүйір ерін** дауысты дыбыс болып табылады. **О** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының кейінгі жартысына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауысты дыбыс болып табылады.

Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қатысына қарай – *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді* дыбыс.

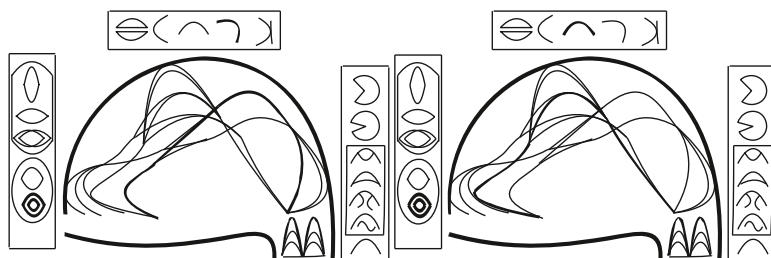
Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді* дауысты дыбыс.

Ө дыбысы

Ө дауысты дыбысы (екінші сыңары) жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дауысты дыбыс болып табылады. **Ө** дыбысын айтқанда ерін сүйірленіп басталып, дөңгеленіп аяқталады. Еріннің қатысына қарай **сүйір еріндік** дауысты дыбыс болып табылады. **Ө** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының ілгері жартысына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауысты дыбыс болып табылады.

Дауысты тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қатысына қарай – *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

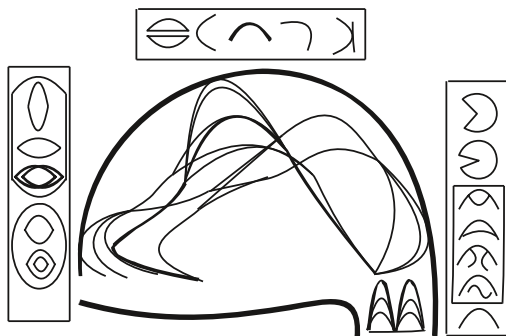

6.4-сурет. О және Ө дауысты дыбыстарының үйлесім моделі

Е дыбысы (6.5-сурет)

Е дауысты дыбысы (екінші сыңары) жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай

жоғарылы дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда ерін емеурін тартып тұрады. Еріннің қатысына қарай **емеурін езулік** дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының ілгергі жағына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауысты дыбыс болып табылады. Дауысты тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қатысына қарай – *емеурін езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дыбыс.

6.5-сурет. Е дауысты дыбысының үйлесім моделі

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Дауыссыз дыбыстар

Сөз буыннан (егер сөз бір буынды болса) немесе буындардан (егер сөз екі не көп буынды болса) құралады.

Дауыссыз дыбыстар өздігінен буын құрай алмайтын болғандықтан, тікелей сөз құрауға қатыса алмайды. Олар тек дауыстылармен бірігіп барып ғана буын деңгейінде сөз құрауға қатысады. Қазақ тілінің дауыссыз дыбыстары 9 дауыстымен тіркесіп барып буын құрамына енеді. Сондықтан дауыссыз дыбыстардың жасалымы (артикуляциясы) әрбір дауыстының жасалымымен үйлесіп барып буынға бірігеді. Бір буын құрамындағы дауыссыз дыбыс жасалымының дауысты дыбыс жасалымымен кірігіп, өзара икемделуін дауыссыздардың *үйлесім түрленімі* дейміз.

Қазақ тіліндегі 9 дауысты дыбыстың әрқайсысының өзіне тән үйлесім белгілері бар. Ендеше, әрбір дауыссыз дыбыстың үйлесім түрленімі сол дауыстылардың үйлесім белгілеріне тікелей байланысты болады.

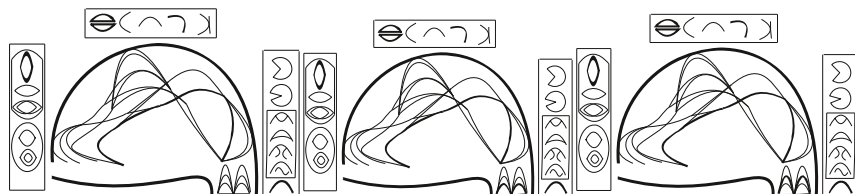
Сөйлеу үстінде дауыссыз дыбыстар өздерінің негізгі жасалым белгілерін тұрақты сақтап отырады. Дауыссыздың негізгі жасалым белгілері қандай дауыстымен тіркесе де өзгермейді. Бірақ буын құрап тұрған дауыстының ықпалымен дауыссыздың негізгі жасалымының үстіне үйлесім белгілер қосылады. Соның нәтижесінде дауыссыздардың үйлесім аллофондары (варианттары) пайда болады.

Ерін дауыссыздар

П^а, Б^а, М^а – тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.6-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

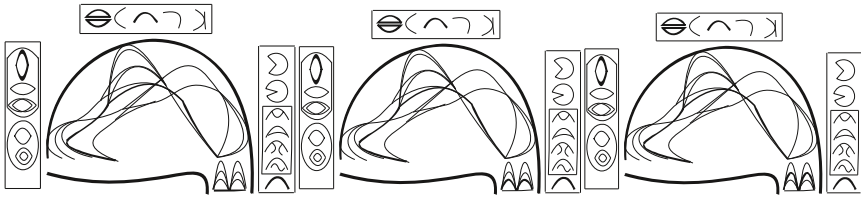

6.6-сурет. П^а, Б^а, М^а дауыссыздарының үйлесім моделі

П^ә, Б^ә, М^ә, У^ә – тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.7-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай – *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

6.7-сурет. П°, Б°, М°, У° дауыссыздарының үйлесім моделі

П^м, Б^м, М^м: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.8-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қалпына қарай – *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

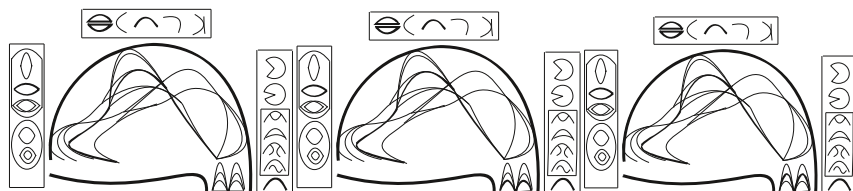
6.8-сурет. П^м, Б^м, М^м дауыссыздарының үйлесім моделі

Қазақ тілінде **Ы** дауысты дыбысы мен **У(w)** дауыссыз дыбысы өзара тіркеспейді.

П^і, Б^і, М^і: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.9-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қалпына қарай – қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

6.9-сурет. П^і, Б^і, М^і дауыссыздарының үйлесім моделі

Қазақ тілінде **І** дауысты дыбысы мен **У(w)** дауыссыз дыбысы өзара тіркеспейді.

П^ү, Б^ү, М^ү, У^ү: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай доғал еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.10-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қалпына қарай – доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай – кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

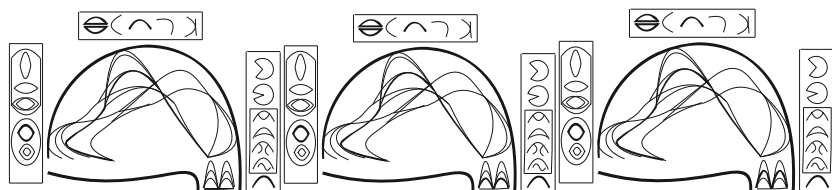
6.10-сурет. П^ү, Б^ү, М^ү дауыссыздарының үйлесім моделі

П^ү, Б^ү, М^ү, У^ү: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп

барып жасалады, ерін қалпына қарай *доғал еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.11-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қалпына қарай – *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

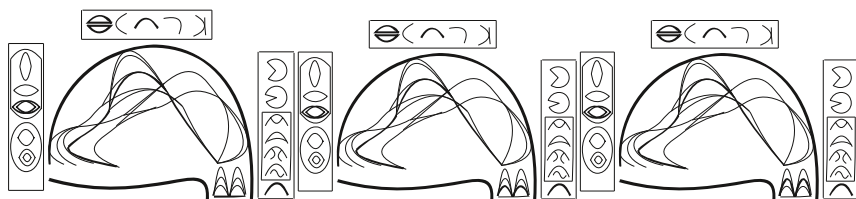

6.11-сурет. Пʸ, Бʸ, Мʸ дауыссыздарының үйлесім моделі

П°, Б°, М°: тіл ауыз (екінші сыңары) қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін емеурін тартып барып жасалады, ерін қалпына қарай **емеурін езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.12-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қалпына қарай – *емеурін езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

6.12-сурет. П°, Б° М° дауыссыздарының үйлесім моделі

Қазақ тілінде **Е** дауысты дыбысы мен **У(w)** дауыссыз дыбысы өзара тіркеспейді.

П°, Б°, М°: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.13-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қалпына қарай – *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

6.13-сурет. П°, Б°, М° дауыссыздарының үйлесім моделі

Қазақ тілінде **О** дауысты дыбысы мен **У(w)** дауыссыз дыбысы одағай сөздердің құрамында ғана (**ОУ!** т.б.) өзара тіркеседі.

П°, Б°, М°, У°: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.14-сурет).

6.14-сурет. П°, Б°, М° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қалпына қарай – сүйір еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Тіл ұшы дауыссыздар

Т^а, Д^а, Н^а: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.15-сурет).

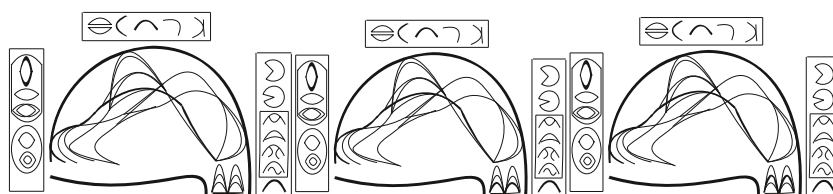

6.15-сурет. Т^а, Д^а, Н^а дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – төменді, ерін қалпына қарай – ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай – кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Т^ә, Д^ә, Н^ә: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.16-сурет).

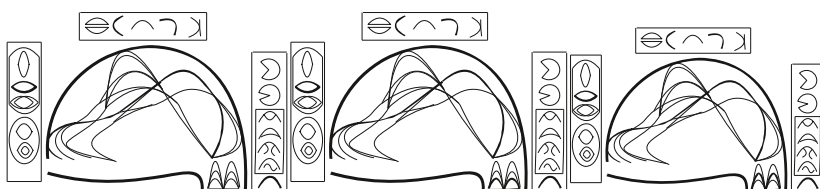

6.16-сурет. Т^ә, Д^ә, Н^ә дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – *төменді*, ерін қалпына қарай – *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Т^м, Д^м, Н^м: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.17-сурет).

6.17-сурет. Т^м, Д^м, Н^м дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қалпына қарай – *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *қысаң езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Т^і, Д^і, Н^і: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.18-сурет).

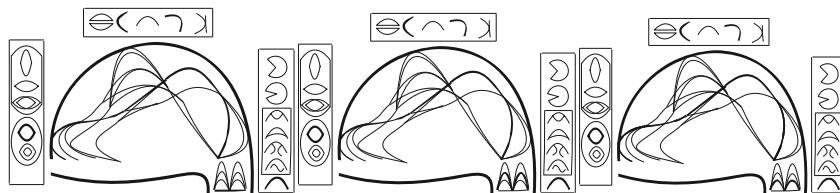

6.18-сурет. Т^і, Д^і, Н^і дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қалпына қарай – қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

ТҮ, ДҮ, НҮ: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай доғал еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.19-сурет).

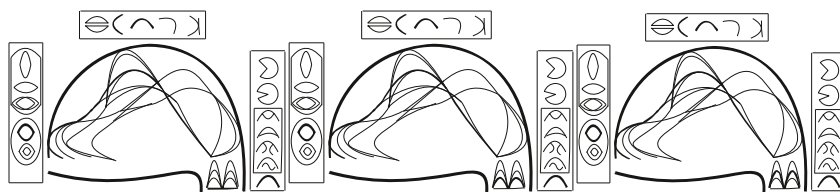

6.19-сурет. ТҮ, ДҮ, НҮ дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

ТҮ, ДҮ, НҮ: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай доғал еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.20-сурет).

6.20-сурет. ТҮ, ДҮ, НҮ дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Т°, Д°, Н°: тіл ауыз (екінші сыңары) қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін емеурін тартып барып жасалады, ерін қалпына қарай емеурін езулік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.21-сурет).

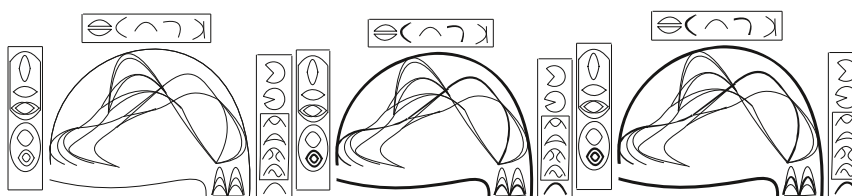

6.21-сурет. Т°, Д°, Н° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай емеурін езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Т°, Д°, Н°: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай сүйір еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.22-сурет).

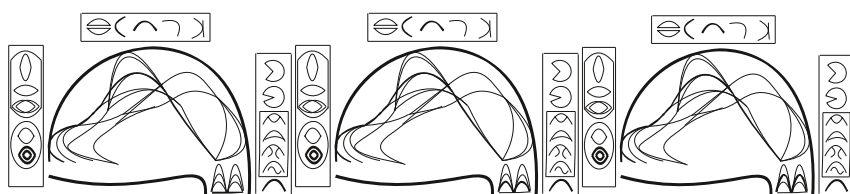

6.22-сурет. Т°, Д°, Н° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *сүйір еріндік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Т°, Д°, Н°: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.23-сурет).

6.23-сурет. Т°, Д°, Н° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *сүйір еріндік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Тілшік (тіл ортасы) дауыссыздар

Қ°, Ғ°, Ң°, Й°: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.24-сурет).

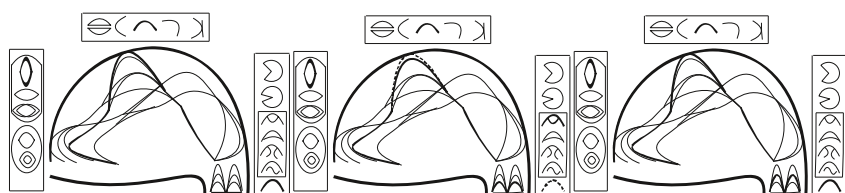

6.24-сурет. Қ°, Ғ°, Ң° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

К^ә, Г^ә, Ң^ә, Й^ә: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.25-сурет).

6.25-сурет. К^ә, Г^ә, Ң^ә дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Қ^ы, Ғ^ы, Ң^ы, Й^ы: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.26-сурет).

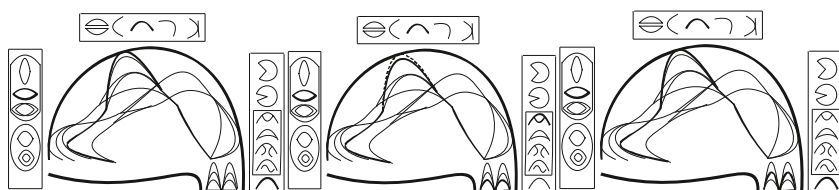

6.26-сурет. Қ^ы, Ғ^ы, Ң^ы, Й^ы дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *қысаң езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

К¹, Г¹, Н¹, Й¹: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.27-сурет).

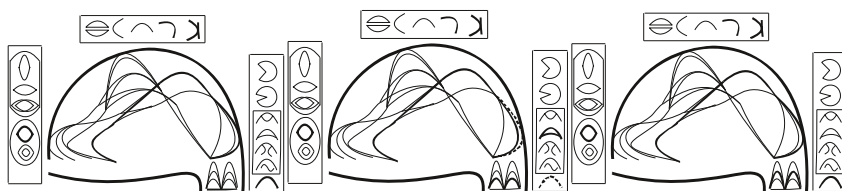

6.27-сурет. К¹, Г¹, Н¹ дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *қысаң езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Қ^у, Ғ^у, Н^у, Й^у: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *доғал еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.28-сурет).

6.28-сурет. Қ^у, Ғ^у, Н^у дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *доғал еріндік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

К^у, Г^у, Н^у, Й^у: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *доғал еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.29-сурет).

6.29-сурет. К^у, Г^у, Н^у дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *доғал еріндік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

К^е, Г^е, Н^е, Й^е: тіл ауыз (екінші сыңары) қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін емеурін тартып барып жасалады, ерін қалпына қарай **емеурін езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.30-сурет).

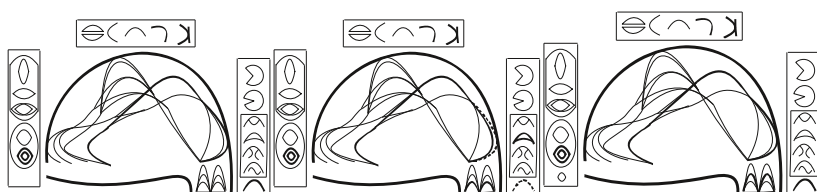

6.30-сурет. К^е, Г^е, Н^е дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *емеурін езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *емеурін езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Қ°, F°, °Н, °Й: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.31-сурет).

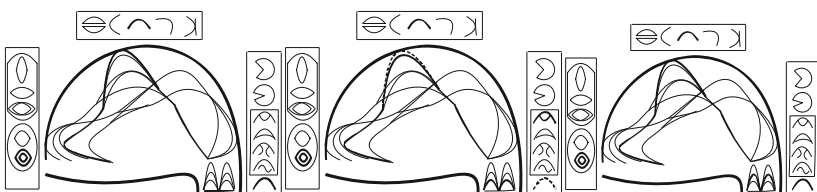
6.31-сурет. Қ°, F°, °Н дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *сүйір еріндік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Қазақ тілінде **О** дауыссызымен **Н, Й** дауыссыздары дауысты+дауыссыз болып қана тіркеседі.

К°, Г°, °Н°, °Й°: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.32-сурет).

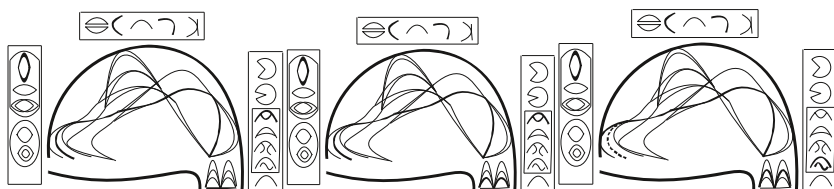
6.32-сурет. К°, Г°, °Н° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *сүйір еріндік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Тіл ұшы жинақы жуысынқы дауыссыздар

С^а, З^а, Р^а: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.33-сурет).

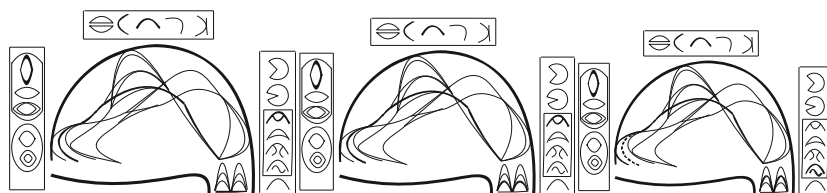

6.33-сурет. С^а, З^а, Р^а дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

С^о, З^о, Р^о: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.34-сурет).

6.34-сурет. С^о, З^о, Р^о дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

С^м, З^м, Р^м: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.35-сурет).

6.35-сурет. С^м, З^м, Р^м дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *қысаң езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

С^і, З^і, Р^і: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.36-сурет).

6.36-сурет. С^і, З^і, Р^і дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

С^у, З^у, Р^у: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай доғал еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.37-сурет).

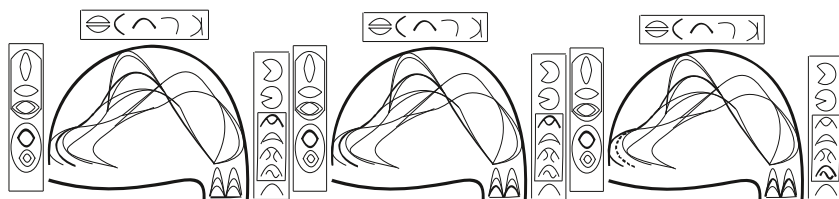

6.37-сурет. С^у, З^у, Р^у дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

С^у, З^у, Р^у: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай доғал еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.38-сурет).

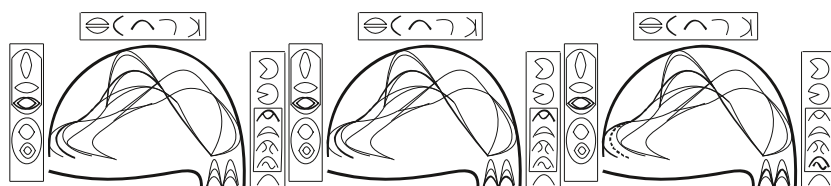

6.38-сурет. С^у, З^у, Р^у дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *доғал еріндік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

С°, З°, Р°: тіл ауыз (екінші сыңары) қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін емеурін тартып барып жасалады, ерін қалпына қарай **емеурін езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.39-сурет).

6.39-сурет. С°, З°, Р° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *емеурін езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *емеурін езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

С°, З°, °Р: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.40-сурет).

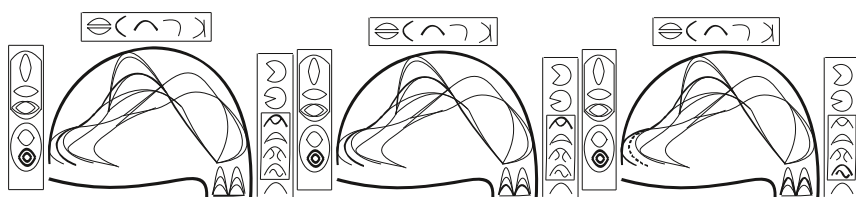

6.40-сурет. С°, З°, °Р дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *сүйір еріндік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

С°, З°, Р°: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.41-сурет).

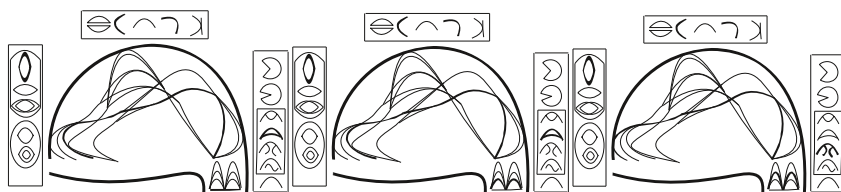
6.41-сурет. С°, З°, Р° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *сүйір еріндік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Тіл ұшы жайылыңқы жуысыңқы дауыссыздар

Ш°, Ж°, Л°: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *ашық езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс болып табылады (6.42-сурет).

6.42-сурет. Ш°, Ж°, Л° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Ш^ә, Ж^ә, Л^ә: тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай **төменді** дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **ашық езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.43-сурет).

6.43-сурет. Ш^ә, Ж^ә, Л^ә дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Ш^ы, Ж^ы, Л^ы: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай **қысаң езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.44-сурет).

6.44-сурет. Ш^ы, Ж^ы, Л^ы дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Ш^і, Ж^і, Л^і: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай қысаң езулік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.45-сурет).

6.45-сурет. Ш^і, Ж^і, Л^і дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Ш^ү, Ж^ү, Л^ү: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай доғал еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс болып табылады (6.46-сурет).

6.46-сурет. Ш^ү Ж^ү, Л^ү, дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *доғал еріндік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Ш^у, Ж^у, Л^у: тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *доғал еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.47-сурет).

6.47-сурет. Ш^у, Ж^у, Л^у, дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *доғал еріндік*, *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Ш^е, Ж^е, Л^е: тіл ауыз (екінші сыңары) қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін емеурін тартып барып жасалады, ерін қалпына қарай **емеурін езулік** дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.48-сурет).

6.48-сурет. Ш^е, Ж^е, Л^е дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай *емеурін езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Ш°, Ж°, °Л: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **кейінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.49-сурет).

6.49-сурет. Ш°, Ж°, °Л дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

Қазақ тілінде **О** дауысты дыбысы мен **Р** дауыссыз дыбысы дауысты+дауыссыз түрінде ғана тіркесе алады.

Ш°, Ж°, °Л: тіл (екінші сыңары) ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай **жоғарылы** дыбыс болып табылады, ерін сүйірленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай **ілгерінді** дауыссыз дыбыс болып табылады (6.50-сурет).

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

6.50-сурет. Ш°, Ж°, Л° дауыссыздарының үйлесім моделі

Дауыссыздардың үйлесім моделінің көрнекі сипаттамасы дауыссыздардың жасалу орнына қарай топтастырылып берілді. Дыбыстардың үйлесім түрленімі (үндесім түрленім тәрізді) жүйелі көрінетінін ескерсек, онда көрнекі суреттің үйлесім белгілері барлық дауыссыздарға ортақ болып шығады.

Қазақ тілі дыбыстарының үйлесім тіркесімі

Қазақ тіліндегі дыбыстар өзара артикуляциялық үйлесімін тапқанда ғана бір-бірімен тіркесіп, бір буынға (сөзге) біріге алады. Ол үшін бір буынның (сөздің) құрамындағы дыбыстардың үйлесім белгілері бірдей болу керек. Сонда ғана қазақ тіліндегі буын (сөз) біркелкі үйлесім әуезбен айтылады, сөйтіп қазақ сөзі қазақы жатық естіледі. Өйткені қазақ сөзінің үйлесім құрылымы мен үйлесім естілімінің арасында тікелей байланыс бар. Басқаша айтқанда, сөздің үйлесім жасалымынан (артикуляциясынан) үйлесім естілім (перцепция) туындап, сөз табиғи (акцентсіз) қабылданады.

Қазақ тілі дыбыстарының жұм/салым реті

Дауысты дыбыстар.

- **А, Ә, Е, Ө, Ұ, Ү, Ы, І** дауыстылары орын талғамайды, сөздің барлық шенінде кездесе береді (*ала, әліп, ыдыс, іні, емен, ұлұ, үгүт, өгөй* т.б.);
- **О** дауысты дыбысы сөздің бас буынында ғана кездеседі (*ор, Отан, орақ, ол* т.б.);
- **А, Ә, О, Ө, Ұ, Ү** дауыстылары барлық дауыссыздармен тіркесе береді (*ақ, әк, оқ, өк, ұқ, үк* т.б.);
- **Е, Ы, І** дауыстылары **У(w)** дауыссызымен тіркеспейді.

Дауыссыз дыбыстар

- **Л, Р, Й, Ң, У (w)** сөз басында кездеспейді;
- **Б, Д, Ғ, Г** дауыссыздары жалқы сөз соңында кездеспейді.

Қазақ тіліндегі үйлесім құрақтар. Артикуляциялық тұрғыдан өзара кірігіп айтылған дыбыс тіркестерін үйлесім құрақтар дейміз. Сонда қазақ сөзінің дыбыс құрылымының *әліпби моделі* өзіндік жүйе болып шығады. Мұның өзі қазақ сөзін құрайтын дайын *жайма дерек қор* (*матричная база данных*). Сөз құрауға қажет таңбаның бәрі дайын тұр.

Жуан езулік әуезді құрақтар:

а	ба	да	ға	жа	за	йа	қа	ла	ма	на	на	па	ра	са	та	уа	ша
ы	бы	ды	ғы	жы	зы	йы	қы	лы	мы	ны	ны	пы	ры	сы	ты	-	шы
б	д	ғ	ж	з	й	қ	л	м	н	ң	п	р	с	т	у	ш	

Мысалы, *ат* сөзі жеке дауысты құрақ пен жеке дауыссыз құрақтың тізбегінен құралады: **а + т**. Ал енді *ата* сөзі болса, жеке дауысты құрақ пен жеке буын құрақтың тізбегінен құралады: **а + та**. Бұл жерде буын құрақ дауысты *а* мен дауыссыз *т* дыбысының таңбаларынан құралып тұр. Әрі қарай сөзді *атақ* деп созатын болсақ, онда сөз (буын) соңына дауыссыз құрақ жеке жалғанады: **а + та + қ**. Сөзді *атақты* деп тағы соза берсек, буын құрақ қосылады: **а + та + қ + ты**. Әрі қарай осы ретпен жалғасып кете береді.

Жіңішке езулік әуезді құрақтар:

ә	бә	дә	гә	жә	зә	йә	кә	лә	мә	нә	нә	пә	рә	сә	тә	уә	шә
і	бі	ді	гі	жі	зі	йі	кі	лі	мі	ні	ні	пі	рі	сі	ті	-	ші
е	бе	де	ге	же	зе	йе	ке	ле	ме	не	не	пе	ре	се	те	-	ше
б	д	ғ	ж	з	й	қ	л	м	н	ң	п	р	с	т	у	ш	

Мысалы, *ар* сөзі жеке дауысты құрақ пен жеке дауыссыз құрақтың тізбегінен құралады: **ә + р**. Ал енді *әрі* сөзі болса, жеке дауысты құрақ пен жеке буын құрақтың тізбегінен құралады: **ә + рі**. Бұл жерде буын құрақ дауысты *і* мен дауыссыз *р* дыбысының таңбаларынан құралып тұр. Әрі қарай сөзді *әріп* деп созатын болсақ, онда сөз (буын) соңына дауыссыз құрақ жеке жалғанады: **ә + рі + п**. Сөзді *әріпті* деп тағы соза берсек, буын құрақ қосылады: **ә + рі + п + ті**. Әрі қарай осы ретпен жалғасып кете береді.

Жуан еріндік әуезді құрақтар:

ұ	бұ	дұ	ғұ	жұ	зұ	йұ	кұ	лұ	мұ	нұ	нұ	пұ	рұ	сұ	тұ	уұ	шұ
о	бо	до	ғо	жо	зо	-	қо	-	мо	но	-	по	-	со	то	-	шо
б	д	ғ	ж	з	й	қ	л	м	н	ң	п	р	с	т	у	ш	

Мысалы, *ор* сөзі жеке дауысты құрақ пен жеке дауыссыз құрақтың тізбегінен құралады: **о + т**. Ал енді *отұ* сөзі болса, жеке дауысты құрақ

пен жеке буын құрақтың тізбегінен құралады: **о +тұ**. Бұл жерде буын құрақ дауысты *ұ* мен дауыссыз *т* дыбысының таңбаларынан құралып тұр. Әрі қарай сөзді *отұн* деп созатын болсақ, онда сөз (буын) соңына дауыссыз құрақ жеке жалғанады: **о + тұ +н**. Сөзді *отұндұ* деп тағы соза берсек, буын құрақ қосылады: **о + тұ + н + дұ**. Әрі қарай осы ретпен жалғасып кете береді.

Жіңішке еріндік әуезді құрақтар:

ү	бү	дү	гү	жү	зү	йү	кү	лү	мү	нү	нү	пү	рү	сү	тү	уү	шү
ө	бө	дө	гө	жө	зө	йө	кө	лө	мө	нө	нө	пө	рө	сө	тө	уө	шө
	б	д	г	ж	з	й	к	л	м	н	ң	п	р	с	т	у	ш

Мысалы, *өз* сөзі жеке дауысты құрақ пен жеке дауыссыз құрақтың тізбегінен құралады: **ө+ з**. Ал енді *өзү* сөзі болса, жеке дауысты құрақ пен жеке буын құрақтың тізбегінен құралады: **ө +зү**. Бұл жерде буын құрақ дауысты *ү* мен дауыссыз *з* дыбысының таңбаларынан құралып тұр. Әрі қарай сөзді *өзүн* деп созатын болсақ, онда сөз (буын) соңына дауыссыз құрақ жеке жалғанады: **ө + зү + н**. Сөзді *өзүңдү* деп тағы соза берсек, буын құрақ қосылады: **ө + зү + ң + дү**. Әрі қарай осы ретпен жалғасып кете береді.

Қазақ сөзінің дыбыс құрылымына қатысты айтылым құрақтардың құрамын түгендеп, жүйесін сипаттап шығу үшін осындай *жайма бет (матрица)* жасалады. Жайма бет қазақ тілінің айтылым құрақтарын түгел көрнекі бейнелейді. Кез келген қазақ сөзінің дыбыс тізбегі осы жайма беттің ішінен табылады. Бұл ұсынылған үлгі қазақтың тек төл сөздерінің дыбыс тізбегіне қатысты жасалып отыр.

Үйлесім талдаудың ғылыми аппараты (ұғымдар мен атаулар) жайлы

Қазақ тілі дыбыстарының үйлесім түрленіміне тілдің көлденең қалпы *ілгерінді* (егер тіл ауыз қуысында ілгері жылжып жатса), *кейінді* (егер тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатса), *жоғарылы* (егер тіл ауыз қуысында жоғары жатса), *төменді* (егер тіл ауыз қуысында төмен жатса) болып қатысады.

Қазақ тілі дыбыстарының жасалымына ерін қатысы екі түрлі болады. Егер дыбыстардың үндесім (сингармонизм) түрленімін ескеретін болсақ, онда езулік [а, ә, ы, і, е] және еріндік [ұ, ү, о, ө] деп екіге жіктей саламыз, ал егер дыбыстардың үйлесім (ассимилятив) түрленімін ескеретін болсақ, онда езуліктік өзін *ашық езулік* [а, ә], *қысаң езулік* [ы,

і] және *емеурін езулік* [е] деп үшке, еріндіктің өзін *доғал еріндік* [ұ, ү] және *сүйір еріндік* [о, ө] деп екіге жіктейміз. Сонда қазақ тілі дыбыстарының үйлесім жасалымына ерін қатысының өзі бес түрлі болады. Мұның өзі қазақ тілі дыбыстарының жасалымында ерін қатысының маңызы үлкен екенін көрсетеді.

Сонда қазақ тілі дыбыстарының үйлесім түрленімінің ғылыми аппараты (атаулары) тіл қатысына қарай *ілгерінді/кейінді, жоғарылы/төменді*, ерін қатысына қарай *ашық езулік, қысаң езулік, емеурін езулік, доғал еріндік, сүйір еріндік* болып құралады. Қазақ тілі дыбыстарының үйлесім сипаттамасы мен олардың жасалым (артикуляциялық) сипаттамасының арасында өзіндік ұғым/атау ерекшеліктері бар. Мысалы, жасалым тұрғысынан *тіл арты* болса, үйлесім тұрғысынан *кейінді* деп аталады.

Үйлесім талдау үстінде дыбыстың нақты жасалу орны, жасалу тәсілі мен дауыс желбезегінің (дауыс) қатысы ескерілмейді.

Аталған атаулар сөйлеу үстіндегі қазақ тілі дыбыстарының бәріне (дауысты/дауыссыздар) бірдей ортақ қатысты: егер дауысты ілгерінді болса, онда құрақ (сегмент) құрамындағы дауыссыз да ілгерінді; егер дауысты еріндік болса, онда құрақ құрамындағы дауыссыз да еріндік.

Ескерту: Қазақ тілінің төл дыбыс құрамындағы *у* таңбасымен белгіленіп жүрген *ерін-ерінді, жуысыңқы, тербелімді (үнді)* дауыссыз дыбысын орыс тілінің *у* дауысты дыбысымен шатастыру жиі кездесіп жүргендіктен, оның халықаралық таңбасын (**w**) жақша ішіне алып, арнайы көрсетіп отырмыз.

7. ҚҰРАМА (СИНТЕЗ) ҚАЗАҚ СӨЗІНІҢ ЖАСАЛЫМ ЖЕЛІСІ (артикуляциялық жазба мәтін)

Құрама сөздердің жасалым желісін сипаттап шығу үшін сөздің әмбебап моделі алынды. Сөздің әмбебап моделі **дауысты құрақ + буын құрақ + дауыссыз құрақ** болып табылады. Өйткені осы модельдің ішінде қазақ тіліне тән айтылым құрақтардың барлық түрі кездеседі. Кез келген қазақ сөзі, қаншалықты күрделі болса да, осы құрақтардың тіркесімінен құралады. Сондықтан әрбір үйлесім әуезге бір ғана мысал беріліп отыр.

Бұл жұмыс қазақ сөзінің құрама бастамасы болғандықтан, құрақтардың жасалым сипаттамасын толық беріп отырмыз. Сөз құрамында қайталанған құрақтардың қысқа сипаттамасы ғана берілді.

Қазақ тілінде тоғыз үйлесім әуез бар. Олардың үйлесім белгілерінің жүйесі төмендегідей болып шығады.

Бірінші құрақ: төменді, ашық езулік, кейінді [а], [ба], [қа], [қа^а] т.б.

Екінші құрақ: төменді, ашық езулік, ілгерінді [ә], [бә], [кә], [кә^а] т.б.

Үшінші құрақ: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді [ы], [бы], [қы], [қы^а] т.б.

Төртінші құрақ: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді [і], [бі], [кі], [кі^а] т.б.

Бесінші құрақ: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді [ү], [бү], [кү], [кү^а] т.б.

Алтыншы құрақ: жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді [ү], [бү], [кү], [кү^у] т.б.

Жетінші құрақ: жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді [е], [бе], [ке], [ке^е] т.б.

Сегізінші құрақ: жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді [о], [бо], [ко], [ко^о] т.б.

Тоғызыншы құрақ: жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді [ө], [bö], [кө], [кө^о] т.б.

Кейінді, төменді, езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, төменді, езулік [асар] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.1-сурет)

Бірінші (дауысты) құрақ

А – тілдің тік қалпына қарай – *төменді*, ерін қатысына қарай – *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *кейінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

С^а – тілдің тік қалпына қарай – *төменді*, ерін қалпына қарай – *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

А – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қатысына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дыбыс.

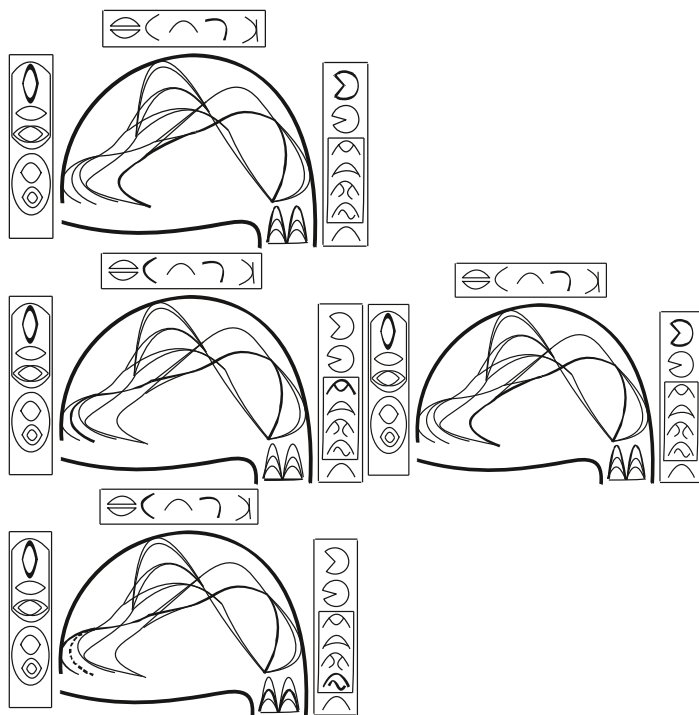
Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

Р^а – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

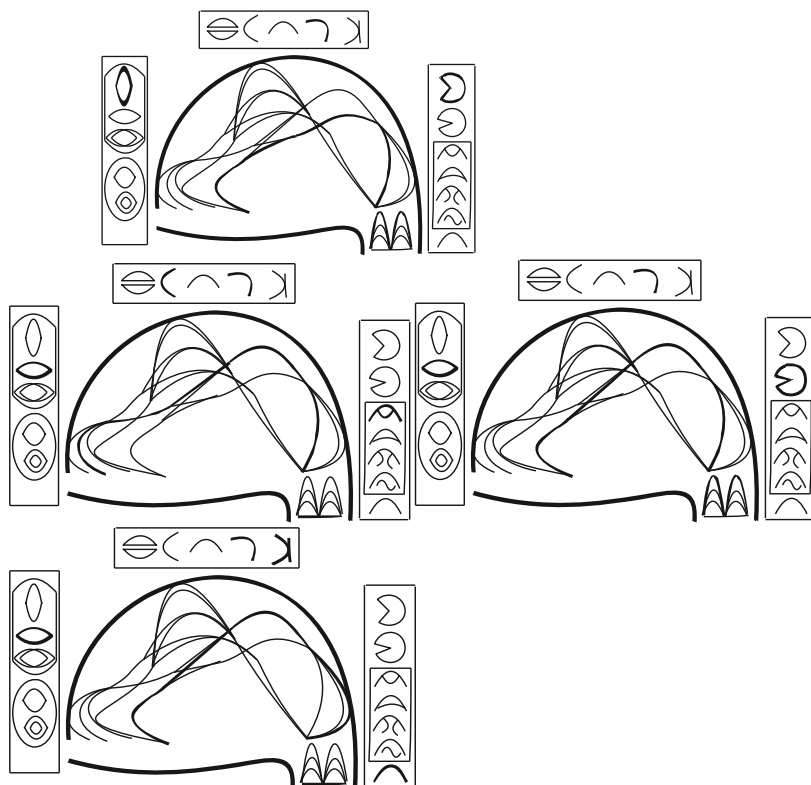
Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *төменді, ашық езулік, кейінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *төменді, ашық езулік, кейінді* болып шығады.

7.1-сурет. [Asar] сөзінің құрама желісі

Кейінді, төменді, езулік/кейінді, жоғарылы, езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, төменді, езулік/кейінді, жоғарылы, езулік [асық] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.2-сурет)

7.2-сурет. [Асық] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

А – тілдің тік қалпына қарай – *төменді*, ерін қатысына қарай – *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *кейінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді*, *ашық езулік*, *кейінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

С^ы – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы*, *қысаң езулік*, *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Ы – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

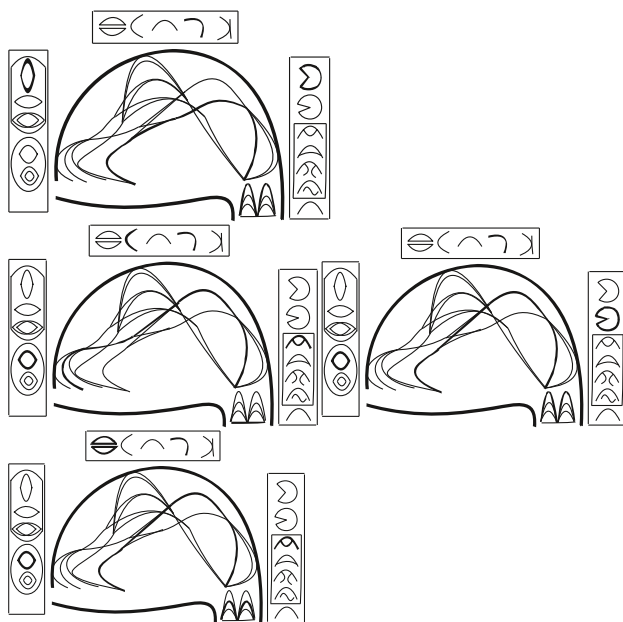
Қ^м – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі кейінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де кейінді болып шығады.

Кейінді, төменді, езулік/кейінді, жоғарылы, еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, төменді, езулік/кейінді, жоғарылы, еріндік [асуу] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.3-сурет).

7.3-сурет. [Асуу] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

А – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қатысына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

СҮ – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

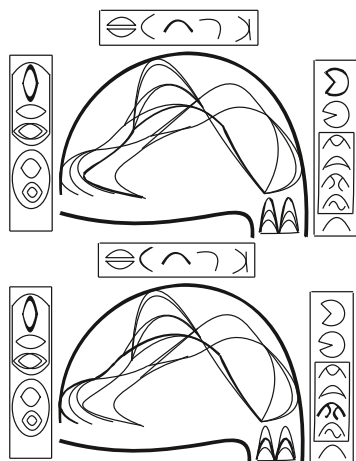
У – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *кейінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *кейінді* болып шығады.

Ілгерінді, төменді, езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, төменді, езулік [әл] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.4-сурет).

7.4-сурет. [әл] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

Ә – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қатысына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Екінші (дауыссыз) құрақ

Л^р – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *төменді, ашық езулік, ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *төменді, ашық езулік, ілгерінді* болып шығады.

Ілгерінді, төменді, езулік/ілгерінді, жоғарылы, езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, *төменді*, езулік/ілгерінді, *жоғарылы*, езулік [әзіл] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.5-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Ә – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қатысына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

З^і – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

І – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

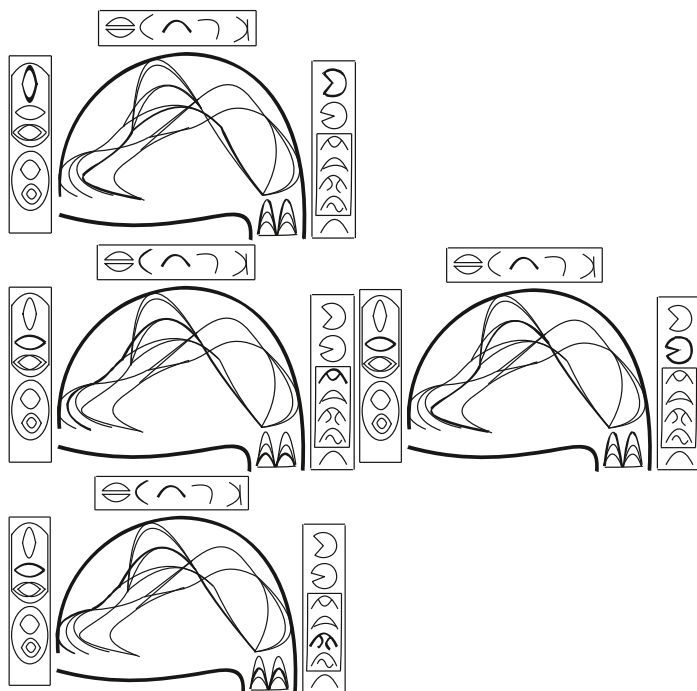
Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

Л^і – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *ілгерінді* болып шығады.

7.5-сурет. [Әзіл] сөзінің құрама желісі

Кейінді, жоғарылы, езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, жоғарылы, езулік **[Ыйық]** сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.6-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Ы – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, кейінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Й – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Ы – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

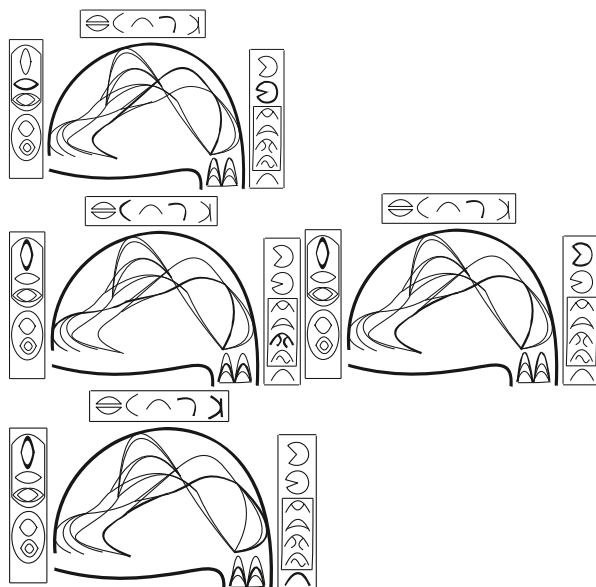
Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

Қ^ы – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі жоғарылы, қысаң езулік, кейінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де жоғарылы, қысаң езулік, кейінді болып шығады.

7.6-сурет. [Ыйық] сөзінің құрама желісі

Кейінді, жоғарылы, езулік/кейінді, төменді, езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, жоғарылы, езулік/кейінді, төменді, езулік **[ылаң]** сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.7-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Ы – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауысты дыбыс.

Л^а – тілдің тік қалпына қарай төменді, ерін қалпына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

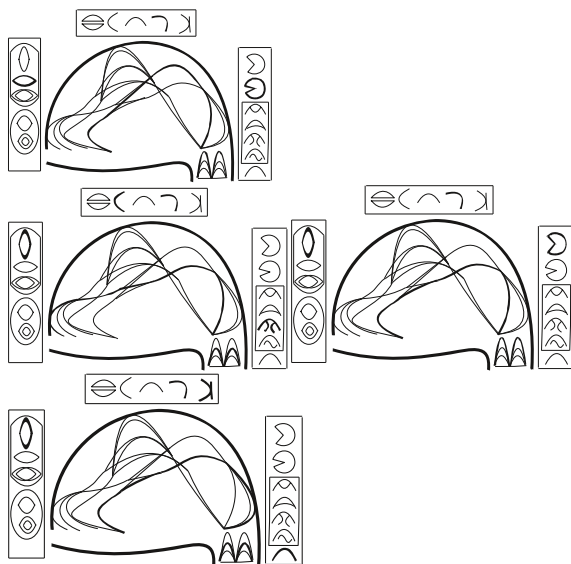
А – тілдің тік қалпына қарай төменді, ерін қатысына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, кейінді дауысты дыбыс.

Ң – тілдің тік қалпына қарай төменді, ерін қалпына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі кейінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де кейінді болып шығады.

7.7-сурет. [Ылан] сөзінің құрама желісі

Кейінді, жоғарылы, езулік/кейінді, жоғарылы, еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, жоғарылы, езулік/кейінді, жоғарылы, еріндік [Ысұу] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.8-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Ы – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, кейінді дауысты дыбыс.

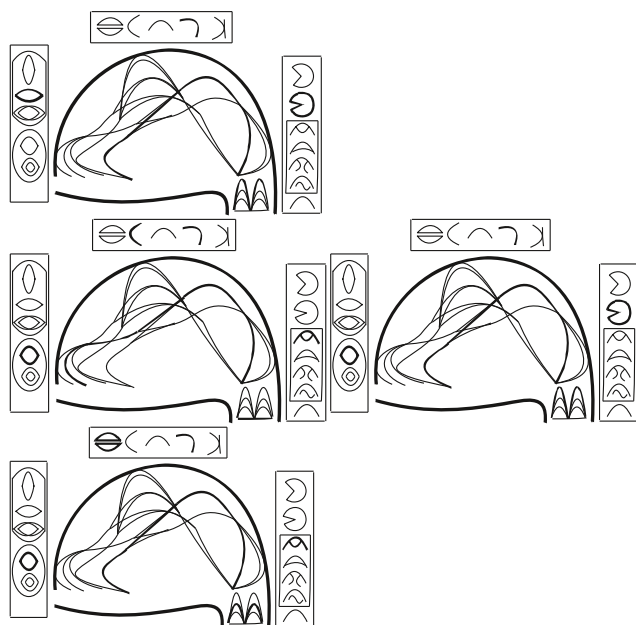
Екінші (буын) құрақ

С^у – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

У – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауысты дыбыс.

7.8-сурет. [Ысұу] сөзінің құрама желісі

Үшінші (дауыссыз) құрақ

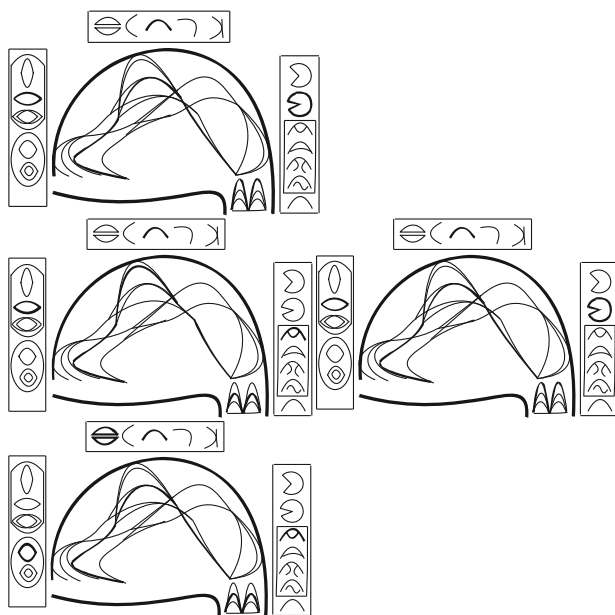
У – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі жоғарылы, кейінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де жоғарылы, кейінді болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, езулік [ііін] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.9-сурет).

7.9-сурет. [ііін] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

І – тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Й^і – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

I – тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қатысына қарай – *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

Н^і – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік/ілгерінді, төменді, ашық езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, *жоғарылы, қысаң езулік/ілгерінді, төменді, ашық езулік [сірә]* сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.10-сурет).

Бірінші (буын) құрақ

С^і – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік* дауыссыз дыбыс.

I – тілдің тік қалпына қарай – *жоғарылы*, ерін қатысына қарай – *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай – *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

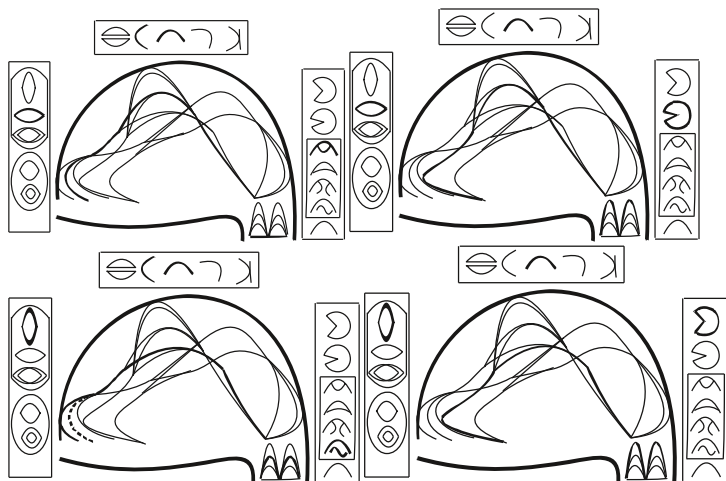
Р^ә – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Ә – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қатысына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *ілгерінді* болып шығады.

7.10-сурет. [Cipə] сөзінің құрама желісі

Ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік/ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік/ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік [ілуу] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.11-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

І – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *қысаң езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

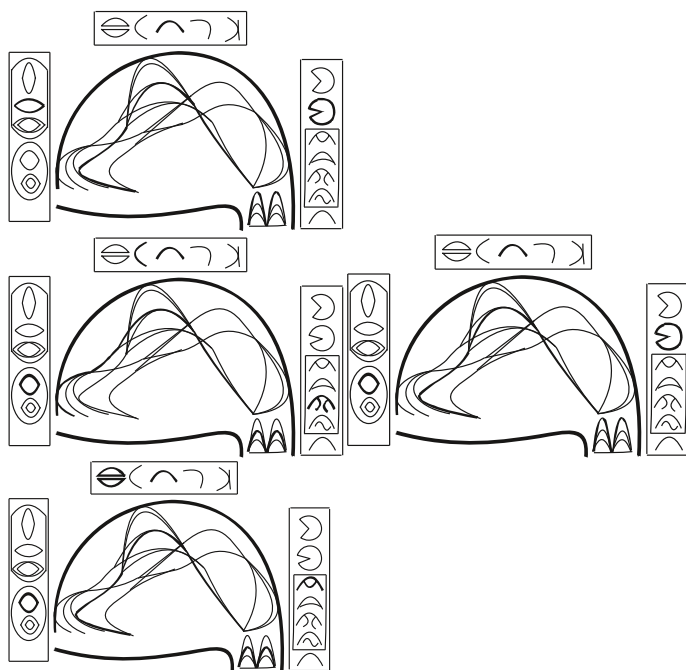
Үйлесім жасалым белгілері: *ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Лү – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *жоғарылы, ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *жоғарылы, ілгерінді* болып шығады. Осы жасалым сипаттамаларға сүйене отырып, *ілуу* сөзінің жасалым тізбегін модельдейміз.

7.11-сурет. [Ілуу] сөзінің құрама желісі

Кейінді, жоғарылы, доғал еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, жоғарылы, доғал еріндік **[үлүс]** сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.12-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Ү – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, кейінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

ЛҮ – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Ұ – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

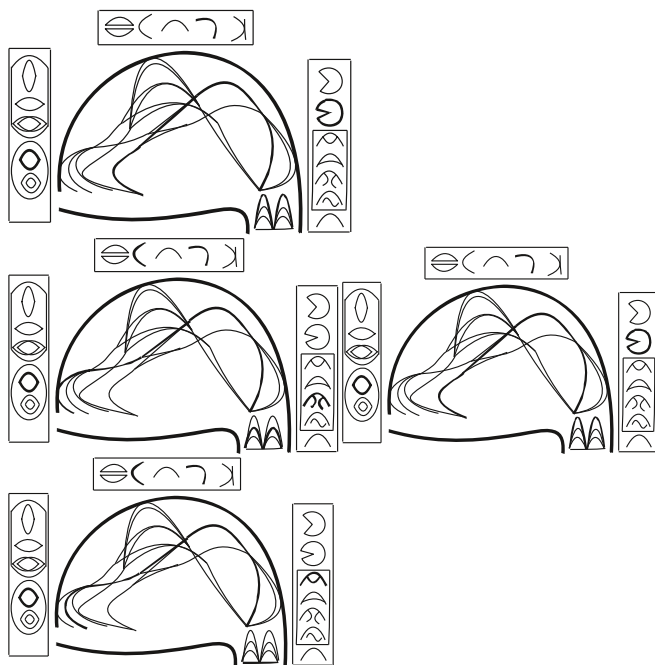
Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

СҮ – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

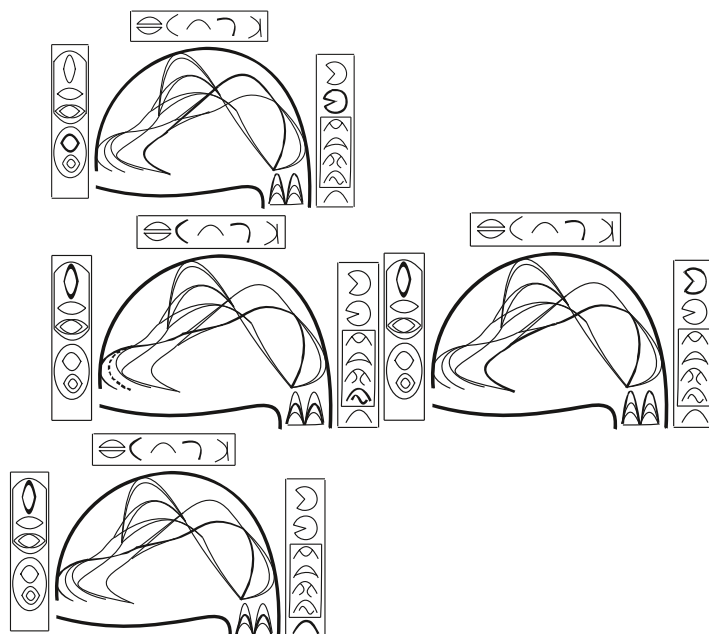
Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі жоғарылы, доғал еріндік, кейінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де жоғарылы, доғал еріндік, кейінді болып шығады.

7.12-сурет. [Ұлұс] сөзінің құрама желісі

Кейінді, жоғарылы, қысаң еріндік/кейінді, төменді, ашық езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, жоғарылы, доғал еріндік, кейінді/төменді, ашық езулік, кейінді [ұран] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.13-сурет).

7.13-сурет. [ұран] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

Ұ – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Р^a – тілдің тік қалпына қарай төменді, ерін қалпына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

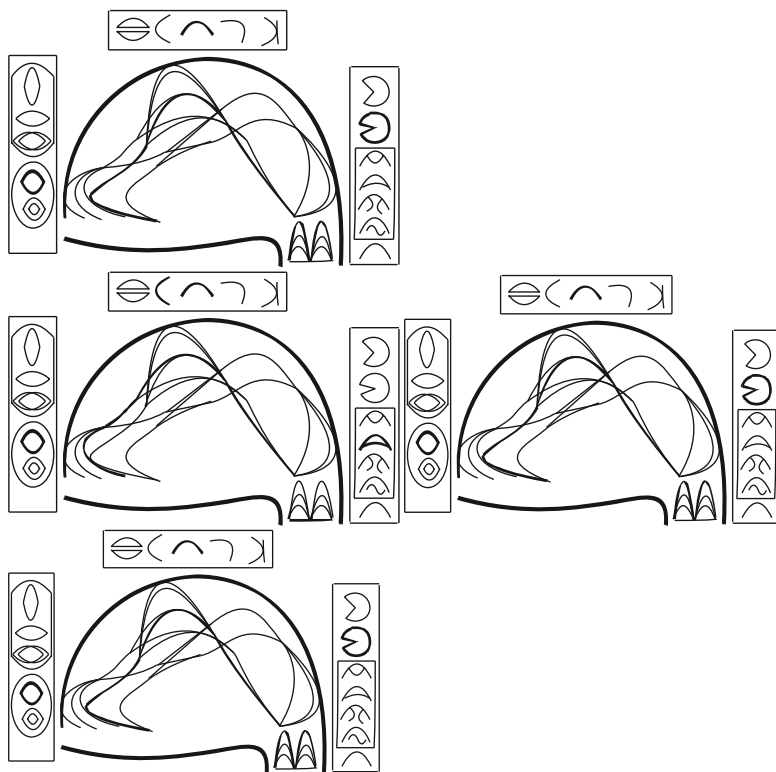
А – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қатысына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

Н^а – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

7.14-сурет. [Үшін] сөзінің құрама желісі

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *кейінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *кейінді* болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік [үшүн] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.14-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Ү – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауысты* дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Ш^у – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауыссыз* дыбыс.

Ү – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауысты* дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

Н^у – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауыссыз* дыбыс.

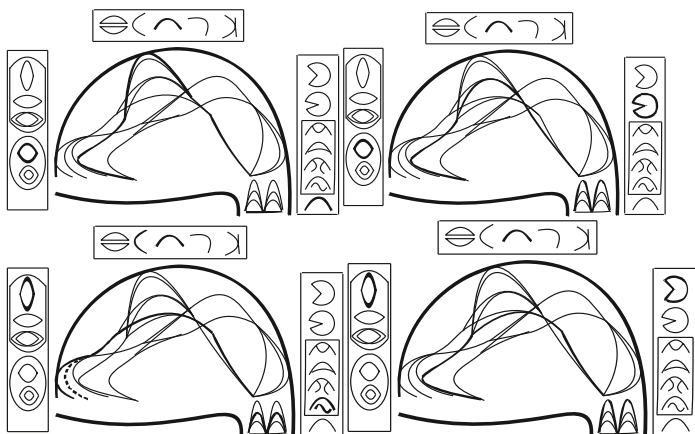
Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді* болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік/ілгерінді, төменді, ашық езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік/ілгерінді, төменді, ашық езулік [күнә] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.15-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Ү – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

7.15-сурет.[Күнә] сөзінің құрама желісі

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Н – тілдің тік қалпына қарай төменді, ерін қалпына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Ә – тік қалпына қарай төменді, ерін қатысына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, ілгерінді дауысты дыбыс.

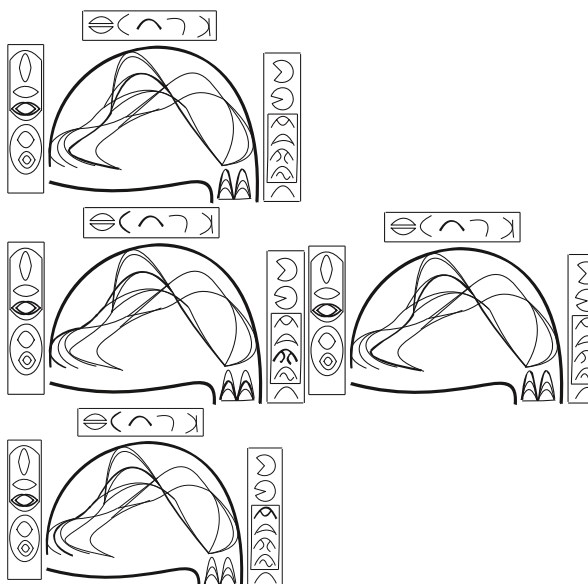
Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі ілгерінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де ілгерінді болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, емеурін езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, емеурін езулік [елес] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.16-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

Е – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай емеурін езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дыбыс.

7.16-сурет. [Елес] сөзінің құрама желісі

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Л^е – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай емеурін езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Е – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай емеурін езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

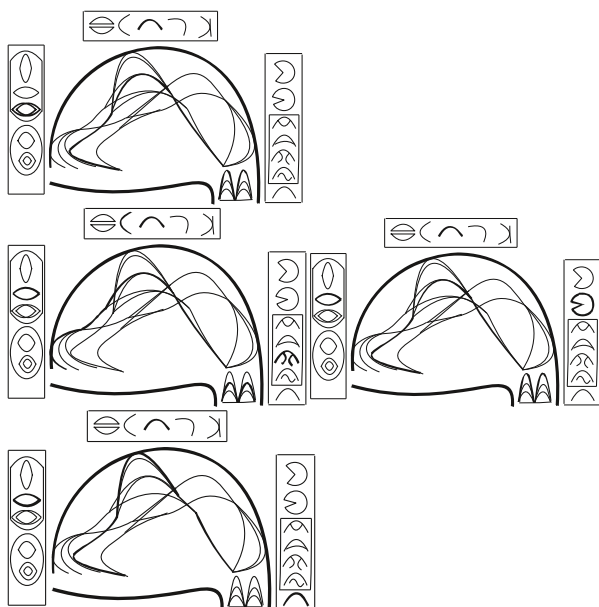
С^е – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай емеурін езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, емеурін езулік/ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, емеурін езулік/ілгерінді, жоғарылы, қысаң езулік[елік] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.17-сурет).

7.17-сурет. [Елік] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

Е – тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – емеурін езулік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Л^і – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

І – тілдің тік қалпына қарай – жоғарылы, ерін қатысына қарай – қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай – ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

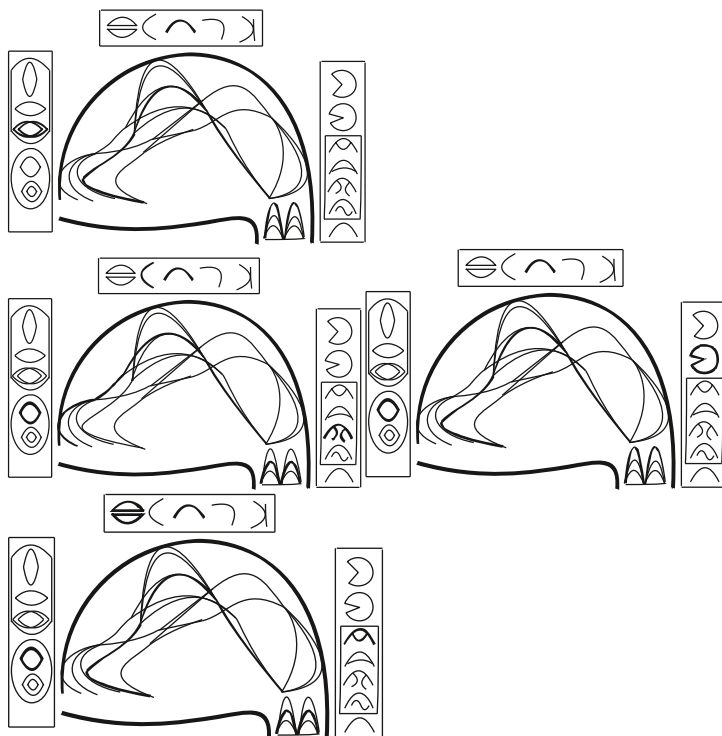
К^і – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай қысаң езулік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі ілгерінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де ілгерінді болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, емеурін езулік/ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, емеурін езулік/ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік [елуу] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.18-сурет).

7.18-сурет. [елуу] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

Е – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *емеурін езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, емеурін езулік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Лү – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Ү – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Үшінші дауыссыз құрақ

Уу – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *ілгерінді* болып шығады.

Кейінді, жоғарылы, сүйір еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, сүйір еріндік [ор] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.19-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

О – тілдің тік қалпына қарай (екінші сыңары) *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дыбыс.

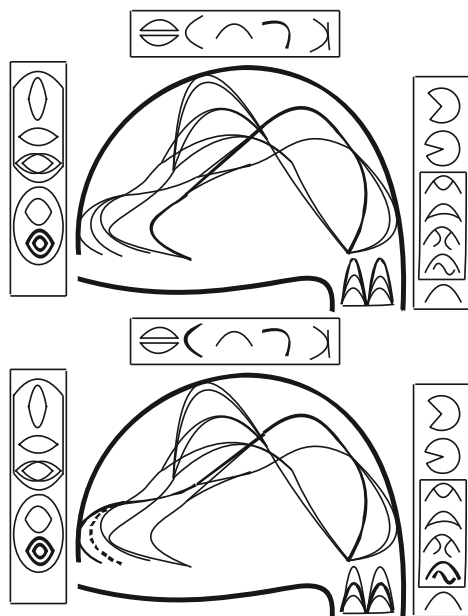
Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді* дауысты дыбыс.

Екінші (дауыссыз) құрақ

Р^о – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді болып шығады.

7.19-сурет. [Op] сөзінің құрама желісі

Кейінді, жоғарылы, сүйір еріндік/кейінді, жоғарылы, доғал еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, жоғарылы, сүйір еріндік/кейінді, жоғарылы, доғал еріндік [орұн] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.20-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

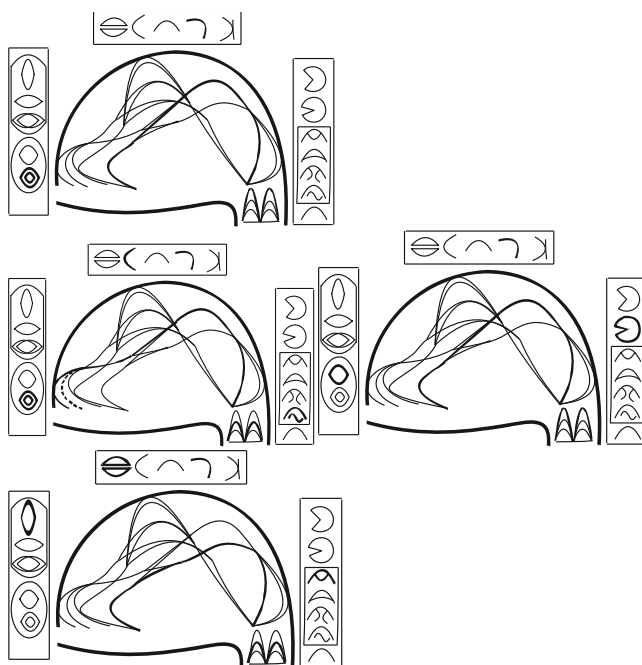
О – тілдің тік қалпына қарай (екінші сыңары) жоғарылы, ерін қатысына қарай – сүйір еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Рʸ – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

7.20-сурет. [Орұн] сөзінің құрама желісі

Ү – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

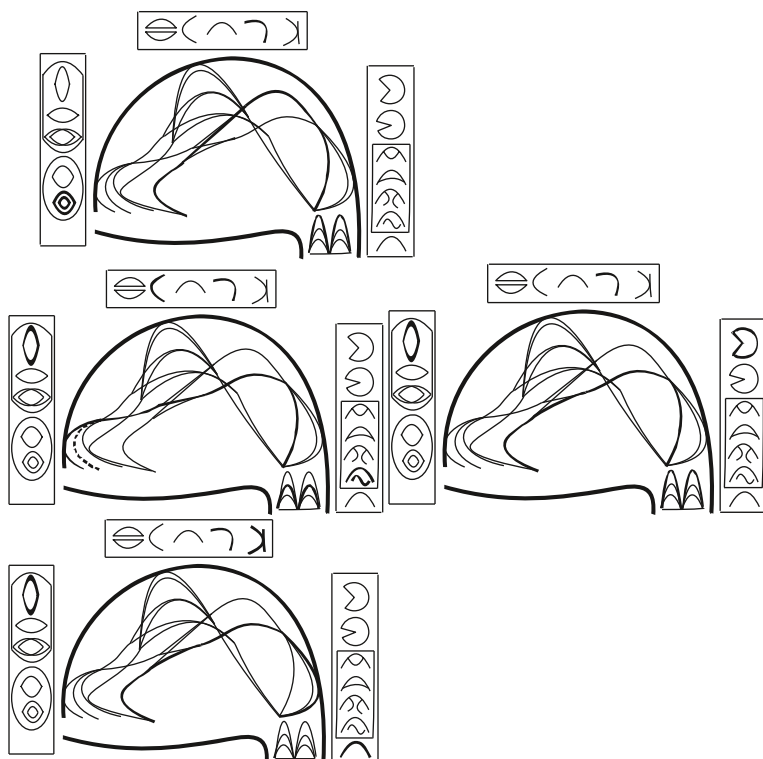
Н^у – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі жоғарылы, кейінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де жоғарылы, кейінді болып шығады.

Кейінді, жоғарылы, сүйір еріндік/кейінді, төменді, ашық езулік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Кейінді, жоғарылы, сүйір еріндік/кейінді, төменді, ашық езулік [орақ] сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.21-сурет).

7.21-сурет. [Орақ] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

О – тілдің тік қалпына қарай (екінші сыңары) жоғарылы, ерін қатысына қарай сүйір еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, сүйір еріндік, кейінді дауысты дыбыс.

Р^а – тілдің тік қалпына қарай төменді, ерін қалпына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: төменді, ашық езулік, кейінді дауыссыз дыбыс.

Р^а – тілдің тік қалпына қарай төменді, ерін қалпына қарай ашық езулік, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

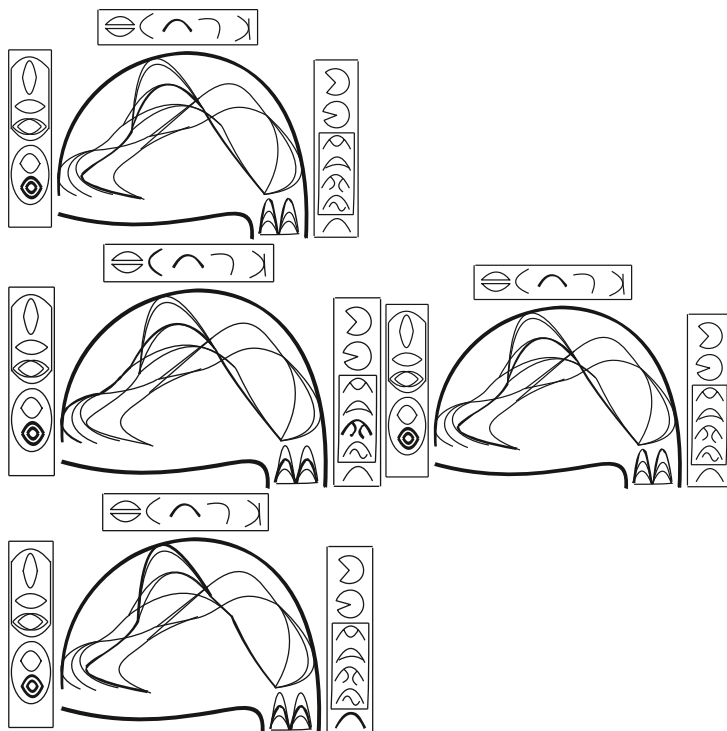
Қ^а – тілдің тік қалпына қарай *төменді*, ерін қалпына қарай *ашық езулік*, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *төменді, ашық езулік, кейінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *кейінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *кейінді* болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, сүйір еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, сүйір еріндік **[өлөң]** сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.22-сурет).

7.22-сурет. [Өлөң] сөзінің құрама желісі

Бірінші (дауысты) құрақ

Ө – тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

Л° – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Ө – тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

Ң° – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* болып шығады.

Ілгерінді, жоғарылы, сүйір еріндік/ілгерінді, жоғарылы, доғал еріндік үйлесім әуезді сөздердің жасалым желісі

Ілгерінді, жоғарылы, *сүйір еріндік/ілгерінді*, жоғарылы, доғал *еріндік [өсүм]* сөзінің құрамындағы құрақтардың жасалым сипаты (7.23-сурет).

Бірінші (дауысты) құрақ

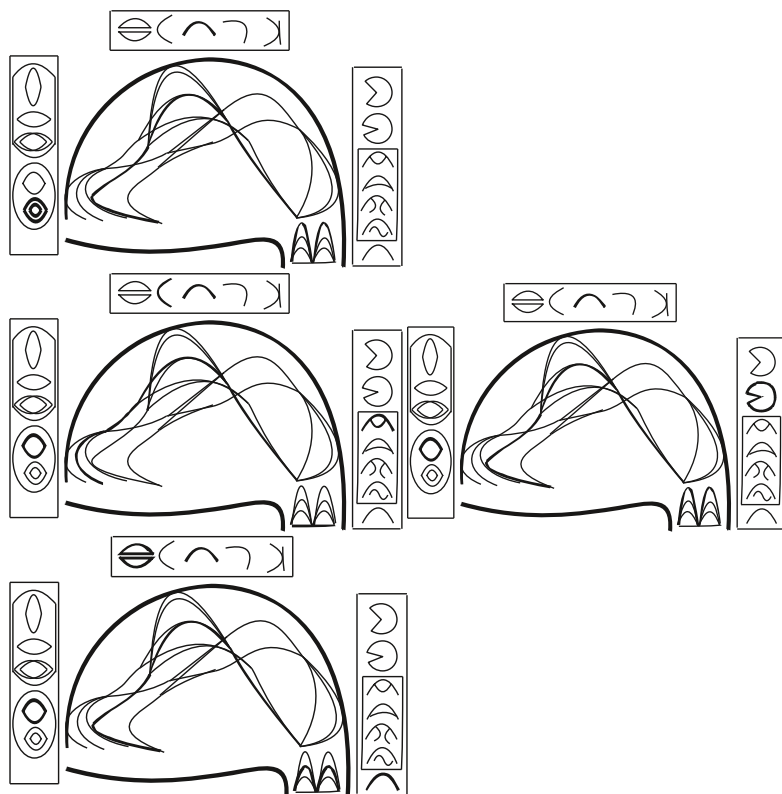
Ө – тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қатысына қарай *сүйір еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: *жоғарылы, сүйір еріндік, ілгерінді* дауысты дыбыс.

Екінші (буын) құрақ

С° – тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы*, ерін қалпына қарай *доғал еріндік*, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

7.23-сурет. [Өсүм] сөзінің құрама желісі

Ү – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қатысына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауысты дыбыс.

Үшінші (дауыссыз) құрақ

М^v – тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай жоғарылы дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай доғал еріндік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыз – тілдің тік қалпына қарай жоғарылы, ерін қалпына қарай доғал еріндік, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Үйлесім жасалым белгілері: жоғарылы, доғал еріндік, ілгерінді дауыссыз дыбыс.

Сөз құрамындағы құрақтардың үйлесім әуезі біркелкі жоғарылы, ілгерінді болғандықтан, сөздің өне бойына тән үйлесім әуез де жоғарылы, ілгерінді болып шығады.

Үйлесім әуезді құрақтар тіркесімінің өзіндік реті бар. Олардың тіркесім реті буын және сөз деңгейінде қарастырылу керек. «+» белгісімен өзара тіркесе алатын құрақтар, ал «-» белгісімен өзара тіркесе алмайтын құрақтар көрсетіледі. Құрақтар тік жақшаға [] алынып беріледі.

1. Өзара тіркеспейтін үйлесім құрақтар.

1.1. Сөз деңгейінде өзара тіркеспейтін құрақтар.

1.1.2. Ілгерінді/кейінді үйлесім әуезді құрақтар бір сөздің құрамында ешқашан кездеспейді;

1.2. Буын деңгейінде өзара тіркеспейтін құрақтар.

1.2.1. Ілгерінді/кейінді үйлесім әуезді құрақтар бір буынның құрамында ешқашан кездеспейді [б^а]-[ә], [т^і]-[ы], [а]-[т^і], [і]-[с^а], [о]-[н^у] т.б.

1.2.2. Езулік/еріндік үйлесім әуезді құрақтар бір буынның құрамында ешқашан кездеспейді [б^а]-[ү], [б^і]-[р^у], [а]-[л^у], [ө]-[р^і] т.б.

1.2.3. Жоғарылы/төменді үйлесім әуезді құрақтар бір буынның құрамында ешқашан кездеспейді [б^а]-[ы], [б^і]-[ә], [ы]-[с^а], [і]-[с^ә] т.б.

2. Өзара тіркесе беретін құрақтар:

2.1. Буын деңгейінде өзара тіркесе беретін құрақтар.

2.1.1. Кейінді, төменді, езулік үйлесім әуезді құрақтар [т^а]+[а], [а]+[т^а]

2.1.2. Ілгерінді, төменді, езулік үйлесім әуезді құрақтар [т^ә]+[ә], [ә]+[т^ә]

2.1.3. Кейінді, жоғарылы, езулік үйлесім әуезді құрақтар [б^а]+[ы], [ы]+[с^а]

2.1.4. Ілгерілі, жоғарылы, езулік үйлесім әуезді құрақтар [б^і]+[і], [і]+[н^і]

2.1.5. Кейінді, жоғарылы, еріндік үйлесім әуезді құрақтар [б^у]+[ү], [ү]+[т^у]

2.1.6. Ілгерінді, жоғарылы, еріндік үйлесім әуезді құрақтар [т^у]+[ү], [ү]+[т^у]

2.2. Сөз деңгейіндегі өзара тіркесе беретін құрақтар.

Кейінді, езулік/кейінді, езулік әуезді үйлесім құрақтар **[та]+[pa], [a]+[ты]**

Ілгерінді, езулік/ілгерінді, езулік әуезді үйлесім құрақтар **[бә]+[pi], [ci]+[pә]**

Кейінді, еріндік/кейінді, еріндік әуезді үйлесім құрақтар **[то]+[pү], [ү]+[лү]**

Ілгерінді, еріндік/ілгерінді/еріндік әуезді үйлесім құрақтар **[бө]+[pү], [сө]+[pө]**

Кейінді, езулік/кейінді, еріндік әуезді үйлесім құрақтар **[та]+[уү], [a]+[уү]+[л]**

Ілгерінді, езулік/ілгерінді/еріндік әуезді үйлесім құрақтар **[e]+[лү]+[y], [ci]+[pә]**

Жоғарылы, езулік/ төменді, езулік әуезді үйлесім құрақтар **[ты]+[нү]+[y], [i]+[лү]+[y]**

Төменді, езулік/жоғарылы, еріндік әуезді үйлесім құрақтар **[a]+[pү]+[y],[сә]+[уү]+[p]** т.б.

Құрама сөздер мәселесінің (проблемасының) теория-практикалық зерттелім нәтижесіне қолданба тілтаным (лингвистика) зәру болып отыр. Сондықтан да бұл бағыттағы ізденістерге баса назар аудару керек болады.

8. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ЛАТЫН ӘЛПБИІНІҢ ЖОБАСЫ

Бүгінгі күні латын әліпбиі жайлы әңгіменің бір толастамай тұрғаны кездейсоқ емес. Өйткені біреу ұнатып айтса да, біреу ұнатпай айтса да латын жазуының (графикасының) жайы өзін толғандырып отырғандықтан айтады. Сондықтан ешкімге «мұның қалай» деуден аулақпын.

Қазақ жазуына (баса айтуға тура келеді, бір әліпби ауыстыру ғана емес) қажет реформа жайлы өз басым аз жазып, аз айтып жүрген жоқпын. Дегенмен, осы мәселенің басы-қасында жүрген маман болғандықтан, жазу реформасына тағы да бір оралуға тура келіп отыр.

Бірінші айтатыным, ерте ме, кеш пе латын жазуына әйтеуір көшетіміз күмәнсыз. Өйткені ол – заман талабы, әлеми ақпараттық кеңістікке көштен қалмай енеміз десек, сондай-ақ күнделікті қолғанат қондырғыларды (оргтехниканы) еркін пайдаланамыз десек, оның басқа жолы жоқ. Бүгін біз көшпегенмен, ертең бізден кейінгі ұрпақ қалай да қалай көшеді, бірақ ол кешеуіл тірлік болады.

Мен саясаткер емеспін, сондықтан мәселенің саяси астарына соқпаймын, ол жағы, мен айтпай-ақ, әрбір ұлтжанды қазақтың ойында жүргені анық. Бұл жерде Ресейдің төл жазуынан айырылмай отырғанын алға тартпай-ақ қояйық, оның да бізге белгілі өз сыры бар...

Екінші айтатыным, қадірлі ағайын, қазақ жазуының тағдырын шын сөз еткіміз келсе, ең алдымен қазақ тілінің өзіне ғана тән төл дыбыс құрамының басын ашып алайықшы... Өйткені көбіміз (тіптен – бәріміз) дәл осы мәселеге келгенде шорқақпыз. Оған себеп жылдар бойғы «орыстандыру» саясаты болды. Аға ұрпақтың есінде болар, кезінде «бәріміз түгел орыс тіліне көшсек, коммунизмге тез жетеміз» деп, Кеңес өкіметінің ұрда жық басшыларының бірі тастаған ұранымыз да болған. Бұл ұранның астарында «ана тіліңді ұмыт» деген саясат жатқан еді. Ол саясат нәтижесіз де болған жоқ: қазіргі ірілі-ұсақты сібір түркілерінің жайына қарасақ, көпшілігінің тілі ұмытылып кетуге жақын. Қазақ тілінің де кешегі жайы бәрімізге белгілі. Мемлекет саясаты мен ғылым-білім саласындағы жаппай әрекеттің арқасында ғана тіл тағдыры оң шешімін тауып келеді.

Ең жанға бататыны, орыс тілінің «игі ықпалы» деген сылтаумен, өткен ғасырдың 50-ші жылдары төл сөздеріміздің жазылу емлесіне қосылған **и**, **у** тәрізді таңбалар (дыбыс емес) болды. Осы **и/у** таңбасымен ауызданған қазіргі ұрпақ «**и/у**»-лап сөйлеуге көшті. Ал оқулық пен оқу-құралы біткен осы күнге дейін түгел сол жапсырмадан арыла

алмай келеді. Әрине қазіргі кезең бұдан жарты ғасыр бұрынғы әміршіл кезең емес, бүгінгі күн – егемен заманның тұсы. Ендеше, әміршіл заманға сілтеме жасай беру орынсыз болады. Егер оқулықтарымыз, оқу-құралдарымыз, оқу бағдарламаларымыз жөнге түспей жатса, оған кінәліні алыстан іздемеу керек. Бірінші жағынан, қазақ тілтанымындағы ғылыми зерттелім нәтижелері пайдаға аспай, сол зерттелім қалпында қалып жатса, екінші жағынан, оқулық-әдістеме авторлары мен ұйымдастырушылары тың ғылыми нәтижелерді игеруге ынта білдірмей жатса, оған келмеске кеткен әміршіл (тоталитарлық) саясат кінәлі емес.

Мектептен (тіптен – балабақшадан) бастап «қазақ тілінде 42 дыбыс (???) бар» деген тоқпақпен өскен ұрпақтан не сұрайсыз. Өзгені былай қойғанда, **тіл мамандары (фонетистер)** мен қазақ тілінің **мұғалім-оқытушыларының** өзі осыған ұйып қалған. Сондықтан да мен бүгінгі қазақ әліпбиін «қазақ-орыс», тіптен, керісінше, «орыс-қазақ» әліпбиі деп атауға мәжбүрмін. Өйткені бүгінгі әліпби мен емле ереже – түгелімен жүйесі (туыстығы) бөлек орыс тілінен келген көшірінді. Дәлел керек пе? Онда кез келген оқулықтың бетін ашыңыз немесе кез келген қазақ тілі кабинетінің босағасын аттаңыз, «қазақ тілінің өзіне тән дыбыстары» деп 7-8 таңбаны ең көрнекі тұсқа бадырайтып бөліп қояды. Сонда осы бір санаулы дыбыстан басқа қазақ тілінің өзіне тән дыбыстары болмағаны ғой... Басқаша қалай ұғуға болады?

Осыған орай еске түседі. Осыдан бірер жыл бұрын белгілі бір ақынымыз (аты-жөнін атамай-ақ қояйын) орталық орыс гәзетінде бір бетті толық алып, **ауыл** деген бір сөздің төңірегінде қазақ тілтанымы мен оның мамандарын қазақ тілінің өзімен қоса, өзінің дағдылы әдетінше сөйлеп, орыс аудиториясының алдына жығып сап беріпті. Сондағы уәжі үш дауысты дыбысты қатар жазған деген «не сұмдыққа» саяды. Ұмытпасам, қырғыздың **айыл**, өзбектің **ағыл** сөздерінің жазылымын мақтап өтеді. Қазақ сөзінің төл дыбыс құрылымын білмеу мен маңдайға жазған орыстақы емле ережеден бейхабарлықтың салдары ғой. Болмаса, қырғыздың **айыл** сөзі **й** дауыссызымен, өзбектің **ағыл** сөзі **г** дауыссызымен, қазақтың **аУыл** (дұрысы – **ауұл**) сөзі **у/[w]** дауыссызымен (оның жасалым анықтамасы төменде беріледі) бір текті ғой. Өттең, орыстың **у дауысты таңбасы** бәрімізді естен тандырып, дауыссызымызды дауысты етіп елестетіп тұр ғой. Біз бастан кешіп отырған орыстақы орфографияның «көз елес» азабы бір бұл емес. Кірме таңбаны (әріпті) қазақтың дыбысы деп өзеурегендерді, олардың ішінде фонетист-мамандар да бар, әлі көп кездестіретін боламыз. Өз ағайында-

рымыздың өзінен **қазақтың бар дыбысын жоқ деп, жоқ дыбысын бар** дейтін уәжді де әлі көп еститін боламыз. Құлаққа сіңген орыс тілінің дыбыстарынан, көз үйренген орыс тілінің әліпбиінен, қол жаттыққан орыс тілінің әріптерінен арылтып алу оңай болмайды.

«Батпандап кірген ауру мысқалдап шығады» деп, өзімізді алдаусыратып, жұбатып қоямыз. Сөйтіп шыдам танытып, шыдас беріп келеміз.

Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек деп жүргенім сондықтан. Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен тынбайды. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және айтылым емле ереже (орфоэпия) – бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби (таңба) сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөзді қазақы етіп құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төл жазу қалыптаспайды. Ал әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғы шарты және ең төте жолы болып табылады. Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тіл бұзар әріптер мен емле ережелер өзінен-өзі түсіп қалады.

Қазақтың төл дыбыстарын түгендеп, соған лайықтап таңба санын ықшамдау А.Байтұрсынұлынан басталған болатын. Сол кезде таңба санын қорғаштап Ахаңның «жағасынан алғандар» болған. Оларға Ахаң «таңбаларды қысқартып, артығын борышыма берейін деп отырған жоқпын» деген екен. Менің де 42 таңбаны байлығымыз деп масаттанып отырған ағайындарымызға айтарым: артық таңбаларды еншілеп кетейін деп отырған ойым жоқ.

Сонымен, қазақ тілінің төл дыбыстары: **а, ә, б, ғ(-г), д, е, ж, з, й, қ (-к), л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у(w), ұ, ү, ш, ы, і.** Бас-аяғы 26(-28) дыбыс. Осы дыбыстардың сыртында қазақ тілінің дыбыстарын іздеп әуре болмау керек, өзге дыбыс жоқ. Осы жердегі бәрімізді шатастырып жүрген у таңбасының дыбыс мәні, тілімізде өте жиі кездесетін, «ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді [w] дауыссыз дыбысы» болып табылады: ау [aw], ая [awa], әу [äw], әуе [äwe], су [suw], суы [suwu], у [uw], уық [uwuq], үіл [üwül], күлу [külüw], аю [ayuw], үю [üyüw] т.с.с. Мұндай дауыссыз дыбыс орыс тілінде жоқ, ал ағылшын тілінде бар, көріп отырсыздар, қазақ тілінде де бар.

Мен латын графикасын тек осы төл дыбыстар үшін ғана құрастырған едім. Ондағы ойым, алдымен қазақ сөзінің үндесім әуезіне лайық әліпби үлгісін дайындап алу болатын. Ондай әліпби, егер қазақ тілінің

қамын шын ойласақ, бөгде тілдің дыбыс-таңбасынан арылған таза, қоспасыз болу керек. Ал өзге орыс тілінен енген кірме дыбыстар мен таңбалар жайын, басқа амалдың жоқтығынан, өз алдына шешу керек деп, екінші кезектегі мәселе ретінде ескертіп отыратынмын. Және оның үлгісін алыстан іздемей-ақ, орыстардың өздері көрсетіп отырғанын да еске салып қоятынмын. Мысалы, **в-v//ph, ф-f//bh, ц-tc, ч-ch** т.б. Маған сенбесеңіздер, орыс тілінің жазба дереккөздерін ақтарып қараңыздар. Орыстардың өзі халықаралық құжаттарды, әкімшілік-кеңсе аттары мен жарнамаларды латынша беруге мәжбүр болып отырғанын күнде оқып-көріп отырмыз ғой. Соны көре-біле отырып, неге орыстақылықты аспандатып, қазақылықты тұқыртып отырамыз? Жалпы, Ресейдің өзінің кирилшеден айырылмай отырғанын уақытша жайт деп қарау керек.

Сонда бүгінгі қазақ әліпбиі дербес-дербес екі бөліктен тұрады. Төл әліпбиі өз таңба құрамы және айтылым емле ережесімен, ал кірме сөздердің жазылуы өз таңба құрамы және айтылым емле ережесімен тізбектеледі. Өйткені олардың үйлесім тауып, бір шаңырақтың астында басы бірігуі ғылыми тұрғыдан да, қолданба (практикалық) тұрғыдан да мүмкін емес. Бұған дейінгі барлық жарияланымдарымызда оның үлгісін беріп отырған болатынбыз [Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. 231-б. т.б.]. Кестеде тек ұлттық әліпбиі тізімі тұрады, кестенің сыртында кірме дыбыстардың жазылым емле ережесі мен үлгісі беріледі. Бұл – амал жоқтан болып жатқан іс. Ендеше, орыс сөздерін жазалмай қаламыз деп уайымдап, орыс тілінен айырылса, далада қалатындай болып жүрген өз ағайындарымыз үрейленбей-ақ қойсын. Айтылымы орыс үлгісіндегі кірме сөздерден («халықаралық атаулар» деген атты жамылған) әзір құтыла қоймаймыз, сондықтан оның орысша жазылымына көңіл бөлмей отыра да алмаймыз.

Қазақтың төл сөздерінің жазылымына қатысты орнықты әліпбиі мен емле ережеміз өткен ғасырдың ортасына дейін болды. Сол кезде қазақ сөзінің *айтылым әуезі, морфем құрамы, буын үлгісі* мен *тасымал ретіне* еш нұқсан келіп көрген емес болатын. Былық сол ғасырдың елуінші жылдарының ортасында қазақтың төл сөздерінің құрамында **и, у, я, ю, ш** таңбаларын жазу керек деген «зорлықтан» басталды. Жасыратыны жоқ, төл сөз құрамындағы кірме таңбалардың орынсыз екенін айтып шырылдаған жанашыр топты алпауыт орыс тілінің «игі ықпалын» қолдаған саясатшыл топ жеңіп шықты. Қазақ сөзінің *үндесім айтылымы бейәуезденіп, морфем құрамы сетінен, буын құрылымы*

жарықшақтанып, тасымал реті бұзылып сала берді. **Тый** мен **тійдің**, **сый** мен **сійдің** (кешіріңіздер!) жазылымын үйлестіре алмай әлек болғанымызға күлеміз бе, әлде жылаймыз ба? Қазіргі ұрпақтың **мый** деудің орнына **ми** деп кеткеніне қайғырамыз ба, әлде қуанамыз ба? Қазақ тілінің бастан кешіп отырған тауқыметі бұл екі-үш мысалмен бітпейді.

Ендеше, әрі қарай.

Қазақтың төл жазуындағы кірме таңбаларға қатысты **бүлдіргі** жаңсақтықтардың бәрін термелеп жатудың бұл жерде реті жоқ. Сондықтан оқулықтарда дауыстылардың қатарында жүрген **и**, **у** таңбаларына ғана тоқталамыз (**я**, **ю**, **щ**, **х**, **һ** таңбаларының жайы осыған ұқсас).

Сонымен, жазылуына қарай талданым.

Морфем талданым:

- **оқы** етістігінің көсемше түрі **оқи** болса, сонда көсемшенің көрсеткіші дауысты **и** дыбысы болғаны ма? Онда көсемшенің бір «көрсеткіші **дауыссыз й**» деген ереже қайда қалады?

- **оқы** етістігінің тұйық рай түрі **оқу** болса, сонда тұйық райдың көрсеткіші дауысты **у** дыбысы болғаны ма? Онда тұйық райдың «көрсеткіші **дауыссыз у**» деген ереже қайда қалады?

Ең сорақысы, осы жердегі «дауысты **ы** дауысты у-мен алмасады» деп түсіндіретін ереженің барын қайтерсің! Ал **оқы** етістігі дауысты **ұ**-ға (жарайды, тіптен, көз елес **ы** дауыстысы бола қойсын) аяқталып тұрғаны, оған келіп дауыссыз **у** тіркесіп, тұйық рай **оқуу** жасалатыны қаперімізге кірмей-ақ қойды.

Қазақтың **ұу** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **у** дауыстысының, қазақтың **ый(-ій)** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **ы(-и)** дауыстысының естілімімен жалған ұқсас екеніне сеніп қалғанбыз.

Буын талданым:

- **миы** сөзінің буын құрамы **ми-ы** болып, алғашқы буын дауысты **и** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Онда қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне сөз соңында «дауысты буын тұрған деген не?» деп аң-таң боламыз.

- **суы** сөзінің буын құрамы **су-ы** болып, алғашқы буын дауысты **у** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Ендеше, қазақ сөзінің ішінде «**буын дауысты дыбыстан басталмайды**» деген ережені тағы еске сала кетеміз. Оның үстіне «сөз соңында дауысты буын неге тұр?» деп, тағы аң-таң боламыз.

Тасымал талданым:

- жиын сөзі жи-ын болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Онда «қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын тұрған деген не?» деп әрі-сәрі боламыз.

- суық сөзі су-ық болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Ендеше, «қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды» деген ережені тағы қайталаймыз. Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын неге тұр?» деп әрі-сәрінің үстіне делсал боламыз.

Көріп отырғанымыздай, аттаған сайын сұрақ белгісі алдымыздан шығып отыр. Бұл – бүгінгі қазақ жазуының күмәнді тұстары көп деген сөз.

Енді дәлелдемеге көшейін.

Қазақ сөзінің құрамындағы кірме *и, у, я, ю, щ, һ, х* таңбаларының дыбыс мәні жайлы фонетика-фонологиялық тұрғыдан бұған дейін көп жазылған, сондықтан оған тоқталып жатпаймын. Тек қана дыбыс құрамын көрсетіп өтейін:

и – [ий, ій]	у – [үү, үу]
я – [йа, йә]	ю – [йүү, йүу]
щ – [шш]	һ – [қ], х – [қ]

Кірме әріптердің дыбыс құрамына қарағанда, олар екі-үш дербес дыбыстардың тіркесімін белгілейтін *таңбалар* екенін көреміз. Осы кірме әріптердің дыбыс мәнінің дәлелдемесін, бәріне тоқталып жатпай, *и* мен *у* таңбаларына ғана қатысты жеке-жеке талдап берейін.

Морфем дәлел. Тіркесімнің екінші сыңарының морфологиялық қызметін өзге морфем бірліктерімен салыстырып барып аңғаруға болады:

оқы – л [оqu - l]
оқы – п [оqu - p]
оқы – с [оqu - s]
оқы – й [оqu - y]
оқы – у [оqu - w]

Осында **оқыл** дегендегі дауыссыз л[l] – ырықсыз етіс көрсеткіші, **оқып** дегендегі дауыссыз п[p] – көсемше көрсеткіші, **оқыс** дегендегі дауыссыз с[s] – ортақ етіс көрсеткіші ретіндегі морфологиялық қызмет **оқи** [оquy] дегендегі дауыссыз й[y] – көсемше көрсеткішіне, **оқу**

[oquw] дегендегі дауыссыз у[w] – тұйық рай көрсеткішіне де тән екенін көреміз. *Тілдік (морфологиялық) қызмет* осындағы [l], [p], [s], [y], [w] дауыссыздарына бірыңғай тән. Ендеше, **и, у** таңбаларын дауысты деп шатаспауымыз керек.

Буын дәлел. Тіркесімнің екінші сыңары, қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді, буынның құрамды бөлігі болып табылады:

қыр – қы+ p [qɪ-r]	тіс – ті+ c [ti-s]	ұл – ұ+ л [u-l]
қи – қы+ й [qɪ-y]	ти – ті+ й [ti-y]	у – ұ+ y [u-w]

Осындағы [r], [s], [l], [y], [w] дауыссыздары буынның соңғы дауыссыз сыңары ретінде бірдей жұмсалып отыр.

Тасымал дәлел. Тіркесімнің екінші сыңары қазақ тілінің өзге дауыссыз дыбыстары тәрізді тасымал жігін көрсетеді:

тыным – ты- ным	шіре – ші- ре
тиым – ты- йым	шие – ші- йе

құсы – құ- сы	елігі – е-лі- гі
куы – құ- уы	елуі – е-лі- уі

Осындағы [n], [r], [y], [s], [g],[w] дыбыстары *дауыссыз* болғандықтан, сөз ішіндегі буынның бас шебінде тұр. Сөйтіп, сөз соңындағы *бейтәртін* дауысты буын мен тұйық буыннан құтыламыз.

Олай болса, дауысты **и, у, я (ю)** деп жүргеніміз екі (үш) дыбыстың тіркесімін белгілейтін таңба (!) екен.

Жазу реформасының реті бірнеше сатыдан тұру керек. Соның ең бастысы – алдымен, кешіріңіздер, «сауат ашып» алу. Арамызда «Астапыралла, не қылған сауат ашу, мектеп түгілі қалтамда қос институттың дипломы бар» деп қалатындар табылып қалатыны сөзсіз. Дегенмен сабыр, сабыр. Сөз жоқ, **ми** [mi] емес, **мый** [miy] екенін, **су** [su] емес, **сұу** [suw] екенін, **ащы** емес **ашшы** т.с.с. екенін көбіміз біле бермейміз (ұмытып қалдық немесе ұмыттырып жіберді). Бұлар – ең қарапайым мысалдар. Мұндай мысалдардың тілімізде ұшы-қиыры жоқ. «Сауатсыз» болып қалғанымызға да біз кінәлі емеспіз, бізді солай сауатсыз етті. Немесе қазақтың еркін кең тыныспен айтылатын сәнді **ашшы, тұшшы, кешше** сөздеріндегі қос дыбыстың орнына төркіні бөлек тұншығыңқы **щ** дыбысын қойып айта алатын қазақ табылар ма екен. Бар болғаны үш сөздің ерсі жазылымына бола басы артық емле ережесін алып, бас қатырып отырғанымызды қозғамай-ақ қойдық.

Ендеше, алдымен сабыр сақтап, мәтін (орфоэпиялық) сауат ашып алуымыз керек. Сонан соң барып жазу реформасын, оның ішінде әліпби ауыстыру да бар, бастау керек.

Әліпби «Жоба» деп аталады, ендеше, ол біткен жұмыс болып саналмайды. «Жоба» деген түзетілуі мүмкін, жетілдірілуі мүмкін, тіптен, қабылданбай да қалады. Сондықтан «Жобаға» тек ұсыныс деп қана қарау керек. **«Жоба» қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін бұзып жазуға еш мүмкіндік бермейді. «Жоба» мазмұнынан ешқандай тіл бұзар (бүлдіргі) жаңсақ айтылым емле ереже туындамайды.**

Жақында Астанадағы Түркі академиясы мен Тіл комитетінің қатысуымен Түркі мемлекеттері кеңесі қабылдаған «Түркі әліпбиінің» жобасы қолға тиді (1-кесте).

1-кесте. Түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпби

A a	F f	K k	Ö ö	Ü ü
Ә ә	G g	Q q	P p	V v
B b	Ğ ğ	L l	R r	W w
C c	H h	M m	S s	X x
Ç ç	I ı	N n	Ş ş	Y y
D d	İ i	Ŋ/Đ ŋ	T t	Z z
E e	J j	O o	U u	

Енді Түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпби үлгісіне байланысты **Ä ä** таңбасын **Ә ә** деп, **Ŋ ŋ** таңбасын **Ŋ ŋ** деп, **Š š** таңбасын **Ş ş** деп алуға тура келді. Қанша дегенмен түркі бірлігіне, алшақтай бермей, мойын ұсынуды керек қой. Бұл жерде бір нәрсені ескеру керек болады. Егер **ŋ** таңбасын алатын болсақ, онда оның бас әріп таңбасы **Đ** болу керек еді. Оның орнына алынған **Ŋ** таңбасының жайы түсініксіздеу болып отыр. Қазақ тілінде сөз басында **ŋ** таңбасы кездеспейтін болғандықтан, бұл мәселеге көп көңіл бөлмей отырмын (2-кесте).

«Жобаға» ақыл қосатын тұстары да жоқ емес. Мүмкін қос нүкте мен қанатшаның орнына бір ғана көлденең сызықша жүргізе салған әдістемелік тұрғыдан (қол жаттығу) ұтымды болар ма еді. Емле ережесін құрастыру үстінде де ақылдасып шешетін жайттар бар.

Әлеми жазудың тәжірибесіне қарасақ, ешбір мемлекет, ешбір халық кірме дыбыс үшін арнайы таңба ойлап таппайды немесе сол кірме дыбыстың төркін таңбасын алмайды. Таңбаны сол өзінің төл әліп-

биінің ішінен құрастырады. Кірме дыбысқа сол дыбыстың төркін таңбасын қоса алу деген бұрынғы Кеңес түркі республикаларында (оның қақ төрінде өзіміз бармыз) ғана болды. Мысалы, орыс тілінен **ц, ч** т.б. дыбыстарын қабылдап, **ц, ч** т.б. таңбаларын қоса алып отырдық.

2-кесте. Түркі әліпбиінің негізінде түзілген қазақ латын әліпбиінің «Ұлттық жобасы»

№	кирилше	латынша	аталуы	№	кирилше	латынша	аталуы
1	А а	A a	а	15	Н н	N n	ны
2	Ә ә	Ә ә	ә	16	Ң ң	ጆ ጇ	ың
3	Б б	B b	бы	17	О о	O o	о
4	Ғ ғ	Ĝ ğ	ғы	18	Ө ө	Ö ö	ө
5	Г г	G g	гі	19	П п	P p	пы
6	Д д	D d	ды	20	Р р	R r	ыр
7	Е е	E e	е	21	С с	S s	сы
8	Ж ж	J j	жы	22	Т т	T t	ты
9	З з	Z z	зы	23	У у	W w	ұу
10	Й й	Y y	ый	24	Ү ү	U u	ү
11	Қ қ	Q q	қы	25	Ү ү	Ü ü	ү
12	К к	K k	кі	26	Ш ш	Ş ş	шы
13	Л л	L l	ыл	27	Ы ы	I i	ы
14	М м	M m	мы	28	І і	İ i	і
кірме таңбалар tc/cch/ç f/phv/bhx/kh/sh/ye/iu/yu/ya/yo							

Қазіргі еуропалық елдер де орыс сөздерін жазып-сызуға мәжбүр болып отыр, бірақ олар **ц** дыбысын **tc** деп, **ч** дыбысын **ch** деп латын әліпби үлгісімен жазу амалын тауып отыр. Бұл амал теория-практикалық тұрғыдан әбден сыннан өткен. Орыстардың өзі жатсынбай қабылдап отыр.

Ендеше, бір сәт ағылшын жазуының үлгісіне жүгініп көрейік. Ағылшын тілінде 48 дыбыс бар, бірақ әліпби тізбегінде 48 таңба жоқ, бар болғаны 26 таңба. Сонда қалған 22 дыбыстың жазылым-айтылымы еміле ережелерімен реттеледі. Олай болса, «орыс-қазақ» әліпбиінің құрамынан шығара алмай отырған кірме дыбыстардың жазылымын осы ретпен жөнге салуға әбден болады: **ф-f//ph, в-v//bh, ц-tc, ч-ch, х-kh** т.с.с. «Қимай» отырған кез келген кірме сөзді жазып/оқып кете берудің еш қиыншылығы болмайды. Алайда бұл таңбалар, ағылшын тәжірибесімен, қазақ тілінің әліпби тізбегінде тұрмайды. **Phonetik(a), tcekh** деп жаза береміз, бірақ **ph, tc, kh** деп әліпби тізіміне кіргізе алмаймыз.

Бұл – біз ойлап тапқан ұстаным емес, әлеми жазу тәжірибесі. Ал [i], [u] таңбаларының қазақы және халықаралық оқылымының жайын әлі де болса ойлануға тура келеді, бұл жерде шешілмей тұрған едәуір қиындық бар екені рас. Өйткені кірме **уран [uran]** мен қазақы **ұран [uran]** сөздерінің жазылымы бірдей болып кетеді. Бұдан басқа да мысалдар табылып қалары сөзсіз.

Қазіргі орыс айтылымындағы халықаралық сөздерді «Ұлттық жобаның» негізінде жазып көрсетіп («**Федерация**-ны **п[р]**-мен жазамыз ба?» деп), жерден жеті қоян тапқандай күлкіге қарқ болып, интернет бетінде мазақ қып жүрген орыс (тілді) ағайындарымыз тағы бар. Оның өз шешімі бар: Resey Federatcyası. Олар ұлттық әліпби ұлт сөздерін жазуға арналған деген зарымызға құлақ аспаса, амал қанша.

Кірме дыбыстардың жазылымы өз алдына шешілу керек дей беретінім сондықтан. Орыс айтылымындағы халықаралақ сөздердің жазылымын алға тартып, айбат шегіп отырған ағайындарымыздың тынышталуына болады.

Жазу реформасын *тәуекел* деп бастау ғана қалды. Өйткені реформаның оңайы болмайды: саяси реформа, әкімшілік реформа, қаражат реформасы т.б. Алайда бұл реформалар жоғары билікте орындалады да, төменгі көпшілік оның дайын нәтижесін ғана алады. Сөйтіп, бұқара көпшілік реформа ауырлығын сезбейді. Ал жазу реформасының қиыншылығын сауат ашуды бастаған баладан бастап, демалыстағы зейнеткерге дейін әрқайсысы өз жеке басынан өткереді. Жазу реформасының өзге реформалардан ерекшелігі де, міне, осында. Сондықтан да жазу реформасына тәуекел деп кірісудің алдында сабырлы сақтық керек болады.

Латын графикасына көшудің мерзімі жайлы да ортақ пікір жоқ, біреулер ұшқырлық танытып жатса, енді біреулер шабан басып, он-он бес жыл деп жобалайды. Жазу реформасының (тек әліпби ауыстыру емес) мерзімі алдын-ала дайындыққа байланысты болады: мақсаты мен мазмұны айқын болу керек. Мақсаты – қазақ әліпбиін ұлттық үлгіге түсіру, мазмұны – қазақ сөзінің айтылым-жазылым үйлесімін орнықтыру.

Ол үшін (дайындық реті):

- бірінші, «сауат ашып алу» керек, көпшілік үшін қазақ мәтінінің «әліпби дыбыс жазбасын (транскрипциясын)» дайындау. Қазақ сөзі **ми**

емес **мый**, су емес **сұу**, у емес **ұу**, и емес **ій**, ки емес **кій**, ит емес **ійт**, ою емес **ойұу**, сүю емес **сүйуу**, ащы емес **ашшы**, хат-хабар емес **қат-қабар**, жиһаз емес **жиқаз**, құлын емес **құлұн**, жүрек емес **жүрөк** екеніне көз жеткізіп, көңілге қондыру қиынның-қиыны болады (**х**, **h** таңбаларын жасанды дыбыстап жатамыз, бірақ ол тіл заңдылығына жатпайды);

- екінші, «әліпби дыбыс жазбасына» лайық морфем, буын, тасы-мал емле ережелерін қайта дайындау (өзгерістер енгізу);

- үшінші, қазақ тілінің төл дыбыстарына (кірме дыбыстар да қалып қоймасын) берілген балама латын таңбаларына көз үйретіп, қол жаттықтыру;

- төртінші, содан кейін барып, латын графикасы негізіндегі қазақ жазуына ырғалып-жырғалмай, жүрексініп-тартынбай, уақыт оздырмай жаппай көшу.

Жазу реформасын игеру үшін көпшілік бұқараға бір жылдың ар жақ, бер жағы жетіп жатыр. Ал мектеп және өзге оқу орындары үшін жазба құралдарының дайындығына кететін уақытты есепке алуға тура келеді. Дегенмен бұрынғыдай қорғасын сапырып, тарсыл-гүрсіл боп жатқан баспаханалар жоқ, компьютердің кілтiмен кирилшеден латыншаға қас қағымда аударып алуға болады ғой. Ағылшын тілін жаппай оқып жатқан балаларға қазақ латыншасына жаттығу қиындық туғызбайды. Ендеше, жылдан жылға созып, бес-он жылдап созбидаға салудың еш реті жоқ. Егер оқулықтар мен оқу-құралдарының латыншаға көшірілуі қол байлау болмаса, қазақ латыншасының көз жаттамы мен қол дағдысын қатар игеріп алу, арысы екі-үш жылдың шамасы, берісін тым жақындатпай-ақ қояйын, уақыт көрсетер.

Ең маңызды мәселелердің тағы бірі... Әліпби ауыстыру әңгімесі көтерілгелі бері жүзге тарта жобадан хабардармын. Әліпбиін заңдастырып, куәлік қағазын (патентін) жалаулатып, әліпбиіне өз атын беріп жүргендерді де көрдім. Қазақ тілінде қанша дыбыс бар екенін білмей-ақ жоба ұсынып жатқандар бар, таңба мен дыбысты шатастырып алып жоба ұсынып жатқандар тағы бар, 42 кирилді 26 түймешеге қалай сидырам деп әлек болып жатқандар да жоқ емес. Әлеми жазу дәстүрі мен ұстанымынан (теориясынан) бейхабарлық көпшілігіне тән. Соның нәтижесінде таңба құрамында бірізділік пен жүйе жоқ, сөздің оқылым-жазылымында әдістемелік қайшылық көп.

Соған қарамай, әркімнің өз әліпбиі – озық, өз уәжі – басым, пендәуи тірлікке төрелік жүрмейді. Ендеше, менің де өз уәжім жоқ емес: қазақта «шымшық (бөдене, тауық деп те айтады) сойса да, қасапшы сойсын» деген сөз бар. Олай болса, қорытынды сөзді тілтаным мамандары, оның ішінде фонетистер айту керек деп ойлаймын.

«Мұның бәрін не үшін айтып отырсың» дерсіз... Ертең әліпби бәйгесі басталды дейік. Қазақы дәстүрде бәйгеге ат қоспа дейтін тыйым жоқ. Әркімнің өз әліпбиі әдемі, сондықтан әліпби науқанына жоба авторларының түгел қатысатынына күмән жоқ. Солай болғаны да дұрыс шығар. Бірақ *жазу реформасы* тек *әліпби бәсекесіне* айналып кетпеу керек.

Бәйгенің аты бәйге... Ат қосар межесі, шауып өтер жолы, барып жетер қарауылы анық-айқын болмаса, ауыл балаларының апыр-топыр шаң қапқан жаяу жарысына айналып кетуі мүмкін. Сондықтан байыпты ұсыныстарды қолдайтын, аптықпа-асығыстыққа сабыр айтатын, алып-қашпа тентектікке тоқтау салатын, турасын айтқанда, шылбыр мен тізгінді қоса ұстаған *билік* керек. Нақты айтқанда, латын әліпбиінің болашағына сеніп, тұнып-тұтасып тұрған араб қоғамына жалтақтамай, жаңа жазуға жүрдек өтіп алған Ататүріктің «қара тақтасының» тәжірибесі керек... Қазір, әрине, қара тақта деген жоқ, бірақ оның орнына «интерактив (коликемді) тақта» келді ғой.

Жарайды, қазіргі ұрпақ латын таңбасына көшерміз-көшпеспіз, бұйырғаны болар. Жоғарыда айттық: біз өтпегенмен, келесі ұрпақ өтеді. Ал бірақ сол келесі ұрпақтың еншісіне қазақ тілінің төл дыбыс құрамын айқын түгендеп, әліпби үлгісін соған лайық ықшамдап, айттылым емле ережесін реттеп беріп, «өзіндікі мынау, өзгенікі анау» деп жөн-жобасын сілтеп кету тілтаным мамандарының борышы болу керек қой. Жаңа ұрпақ бүгінгі біз сықылды «дүбара» жазудың шытырман торында адасып-шатасып жүрмес еді, сонда бұл да бір біткен іс болмай ма? Сол үшін кінәлі бола қоймаспыз.

Күдік те жоқ емес: бүгінгі жазу тәрбиесімен өскен бір ұрпақ ауысса, үндесім әуезді қазақ тілінің жайы не болмақ екен.

Сөз соңында біреулер қазақ тілі «дамып, кірме таңба-дыбыстармен байып жатыр» деп қоқан-лоқы көрсетеді, біреулер жазудағы «таңба үнемін» алға тартып, тапқырлық көрсетеді, біреулер қаражат шығынымен қорқытады, біреулер орыс үлгідегі атау-терминдер байлығын

қимайды, іздей берсе бітпес іске себеп көп. Алайда қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқы мен тасымал жігін бұзатын *әріп байлығының, таңба үнемінің, қаражат сараңдығының, орыс тілінің айтылым үлгісіндегі сыңар жақ атау-терминдерді қимаушылықтың* не қажеті бар?

Бұл сұраққа менің жауабы, әңгіме түрінде болса да, айтылды. Ал көпшілік оқырман не дерін өзі білсін.

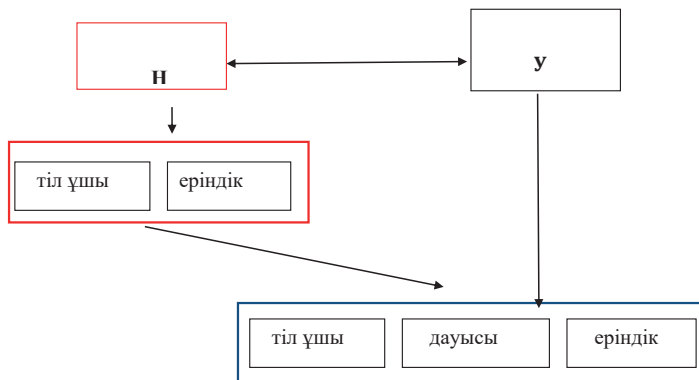
9. ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МӘТІН ҚҰРАМЫНДАҒЫ ДЫБЫС ТІРКЕСТЕРІ

Латын әліпби теріміне икемдеудің орфографиялық негізі

Орфографиялық қайшылықтар

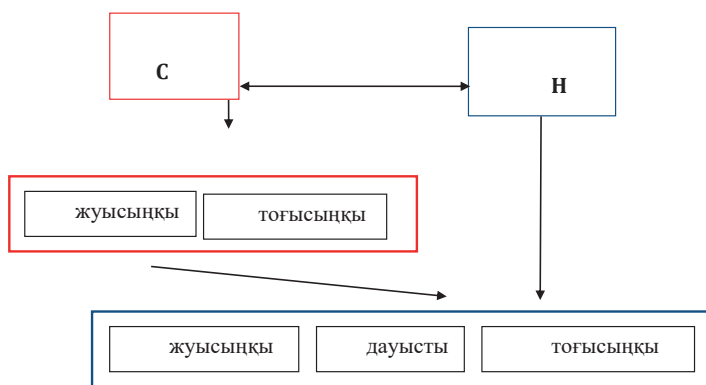
Зерттеушілер дыбыстың әріп тұлғасын негізге алып, олардың тіркесін дыбыс тіркесі деп түсінгендігі жоғарыда айтылды. Әріп тіркестерінің негізгі варианттары олардың жасалу орнына, жасалу тәсіліне және дауыс қатысына, сондай-ақ кірме әріптер мен дауысты әуезіне байланысты болды. Енді осы әріп тіркестерін артикуляциялық жүйеге салып талдап шығамыз және әріп және дыбыс тіркестерінің айырым белгілерін жарыстыра кестеге саламыз. Әрбір топқа тән әріп тіркестерін түгел талдап жатпаймыз, егер сол топқа тән бір әріп тіркесін талдап шықсақ, алынған қорытынды бәріне тән болып шығады.

1. Жасалу орнына қатысты әріп тіркесі: мысалы, зерттеушілер *жануар* сөзіндегі *ну* әріп тіркесін дыбыс тіркесі деп қарайды. Осы тіркестің артикуляциялық тізбегін құрастырамыз. Артикуляциялық тізбекте зерттеуші назарына ілінбей қалған дауыстыны көрнекі болу үшін төмен түсіріңкіреп орналастырдық. Сонда *ну* әріп тіркесінің дыбыс құрамы *нуу* болып шығады. Ендеше *жануар* сөзінің құрамындағы *ну* тіркесін тек әріп тіркесі деп қарау керек. Тіркестің айырым белгілер кестесін құрастыратын болсақ, әріп тіркес құрамындағы дыбыстардың айырым белгілері шығады. Кестеден шығатын қорытынды қазақ тілінде тіл алды дауыссыз бен ерін жуысыңқы дауыссыз өзара тіркесе алмайды. Олардың арасына міндетті түрде дауысты дыбыс орналасу керек.

Ну тіркесінің дыбыс мәні

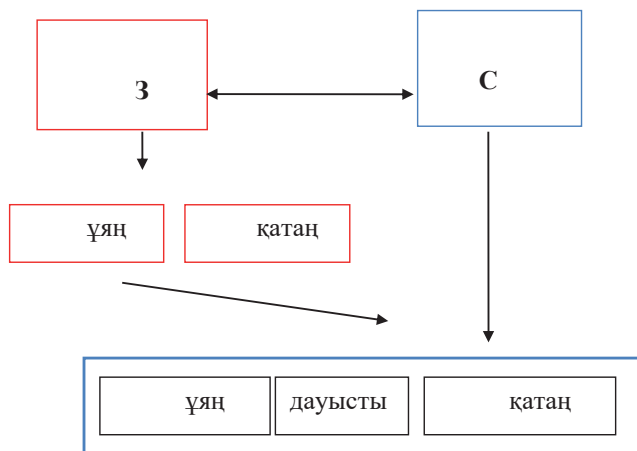
2. Жасалу тәсіліне қатысты әріп тіркесі: *сн* әріп тіркесін дыбыс тіркесінің қатарына жатқызады. Жоғарыдағы ретпен тіркестің артикуляциялық тізбегін құрастырамыз. Бұл жерде де зерттеуші назарына ілінбей қалған дауыстыны төмен түсіріп қойдық. Сонда *сн* әріп тіркесінің дыбыс құрамы *сын* болып шығады. Дыбыс құрамын ақиқат көрсетпей тұрған тіркес, әрине, әріп тіркес болып шығады. Тіркестің айырым белгілер кестесі зерттеуші назарына ілінбей қалған дауысты дыбысты анық көрсетіп тұр. Кестеден шығатын қорытынды қазақ тілінде тіл алды жуысыңқы дауыссыз бен тіл алды тоғысыңқы дауыссыз өзара тіркеспейді. Екі дауыссыздың арасына міндетті түрде дауысты орналасу керек.

Сн тіркесінің дыбыс мәні

3. Дауыс қатысына байланысты әріп тіркесі: зерттеушілердің көпшілігі *көзсіз* сөзінің құрамындағы *зс* әріп тіркесін дыбыс тіркесінің қатарына жатқызады. Тіркестің артикуляциялық тізбегін құрастырамыз. Бұл жерде зерттеушілер назарына ілікпей қалып тұрған – тіркес құрамындағы дауыссыздардың жасалуындағы дауыс желбезегінің тербелісі. Тіркестің соңғы сыңарының жасалуына дауыс желбезегі қатыспайды, яғни тербелмейді. Егер жеке әріп тұрғысынан қарайтын болсақ, онда *з* әрпі ұяң *з* дауыссызын таңбалап тұр. Зерттеушілерді жаңылыстырып тұрған да дауыссыздың осы ұяңдық белгісі. Алайда дыбыс тіркесінің құрамында оның бірінші ұяң сыңарының айтылымына да дауыс желбезегі қатыспайды, яғни тағы да тербелмейді. Соның нәтижесінде тіл ұшы, ұяң *з* дауыссызы да тіл ұшы, қатаң *с* дауыссызы болып айтылады. Сөйтіп, тіл ұшы, қатаң *с* дауыссызының қайталама

тіркесінен *сс* дыбыс (әріп емес) тіркесі жасалады. Қазақ тілінде ұяң-қатаң немесе қатаң-ұяң болып дыбыстар тіркеспейді.

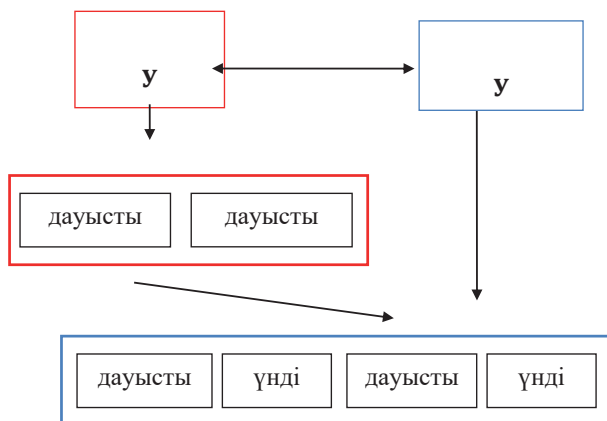

Зс тіркесінің дыбыс мәні

4. Кірме әріптер тіркесі: зерттеушілер *уу, ия, уи* сықылды кірме әріп тіркестерін дыбыс тіркестерінің қатарына жатқызады. Осы жердегі *уу (буу, қуу)* әріп тіркесінің артикуляциялық тізбегін құрастырамыз. Зерттеушілер орыс тілінің емле әсерімен екі дауыстының тіркесі деп есептейді. Шындығында, тіркес құрамындағы әрбір әріпке дауысты+дауыссыз дыбыстары сай келеді, сонда жоғарыдағы әріп тіркесінің дыбыстық мәні *ұууу* болып шығады. Айырым белгілер кестесінен көрініп тұрғандай, әрбір әріптің дыбыс құрамы дауыстыдан басталып, дауыссызбен аяқталады. Әріп екі рет қайталанғандықтан дауысты+дауыссыздың белгілері де екі рет қайталанып, төрт дыбыс тіркесіне айналады.

5. Зерттеушілер еңбектеріндегі әріп тіркестерінің дауысты әуезі: зерттеушілердің еңбегінде көп кездесетін *біл* әріп тіркесін бір тіркес деп қарайды. Өйткені тіркес түрін жайма (матрица) кестемен анықтайды. Енді осы тіркестің дыбыс түрленімінің артикуляциялық тізбегін құрастырайық. Мысалы: тіркестің *қаблан [қабылан]* сөзінің құрамындағы дыбыс мәні жуан езулік әуезді *был, ібіліс [ібіліс]* сөзінің құрамындағы дыбыс мәні жіңішке езулік *біл, облыс [обұлұс]* сөзінің құрамындағы дыбыс мәні жуан еріндік *бұл, дүмблез [дүмбүлөз]* сөзінің құрамындағы дыбыс мәні жіңішке еріндік *бұл* болып айтылады. Әріп

тіркесінің нақты дыбыс мәні болмайды екен, ендеше, ондай тіркесті дыбыс тіркесі деп атауға болмайды. Дыбыс тіркесі болу үшін, оның атынан көрініп тұрғандай, дыбыс мәні болу керек. Әріп тіркестің арасына дауысты кірігіп барып тілдік бірлікке айналады.

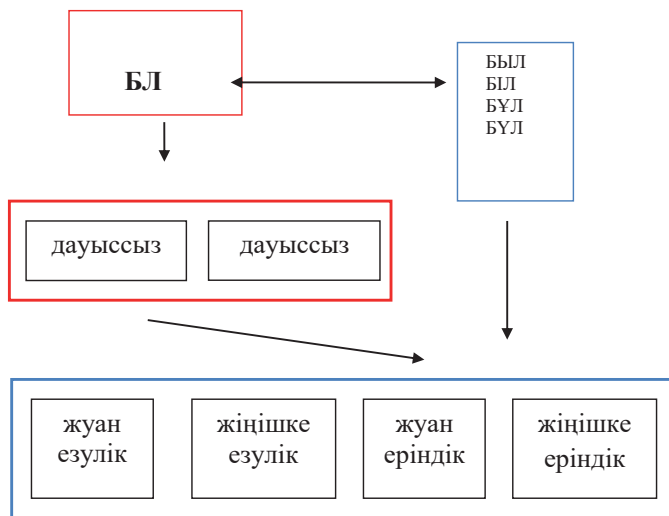

Уу тіркесінің дыбыс мәні

Дыбыс тіркестеріне арналған зерттеулердің тапшылығы байқалады. Оның үстіне қазақ тіліндегі дыбыс тіркестері «әріп тіркестері» деңгейінде зерттеліп келді. Сондықтан да зерттеу нысаны ретінде емле тіркестер де, кірме әріптер тіркесі де қамтылып отырды. Соның нәтижесінде «дыбыс тіркестері» деген атпен «әріп тіркестері» зерттеу нысанына айналып кетіп отырды. Әріп тіркестердің нақты дыбыс құрамы ескерілмегендіктен, дыбыстардың өзара тіркесім заңдылықтарының басы ашылмай қалып жатты. Қазақ тіліндегі тіркес құрайтын артикуляциялық заңдылықтар талданбаған да, ескерілмеген де.

Мұның өзі қазақ тілі төл дыбыс тіркестерінің фонетикалық табиғатын жаңсақ пайымдауға әкеп соғып отырды. Қазақ тіліндегі тіркес емес тіркестер дыбыс тіркесі ретінде қабылданған.

«Төл тіркестер» дегенде қазақ тілінің айтылымында бар, қазақ тілінің фонетикалық (жазба емес) заңдылықтары арқасында пайда болған дыбыс тіркестерінің құрамын анықтап, олардың ішкі тіркесім заңдылықтарының басын ашуды алдымызға міндет етіп қойған болатынбыз. Зерттелімнің келесі бөлімдерінде осы міндеттерді шешу мәселесі тұр.

Бл тіркесінің дыбыс әуез мәні

Қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерінің зерттелу жайын сараптап шыққанда, әртүрлі зерттеу барысында дыбыс тіркестерінің фонетика-фонологиялық жағы ескерілмей, көбінесе әріп тіркестері деңгейінде қарастырылғаны анықталды. Дыбыс тіркестерінің жазылым түрлері теріліп алынып, солардың рет тізімін беру басым.

Дыбыстардың тіркесу немесе тіркеспеу заңдылықтары жайлы мәлімет жоқ. Тек қана дауыс қатысына байланысты (қатаңнан кейін қатаң, ұяңнан кейін ұяң т.б.) тіркесім мүмкіндіктерінің төңірегінде сөз болады. Негізгі тіркесім заңдылықтары ашылмаған: артикуляциялық заңдылықтар, яғни дыбыстардың жасалу орны, жасалу тәсілі, айтылу қарқыны, әуен ерекшеліктері талданбаған; тіркесім құрамындағы дыбыстардың сөздегі орны ескерілмеген; тарихи себептер, яғни кірме әріптердің ықпалына көңіл бөлінбеген.

Жалпы дыбыс тіркестерінің айтылымы мен жазылымының арасын ажыратпаудың салдарынан тіркесімнің жазылым үлгілері дыбыс тіркесі ретінде қабылданып отырған. Соның нәтижесінде күмәнді дыбыс тіркестері көбейіп кеткен. Дыбыс тіркесімінің жіктелімі қарапайым түрде олардың әріп тұрқына қарай жүргізілген.

Мұның өзі дыбыс тіркесін фонетика-фонологиялық деңгейде жүргізуді қажет ететінін көрсетті.

СӨЗ ІШІНДЕГІ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЖІКТЕЛІМІ

Төл тіркестер

Жалаң (нөлдік) тіркестер: *а, ә, ы, і, ұ, ү, қ, ө, е*

Дауысты/дауыссыз тіркестер: *ба, бә, бы, бі* т.б.

Дауыссыз/дауысты тіркестер: *ат, ет, от, өт* т.б.

Жасалу орнына қатысты тіркестер

Ерін/ерін тіркестер: *пн, мм, ум, ун, уб*

Ерін/тіл ұшы тіркестер: *пт, мт, уд, ус, ур, уз, уш, пс*

Ерін/тіл ортасы тіркестер: *пк, мк, ук, уг, мг, уг*

Ерін/тілшік тіркестер: *пқ, мқ, уқ, уг, мг*

Тіл ұшы/тіл ұшы тіркестер: *тт, сс, нн, шш, рс, рт, лт, лм, ст, нд, нс, рз, ни., рн, рл, рд, лд*

Тіл ұшы/ерін тіркестер: *тп, рм, лм, лп, рп, рп, сп, шп, нм*

Тіл ұшы/тіл ортасы тіркестер: *тк, ск, рк, рг, зг, шк, йг*

Тіл ұшы/тілшік тіркестер: *тқ, рқ, сқ, лқ, лг, рг, шқ*

Тіл ортасы/тіл ортасы тіркестер: *ңк, ңг, йк, йг*

Тіл ортасы/ерін тіркестер: *кп, йм, йб, ңб*

Тіл ортасы/тіл ұшы тіркестер: *кт, кс, ки, ңс, ңи*

Тіл ортасы/тілшік тіркестер: *жоқ.*

Тілшік/тілшік тіркестер: *ңқ, ңг, йқ, йг, ққ*

Тілшік/ерін тіркестер: *қп, йм*

Тілшік/тіл ұшы тіркестер: *қт, йт, йн, йс, йш, йз, йж, ңт, ңс, гд*

Тілшік/тіл ортасы тіркестер: *жоқ.*

Жасалу тәсіліне қатысты тіркестер

Тоғысыңқы/тоғысыңқы тіркестер: *тт, мм, мт, пп, пт, нн, нд, нт, қт, мқ, ңқ, ңд, ңм*

Тоғысыңқы/жуысыңқы тіркестер: *қс, қи, ти, тс, нс, ни, м/с, ми, мз*

Жуысыңқы/жуысыңқы тіркестер: *сс, шш, рс, рш, лс, лш, йш, йс, рз*

Жуысыңқы/тоғысыңқы тіркестер: *ст, шт, рт, лт, йт, йн, зб, жд, жб, зд, сп, шп, йд, йқ, йк, йп, йб, рқ, рн, сп, шп, йп, рп, лп, уд, ум, ун*

Дауыс қатысына байланысты тіркестер

Қатаң/қатаң тіркестер: *тт, тқ, ққ, сс, сқ, шш, пп, тп, сп, шп, кк, кс, пк, кп, ки, шк, ск, ст, шт*

Қатаң/ұяң тіркестер: *жоқ*

Қатаң/үнді тіркестер: *жоқ*

Ұяң/ұяң тіркестер: *бд, зб, жб, зд, жд, зг, жг, зг*

Ұяң/қатаң тіркестер: *жоқ*

Ұяң/үнді тіркестер: *жоқ*

Үнді/үнді тіркестер: *мм, нн, рм, рн, йм, йн, ңм, ңн, ум, ун, лм, ул*

Үнді/қатаң тіркестер: *лқ, лт, рт, рқ, йт, йқ, йс, йш, лп, рп, йп, лк, лп, лт, ңқ, ңк*

Үнді/ұяң тіркестер: *лг, лд, рд, рг, йд, йб, йг, йз, йж, нд, мд, уд, уг, уг, лг, лг, рг, рг, мг, ңг, ңг*

Қайшы тіркестер

Жалаң тіркестер: *и, у, я, ю, и.*

Дауысты/дауыссыз тіркестер: *ит*

Дауыссыз/дауысты тіркестер: *ти, қи, бу, су*

Жасалу орнына қатысты тіркестер

Ерін/ерін тіркестер: *жоқ*

Ерін/тіл ұшы тіркестер: *жоқ*

Ерін/тіл ортасы тіркестер: *жоқ*

Ерін/тілшік тіркестер: *жоқ*

Тіл ұшы/тіл ұшы тіркестер: *зс[сс], си[ши], шс[ши], зи[ши]*

Тіл ұшы/ерін тіркестер: *нб[мб], нм[мм], нп[нп]*

Тіл ұшы/тіл ортасы тіркестер: *нғ[ңғ], нқ[ңқ]*

Тіл ұшы/тілшік тіркестер: *нқ[ңқ], нғ[ңғ]*

Тіл ортасы/тіл ортасы тіркестер: *жоқ*

Тіл ортасы/ерін тіркестер: *жоқ*

Тіл ортасы/тіл ұшы тіркестер: *жоқ*

Тіл ортасы/тілшік тіркестер: *жоқ*

Тілшік/тілшік тіркестер: жоқ
Тілшік/ерін тіркестер: жоқ
Тілшік/тіл ұшы тіркестер: жоқ
Тілшік/тіл ортасы тіркестер: жоқ

Жасалу тәсіліне қатысты тіркестер

Тоғысыңқы/тоғысыңқы тіркестер: жоқ
Тоғысыңқы/жуысыңқы тіркестер: жоқ

Жуысыңқы/жуысыңқы тіркестер: зс[сс], си[ши], ис[ши], зи[ши]
Жуысыңқы/тоғысыңқы тіркестер: жоқ

Дауыс қатысына байланысты тіркестер

Қатаң/қатаң тіркестер: си[ши], ис[ши]
Қатаң/ұяң тіркестер: жоқ
Қатаң/үнді тіркестер: жоқ

Ұян/ұяң тіркестер: жоқ
Ұян/қатаң тіркестер: зс[сс], зи[ши]
Ұян/үнді тіркестер: жоқ

Үнді/үнді тіркестер: жоқ
Үнді/қатаң тіркестер: жоқ
Үнді/ұяң тіркестер: жоқ

Орфографиялық тіркестер

Қазақ тілінің жазба мәтін құрамындағы дыбыс тіркестерінің өзіндік ерекшеліктері бар, ол қазіргі қабылданған емле ережелерімізге тікелей байланысты. Жазылымына қарап дыбыс тіркестері деп жүрген жайттар көп-ақ. Ол емле ережелеріміздің жуық арада жөнге түсетін түрі жоқ. Өйткені ең соңғы шыққан «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» былай делінген: «Тегінде, бүгінгі саясат пен өмір талабына орай жаңа латын жазуын қабылдау идеясы жүзеге асатыны даусыз шындық болса, бес-алты жыл үшін (жаңа жазу заңды түрде күшіне енгеннен кейін де, тіпті 5-10 жыл ішінде бірте-бірте орнығатындығы, бұл кезеңде бұрынғы жазудың да тәжірибеде орын ала беретіні белгілі) 60-65 жыл бойы үйреншікті болып қалыптасып қалған, айтарлықтай

жақсы қызмет етіп келе жатқан таңбалар (әріптер) құрамы мен негізгі емле ережелерімізді түбегейлі өзгертудің қажеттілігі жоқ деп ойлаймыз». Ендеше, қазақ тіліндегі «орфографиялық дыбыс тіркесі» деген проблема әзірге фонетикалық құбылыс ретінде қабылданып отыруға тиіс. Жазба мәтін деңгейінде болса да тілімізде бар болғандықтан оның фонетикалық талданымы болу керек. Мысалы, емле ереже бойынша «йы, йі дыбыстар тіркесі мен ы, і дыбыстарына бітетін етістіктерге көсемшенің -и жұрнағы жалғанғанда, соңғы ый, йй әріптерінің орнына бір ғана и әрпі жазылады. Мысалы: *байы+й+ды – байиды (байыйды, баиды емес), кейі+й+ді - кейиді (кеййиді, кеиді емес)*» немесе «Сөздің соңғы дыбысы н болып, оған ғ, г, б дыбыстарының бірінен басталған қосымша жалғанғанда, алдыңғы дыбыс өзгертілмей жазылады. Мысалы, *күнге (күңге емес), жанбайды (жамбайды емес), жанға (жаңға емес)*».

Сөз жоқ, қабылданған емле ережелерді бүгін-ертең өзгерту үшін емес, сол ережелердің жаңсақ тұстарын көрсетіп отыру қалайда қажет болады. Өйткені *ид, нг, мб, нг* тіркестерін «дыбыс тіркестері» деп ешуақытта айта алмаймыз. Ал зерттелім дыбыс тіркесі болып отырған жағдайда оларды «әріп тіркесі» деп талдаудың тағы реті жоқ.

Іргелес тіркестер

Оқулықтар мен оқу құралдарында, өзге де зерттелімдерде олар «дыбыс тіркесі» болып жүргендіктен, оларға арнайы фонетикалық талдау жасамақпыз. Орфографиялық тіркестердің түрлері көп, сондықтан олардың бәрін қамтып жату мүмкін емес. Неге «орфографиялық тіркес» деп аталатынын көрсету үшін ғана мысал келтіріп отырамыз.

Орфографиялық сөздікте *сәнге* деп жазуды міндеттеп отыр. Сондықтан да барлық жазба құралдар («Әліппеден» бастап) осы ережені ұстанады.

Осы сөздің құрамындағы *нг* дыбыс тіркесінің артикуляциясын талдап көрейік.

Енді тіркес сынарларының арасындағы қайшы белгілерді іздейміз. Өйткені тіркес құрамындағы дыбыстар қайшы белгілеріне қарай бірін-бірі артикуляциялық тұрғыдан икемдейді. Дауыс желбезегінің қатысы бір-біріне жақын, ендеше, бұл жерде де қайшылық байқалмайды. Екі сыңары да жасалу амалына қарай тоғысыңқы, ендеше, жасалу амалына қатысты қайшылық тағы жоқ. Ал жасалу орнына келетін болсақ,

бірі – тіл ұшы, ал екіншісі – тіл ортасы. Ендеше, басты артикуляциялық қайшылық олардың тіл ұшы-тіл ортасы белгілерінде екен. Дыбыс тіркесі фонетикалық тұрғыдан өзара кірігіп айтылу үшін осы екі белгі артикуляциялық тұрғыдан бір-біріне икемделу керек. Өзара икемделу деген сөз екі белгінің бірі жойылып, оның орнына екі сыңарына ортақ бір артикуляциялық белгі қалу керек.

Тіркес сыңарларының арасындағы бір артикуляциялық белгінің жойылуы нәтижесінде екінші дыбыс пайда болады. Ол дыбыстың фонетикалық сипаттамасы: тілдің ортасы арқылы жасалды; тілдің ортасы мен таңдайдың тоғысуы арқылы жасалады; дауыс желбезегі мол тербеледі. Сонда тіркестің бірінші сыңары жасалу орнына қарай тіл ортасы, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай үнді болып шығады. Тіл ұшы артикуляциясының тіл ортасы артикуляциясымен алмасуына қарай *n* дауыссызы *ң* дауыссызына алмасты (көп жағдайда «бір дыбыс екінші дыбысқа айналды» деген жаңсақ анықтама қолданылады, дұрысы «алмасады»). Бір айырым белгінің алмасуы жаңа дыбыстың келуіне себеп болып отыр.

Соның нәтижесінде сөздің жаңа және бірыңғай артикуляциялық тізбегінің моделі қалыптасты. Орфографиялық тіркестердің жіктелім белгілері барлық уақытта қайшы тіркестер болып табылады. Өйткені «қайшы тіркес» дейтін себебіміз олар қазақ тілінің айтылым үлгісінде бір-бірімен артикуляциялық тұрғыдан кірікпейді. Мысалы, жоғарыдағы орфографиялық *сәнге* сөзіндегі *нг* дыбыс тіркесінің айырым белгілерін алайық.

сән – үнді	<i>тіл ұшы</i>	тоғысыңқы
ге – ұяң	<i>тіл ортасы</i>	тоғысыңқы

Тіркес құрамындағы дауыссыз дыбыстардың үнді-ұяң және тоғысыңқы белгілері өзара үйлесіп тұр, өйткені алдыңғы сыңары үнді болып, соңғы сыңары ұяң болып қазақ тілі дыбыстары тіркесе береді. Сондай-ақ жасалу тәсілі екі сыңарына да бірдей тоғысыңқы тоғысыңқы. Ал жасалу орнына қатысты белгілері бір-бірімен қайшы келіп тұр, өйткені бірінің жасалу орны тіл ұшы болса, екіншісінің жасалу орны тіл ортасы болып тұр. Дыбыс тіркесінің айтылымында екеуі де тіл ортасы болып айтылу керек.

Ол үшін тіл ұшы дауыссыз тіл ортасы дауыссызбен алмасуға тиіс.

сән – үнді	тіл ортасы	тоғысыңқы
ге – ұяң	тіл ортасы	тоғысыңқы

Сонымен барлық белгілері бір-бірімен үйлес дыбыс тіркесі пайда болды. Сөйтіп қайшы тіркестің орнына үйлес тіркес келді. Сөздің қазақ тіліне тән қазақы үйлесім айтылымы қалыптасты. Сондағы айырым белгілердің жүйесі тіл ұшы/тіл ортасы. Айырым белгілер ауыз қуысының жарты бөлігіне ауысты.

Енді одан гөрі күрделі артикуляциялық жағдаятты көрсететін орфографиялық *жанга* сөзінің құрамындағы *нә* тіркесін алып қарайық. Тіркестің алғашқы сыңары *н* дауыссызының фонетикалық анықтама-сы жоғарыда берілді, оны қайталап жатпаймыз. Екінші сыңары болса: тілшік арқылы жасалады; тілшік пен тіл түбінің тоғысуы арқылы жасалады; дауыс желбезегі жартылай тербеледі (дауыстан салдыр басым). Сонда дауыссыз жасалу орнына қарай тілшік, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай ұяң болып шығады. Сонда екі дыбыстың арасындағы қайшылық тіл ұшы-тілшік белгілеріне байланысты болып шығады.

Қазақ сөзінің айтылымына жат тіркес етіп тұрған осы қайшы белгілер болып табылады, сондықтан да оны қайшы тіркес деп атаймыз. Суреттегі сөздің артикуляциялық тізбегінің моделі соны көрсетіп тұр.

Олардың арасындағы қайшылық тіркес сыңарларының арасындағы айырым белгілердің бірі жойылып, бірі қалудың арқасында ғана реттеледі. Енді тіркестің бірінші сыңары болса: тілшік арқылы жасалады; тілшік пен тіл түбінің тоғысуы арқылы жасалады; дауыс желбезегі мол тербеледі (салдырдан дауыс басым). Сонда дауыссыз жасалу орнына қарай тілшік, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай үнді болып шығады. Сонда екі дыбыстың арасындағы қайшылық жойылып, екеуі де тілшік болып шығады.

Тіркес моделі көрсетіп тұрғандай, тіл ұшы, тоғысыңқы, үнді дауыссыздың орнына тілшік, тоғысыңқы, үнді дауыссыз келді.

Артикуляциялық тұрғыдан кірікпей тұрған жіктелім белгі олардың жасалу орнына байланысты. Мысалдағы қайшылық *жаңга* сөзінің құрамында тіл ұшы-тілшік артикуляциясының нәтижесінен туындайды.

жан	–	үнді	<i>тіл ұшы</i>	тоғысыңқы
ға	–	ұяң	<i>тілшік</i>	тоғысыңқы

Бұл жерде кірікпей тұрған жасалым белгілер: бірі тіл ұшы болса, екіншісі тілшік дауыссыз дыбыс болып табылады. Ал дыбыс тіркесі болу үшін оның екеуі де тілшік болып айтылу керек.

Бұл жерде де тіркес құрамындағы дауыссыз дыбыстардың үнді-ұяң және тоғысыңқы белгілері өзара үйлесіп тұр, өйткені алдыңғы

сыңары үнді болып, соңғы сыңары ұяң болып, қазақ тілі дыбыстары тіркесе беретіні жоғарыда айтылды. Сондай-ақ жасалу тәсілі екі сыңарына да бірдей тоғысыңқы. Ал жасалу орнына қатысты белгілері бір-бірімен қайшы келіп тұр, өйткені бірінің жасалу орны тіл ұшы болса, екіншісінің жасалу орны тілшік болып тұр. Дыбыс тіркесінің айтылымында екеуі де тілшік болып айтылу керек.

Ол үшін тіл ұшы дауыссыз тіл ортасы дауыссызбен алмасуға тиіс.

жаң	–	үнді	тілшік	тоғысыңқы
ға	–	ұяң	тілшік	тоғысыңқы

Сонымен тағы да барлық белгілері бір-бірімен үйлес дыбыс тіркесі пайда болды. Сөйтіп қайшы тіркестің орнына үйлес тіркес келді. Сөздің қазақ тіліне тән қазақы үйлесім айтылымы қалыптасты. Сондағы айырым белгілердің жүйесі тіл ұшы-тілшік. Егер *сәңге* сөзінде айырым белгілер ауыз қуысының жарты бөлігіне ауысса, *жаңға* сөзінде айырым белгілер ауыз қуысының бүтін бөлігіне ауысты.

Жасалу орнына қатысты қайшы жасалым белгі жазба мәтіннің құрамында тіркес құрай береді, өйткені әріп үшін оның тілдік мәні жоқ. Дегенмен мәтін мазмұны түсінікті болғанымен, мәтіннің қазақы айтылымына нұқсан келіп тұр. Бірақ ауызша мәтіннің құрамында тіркес құрай алмайды, өйткені дыбыс үшін оның тілдік мәні маңызды, сондықтан жасалу орнына қатысты қайшы белгі болмау керек.

Артикуляциялық тұрғыдан кірікпей тұрған жіктелім белгі олардың жасалу орнына байланысты. *Сәнге* сөзінің құрамында тіл ұшы-тіл ортасы болса, *жанға* сөзінің құрамында тіл ұшы-тілшік артикуляциясының нәтижесінен туындайды. Сондықтан жасалу орнына қарай «қайшы тіркес» болып табылады.

Сонда тіл ұшы *н* дауыссызы бірде тіл ортасы *ң*, бірде тілшік *ң* болып айтылады. «Тіркес түрленім» деп отырғанымыздың басты белгілері осы сықылды болып келеді. Бірақ біз оны латын әліпбиіне байланысты ескермейміз.

Бейүндес тіркестер

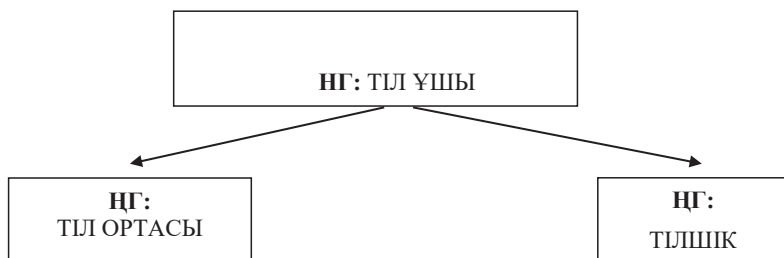
Қазақ тіліндегі орфографиялық дыбыс тіркестерінің көбісі қазақ тілінің үндесім (үндестік) заңына байланысты. Өйткені қазақ тілінің емле ережелері қазақ сөзінің айтылымындағы ерін үндесімін (қаншалықты анық естіліп тұрса да) ескермейді. Сондықтан ерін үндесімі бар

сөздердің бәрінде орфографиялық тіркес жүреді. Мысалы, *үштік, түлкі, өзге, ұстын, орындық* т.б.

Бейүндес тіркестер болып келетін сөздер өте көп. Соның ішінен жоғарыдағы *күлкі* сөзінің артикуляциялық тұрқын талдап көрейік. Негізгі мәселе үндесімге байланысты болғандықтан, сөз құрамындағы дыбыстардың бәрінің артикуляциясын анықтап алуға тура келеді. Оның үстіне ерін қатысына байланысты еріндік-езулік белгісін әрқашан ескеріп отыруға тура келеді.

Сөз басындағы *к* дауыссыз дыбысы: тіл ортасы арқылы жасалады; тілдің ұшы мен тіс өзара тоғысады; дауыс желбезегі қатыспайды (тербелмейді). Оның үстіне ерін дөңгеленіп тұрады. Сонда ол жасалу орнына қарай тіл ортасы, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай қатаң (тек салдыр), ерін қатысына қарай еріндік болып айтылады. Дауыссыздың моделінде осы белгілердің бәрі бөлектеніп көрсетілген. Одан кейінгі дауысты дыбыс: тіл ортасы арқылы жасалады; тілдің орта тұсы ауыз қуысында жоғары жатады; ерін дөңгеленіп тұрады. Сонда дауысты тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы, тілдің тік қалпына қарай қысаң, ерін қатысына қарай еріндік болып айтылады. Дауыстының моделінде жасалым белгілер ерекшеленген. Келесі дауыссыз: тілдің ұшы арқылы жасалады; тілдің ұшы тіспен тоғысып, екі жаны жуысып айтылады; дауыс желбезегі мол тербеледі (салдырдан дауыс басым); ерін дөңгеленіп тұрады. Сонда дауыссыз жасалу орнына қарай тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай жанама жуысыңқы, дауыс қатысына қарай үнді, ал ерін қатысына қарай еріндік болып айтылады. Дауыссыздың еріндік және өзге артикуляциялық белгілері модельде анық көрініп тұр. Сөздің артикуляциялық тізбегінен көрініп тұрғандай, аталған үш дыбыс та еріндік болып айтылып тұр. Басқаша айтқанда, дыбыстардың ерін үндесімі сақталып келе жатыр. Ал енді келесі екінші *к* дыбысына келгенде дауыссыз еріндіктің орнына езулік болып кетті. Алғашқы *к* дауыссызымен өзге белгілері бірдей. Сонда дауыссыз жасалу орнына қарай тіл ортасы, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай қатаң, ал ерін қатысына қарай езулік. Соңғы дауысты да езулік болып тұр.

Сонымен сөздің алғашқы бөлігі еріндік, екінші жартысы езулік болып шыға келді. Сөздің мұндай айтылым үлгісі қазақ тілінің айтылымына жат үлгі. Соған қарамай, орфографиялық нұсқа сөздің еріндік езулік қалпын жазба үлгісі ретінде бекіткен.

Тіл ұшы *н* дауыссызының белгі түрленімі

Енді сөздің барлық артикуляциялық тізбегін сипаттап жатпай, қайшы тіркестің тұсын ғана талдап көрейік. Орфографиялық *түлкі* сөзінде тіркес еріндік *л* және езулік *к* дауыссызынан құралып тұр. Екеуі іргелес орналасқан, араларында не дыбыс, не кідіріс жоқ.

Қазақ сөзі қазақы айтылу үшін дыбыс тіркесінің артикуляциялық тұрқы басқаша болу керек. Ол үшін соңғы дауыссыз да, дауысты да еріндік болып айтылу керек. Қазақ тілі үшін аса маңызды бұл жайтты суреттегі жарыспа модельден аңғаруға болады. Орфографиялық тіркес деп жүргеніміз шын мәнінде дыбыс тіркесі емес, әріп тіркесі екен.

Қайшы тіркестің айырым белгілерінің жүйесі еріндік-езулік болып келеді.

лк – тіл ұшы/тіл ортасы үнді/қатаң *еріндік/езулік*
 лк – тіл ұшы/тіл ортасы үнді/қатаң *еріндік/еріндік*

Қазақ тіліндегі өзге орфографиялық бейүндес дыбыс тіркестері осы жолмен талданады. Сондықтан орфографиялық бейүндес тіркестерді жазба мәтін деңгейінде ғана әріп тіркесі (дыбыс тіркесі емес) деп қарау керек болады.

Дыбыс тіркестерінің құрамы

Қазақ тіліндегі дыбыс тіркестерін дыбыс құрамына қарай жалаң тіркес, қос тіркес және үш тіркес деп жіктеп отырмыз. Жалаң тіркес деп отырғанымыз шартты ұғым болып табылады. Өйткені дәстүрлі тіркеске сай келмейді, тек бір ғана дауыстыдан тұрады. Оны нөлдік тіркес десе де болар еді. Жоғарыда айтқанымыздай, дыбыс тіркесі мәтінді құрайтын ең кіші бөлшек болғандықтан, мәтін құрамындағы дыбыстар түгел тіркес ретінде қабылдану керек. Ендеше, мәтінді дыбыс тіркестеріне бөлшектегенде сөз басындағы дауысты дыбыс қалыс қалып қалмау керек. Қалыс қалдырмаудың жолы оны жалаң

(немесе нөлдік) тіркес деп қарау болады. Сонда қазақ мәтіні дыбыс тіркесі тұрғысынан түгел қамтылады. Қос тіркес және үш тіркес деп отырғанымыз, аттары айтып тұрғандай, қазақ тіліндегі екі не үш дыбыстың тіркесі болады.

Бұл жерде ескерте кететін жай бар, дыбыс тіркесі мен буынның фонетикалық үлгісі бір-біріне жақын, тіптен, сәйкес болуы да мүмкін. Алайда оларды тілдік бірліктер ретінде айырып тұратын жіктелім белгілері бар. Бірінші фонологиялық белгі: буын фонологиялық категория, ал дыбыс тіркесі фонетикалық категория. Екінші фонетикалық белгі: буын үшін үндесім әуез маңызды болса, дыбыс тіркесі үшін үйлесім әуез маңызды болады. Басқаша айтқанда, қазақ тіліндегі үндесім әуездің саны шектеулі, олар: жуан езулік әуез; жіңішке езулік әуез; жуан еріндік әуез; жіңішке еріндік әуез. Үндесім әуез жуан/жіңішке/еріндік/езулік белгілердің араласымынан құралады. Соған лайық артикуляциялық түрленім де шектеулі болады. Соның нәтижесінде үндесім дыбыстардың құрамын санамалап беруге мүмкіндік бар.

Жалаң (нөлдік) дыбысты тіркестер

Жоғарыда жалаң (нөлдік) тіркес деген атаудың шартты екенін ескерттік. Егер дыбыс тіркесін тілдік бірлік ретінде қабылдайтын болсақ және ол мәтіннің ең кішкене бөлшегі болатын болса, міндетті түрде жалаң тіркесті де ескеруіміз керек. Оны ескермейтін болсақ, онда мәтін талдау толық болмайды. Өйткені мәтінді тіркестерге жіктеген кезде сөз басындағы дауысты дыбыс қалып қояды. Оны болдырмау үшін зерттеу аппаратына жаңа ұғым және соған лайық атау енгізуге тура келді.

Жалаң (нөлдік) тіркес құрамында тек қана бір дауысты болады. Қазақ тіліндегі дауыстылардың бәрі жалаң тіркес құрай алады. Сондықтан олардың бәріне тоқталып жатпаймыз. Егер бір дауыстының жалаң тіркесін талдап шықсақ, онда алынған нәтиже өзге дауыстылардың бәріне ортақ болып шығады.

Ашық, езулік, тіл арты дауысты дыбыстың атауы ретінде *a* дыбысы жалаң тіркес құрайды. Дауысты: тілдің ауыз қуысында төмен жатуы арқылы жасалады; еріннің ашық қалпы арқылы жасалады; тіл ауыз қуысында кейін шегініп жатады. Ендеше, дауысты тілдің тік қалпына қарай ашық, ерін қатысына қарай езулік, тілдің көлденең қалпына

қарай тіл арты болып табылады. Дауысты жалаң тұрғандықтан, оның жасалымына әсер ететін көрші дыбыс жоқ. Сондықтан оның негізгі белгілері толық сақталады, ал үстеме жасалым қосатын фонетикалық жағдаят жоқ болғандықтан, оның артикуляциялық құрамында үстеме белгі болмайды.

Дауыстының негізгі белгілерінің сол күйінде сақталуы мен үстеме белгілердің болмауы дауыстыдан кейін өзге дыбыстың жоқ екенін көрсетеді. Сол бос орынды «нөлдік» деп атап, дауысты мен нөлдіктің тіркесін «жалаң» деп атап отырмыз.

Жалаң тіркестің артикуляциялық сипатын акустикалық көрнекілікпен толықтырамыз. Ол үшін дауысты қатысты акустикалық айтылым белгілерді түгел талдап шығуға тура келеді. Өйткені акустикалық жан-жақты талдаудың нәтижесінде ғана жалаң тіркестің толық сипаттамасын алуға болады.

Сонымен дауыстының созылымдылық, қарқын, спектр және әуен қалпы оның артикуляциялық сипаттамасын көрнекі толықтырып тұр. Ендеше, жалаң тіркестің өзге тіркестерден бөлектеп тұратын өзіне тән артикуляциялық және акустикалық көрнекі белгілері бар.

Қос дыбысты тіркестер

Тіркес құрамында екі дыбыс болса, онда ондай тіркесті «қос дыбысты тіркес» деп атаймыз. Тіркес құрамындағы дыбыстар дауысты+дауыссыз, дауыссыз+дауысты немесе дауыссыз+дауыссыз болып келуі мүмкін.

Қос дыбысты тіркестер қазақ тіліндегі ең көп тараған тіркесім түрлері болып табылады. Тіркес сыңарлары өзара артикуляциялық жағынан бір-біріне өте бейім және икемделіп тұрады. Артикуляциялық икемделудің нәтижесі тіркестің акустикалық көрінісінен де байқалады.

Дауыссыз-дауысты тіркестер

Әдетте дауыссыздар барлық уақытта дауыстының ықпалында болады деген дәстүрлі қағида бар. Кейде осы қағидаға күмәнмен қарауға да тура келеді. Себебі тіркес дауыссыздан басталып тұр, ал дауыстының айтылымына әлі кезек келген жоқ. Ендеше, әлі айтылмаған дауысты алдындағы дауыссызға қалай ықпал етеді деген сұрақ туындайды.

Бұл фонетикалық құбылыс жалпы фонетика деңгейінде де күрделі мәселе болып табылады. Мысалы, проф. Л.Р. Зиндер: «Фонологиче-

ские факторы, регулирующие приспособляемость артикуляции соседних звуков, являются функцией фонологической системы данного языка и потому должны и могут изучаться только в частной фонетике» деп түсіндіреді. Бұдан алатын түсінігіміз – дыбыс тіркестері әр тілдің өзінің ішкі заңдылықтарына байланысты болатындығы.

Кез келген тілдік бірлікті сөйлеу үстінде жіктеп жатпай, түгел күйінде түсініп жатамыз. Басқаша айтқанда, дыбыс тіркесі мен буынды дыбысқа бөліп, сөзді буынға бөліп, сөйлемді сөзге бөліп жатпаймыз. Ендеше, дыбыс тіркесінің құрамы бір бүтін бірлік ретінде қабылданып жатады: «Из того, что звуковая модель слова задана целиком, вытекает еще одно общее соображение, а именно: артикуляция каждого последующего звука должна подготавливаться заранее, если только соответствующий произносительный орган оказывается свободным».

Жоғарыда айтылғандай, қос дыбысты тіркестер тілдегі ең көп тараған бірліктер болып табылады екен. Ендеше, бұл заңдылық қазақ тіліне де тән. Дыбыс тіркестерін талдағанда алдымен көзге түсетіні осы қос дыбысты тіркесімдер: «Наиболее распространенными звуко-сочетаниями можно считать сочетания согласных с гласными».

Дыбыс тіркесі болу үшін алдымен екі дыбыс артикуляциялық бірлікте болу керек. Бұл басты шарт болып табылады. Алайда тіркес құрамындағы дыбыстардың қай сыңары басым дегенге біржақты жауап беруге тағы болмайды: «Само собой разумеется, адаптация соседних звуков происходит взаимно: гласный, оказывая влияние на соседние согласные, в свою очередь, подвергается их воздействию». Дыбыс тіркесінің табиғатын зерттегендегі бірінші кезекте басшылыққа алатын қағида деп осыны түсінеміз. Біздің әрі қарайғы зерттеуіміздің желісі де осы ізбен тарайды.

Тіркес талданымының нәтижелерін өзара салыстыруға мүмкіндік болу үшін дыбыс құрамы ұқсас тіркестерді аламыз. Сонда ғана дыбыс тіркесі болуға лайық фонетикалық шарттарды таба алатын боламыз.

Жоғардығы дауысты *a* дыбысы кез келген дауыссызбен тіркесе алады. Дыбыс құрамы бірыңғай болу үшін тіркес сыңары ретінде *m* дауыссызын алып, *ma* тіркесін құраймыз. Тіркес қазақтың төл дыбыстарынан құралып тұрғандықтан, оның айтылуы қазақ сөйлермені үшін еш қиындық туғызбайды.

Алдымен тіркестің артикуляциялық моделін құрастырып көрейік. Дауыссыз: тілдің ұшы арқылы жасалады; тілдің ұшы мен тіс өзара нық тоғысады (нық тоғысымға назар аударып отырған себебіміздің алдағы

акустикалық талдау үшін үлкен мәні бар); дауыс желбезегі қатыспайды (телбелмейді, яғни тек салдырдан жасалады). Сонда дауыссыз жасалу орнына қарай тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы, дауыс қатысына қарай қатан болып шығады. Алайда дауыссыздың негізгі жасалым белгілерімен ғана шектеліп, тіркес табиғатын анықтай алмаймыз. Сондықтан оның үстеме белгілерін табуымыз керек. Дауыссыздың үстеме белгісін ауыз қуысындағы тілдің қалпы мен ерін қалпынан іздейміз. Тіл ауыз қуысында кейін және төмен жатыр, ал ерін езулік қалпын сақтап тұр. Дауыссыздың тоғысым қалпы аяқталар тұста ол ашық езулік болып жалғасып кетеді.

Мінеки, дауыссыз бен дауысты тіркесін өзара біріктіріп, бүтін тіркес жасап тұрған артикуляциялық белгілер осылар болып табылады. Талданып отырған *та* дыбыс тіркесінің сыңарлары өзара кірігіп айтылу үшін осы фонетикалық шарттар орындалу керек. Сонда ғана *та* дыбыс тіркесі деп айта аламыз. Егер осы артикуляциялық шарттардың бірі орындалмаса, онда ол екі дыбыс тіркес емес, жеке-жеке айтылған дербес дыбыстар болып шығады.

Тіркес құрамындағы дыбыстардың жасалым/айтылым белгілерінің жүйесі.

т – лепті аяқталым	кейінді	(ашық) езулік	қысқа
а – кілт басталым	тіл арты	(ашық) езулік	созылық

Дауыссыздың аяқталуы мен дауыстының басталуына ортақ белгі – бірінің лепті серпінмен аяқталып, екіншісінің лепті басталуы, дауыссыздың кейінде және дауыстының тіл арты болып айтылуы (атау ретіндегі айырмашылығы болмаса, ұғым ретінде өзара мәнделсе), екеуінің де езулік қалпы. Сонда тіркестің артикуляциялық жағынан кірігіп айтылуына осы белгілер себеп болып отыр. Бірінің қысқа, бірінің созылық айтылуы дыбыс тіркесінің табиғатына әсері жоқ. Сондықтан оны бұл жерде ескермейміз.

Тіркеске тән төл қазақы айтылым белгі ретінде дауыссыздың лепті серпінмен аяқталатын тұсын аламыз. Тіркеске қазақ тілінің төл айтылым белгісін үстеп тұрған да осы құбылыс болып табылады.

Дауысты-дауыссыз тіркестер

Егер тіркес құрамындағы дыбыстардың орнын ауыстырсақ, орын тәртібі бөлек жаңа тіркес аламыз, бірақ дыбыс құрамы бірдей. Сондықтан олардың артикуляциялық сипаттамасын қайталап жатпаймыз.

Мәселе – енді дауыстыдан басталып, дауыссызға аяқталған *ат* тіркесінің фонетикалық сипаты қандай болатынын табу.

Тіркес құрамындағы дыбыстардың жасалым-айтылым белгілерінің жүйесі.

а – кілт аяқталым тіл арты (ашық) езулік қысқа
т – нық басталым кейінді (ашық) езулік созылыңқы

Дауыстының аяқталуы мен дауыссыздың басталуына ортақ белгі – бірінің кілт аяқталып, екіншісінің нық басталуы, дауыстының тіл арты және дауыссыздың кейінді болып айтылуы (атау ретіндегі айырмашылығы болмаса, ұғым ретінде өзара мәндес), екеуінің де езулік қалпы. Сонда тіркестің артикуляциялық жағынан кірігіп айтылуына осы белгілер себеп болып отыр. Бірінің қысқа, бірінің созылыңқы айтылуы дыбыс тіркесінің табиғатына әсері жоқ. Сондықтан оны бұл жерде ескермейміз.

Бірақ дауыссыз-дауысты тіркесі мен дауысты-дауыссыз тіркесін салыстырғанда айырым белгі ретінде пайдалануға тура келеді.

та – лепті аяқталым/ кілт басталым кейінді/тіл арты қысқа/
созылыңқы

ат – кілт аяқталым/нық басталым тіл арты/кейінді қысқа/созылыңқы

Сонда орын белгілерінің ауысуына қарай өзгерістерге қоса дауыстының созылыңқы-қысқа, ал дауыссыздың қысқа-созылыңқы айтылуы маңызды екен. Езулік белгі екі тіркеске де ортақ болғандықтан, оны бұл жерде ескермей отырмыз.

Дауыссыз-дауыссыз тіркестер

Қазақ тілінің дәстүрлі фонетикасында дауыссыздардың өзара тіркесі жеке фонетикалық құбылыс ретінде қарастырылып келді. Біз де осы қағиданы ұстанып, дауыссыздар тіркесін өз алдына бөліп қарап отырмыз. Ал шындығында, артикуляциялық (физиологиялық) жалғастық тұрғысынан алып қарайтын болсақ, онда дауыссыздардың тіркесін өз алдына бөліп қарау мүмкін емес. Дауыссыздарды тіркес ретінде бөліп алып айту үшін тіркестің не алдынан, не соңынан [ы/і] тектес бейтарап қыстырма дауысты қосып отыруымыз керек. Өйткені тіркес құрамындағы дауыссыздар артикуляциялық тұрғыдан өзара кірігіп айтылу үшін белгілі бір фонетикалық жағдаят керек болады. Ондай фонетикалық жағдаят тіркестің басын біріктіріп отыратын үстеме жасалым белгілерге байланысты. Ал мұндай бейтарап фонетикалық жағдаят мәтіннің барлық тұсына дәл келе бермейді. Ендеше, біздің дауыссыздар тіркесі деп бөліп алып жүрген тіркестеріміз сөйлеу үстіндегі тілдік ақиқат емес, ғылыми талдаудың амалы ғана болып

шығады. Мысалы, *сырт* дегендегі *рт* тіркесі мен *сарт* дегендегі *рт* тіркесі фонетикалық тұрғыдан тең емес. Негізгі артикуляциялық белгілері ортақ болғанымен, оларды тіркес ретінде ұйыстырып тұрған үстеме белгілер бірдей болмайды. Бұл жерде дауыссыздардың тең дыбыс құрамын арнайы алып отырмыз.

Олардың тіркес ретінде ұйыстырып тұрған фонетикалық белгілерін табу үшін тіркестің өзін бөліп алып қарау жеткіліксіз. Тіркес тұрған фонетикалық қоршауды түгел талдап шығуымыз керек. Ендеше, дауыссыз тіркеске дейін сатылап жетуімізге тура келеді.

Жоғарыда дауыссыз-дауысты тіркесінің фонетикалық табиғатын анықтадық. Сол жолмен *сырт* сөзінің құрамындағы *рт* тіркесінің артикуляциясы мен акустикасын талдап шығамыз. Талдаудың сатылы желісі *сы* >>> *сыр* >>> *сырт* болып шығады. Өйткені бір дегеннен *рт* тіркесінің нақты артикуляциялық үлгісін таба алмаймыз.

Жаңадан кездесіп отырғандықтан сөздің дыбыс құрамын түгел талдаудан бастаймыз. Алғашқы дауыссыз: тілдің ұшы арқылы жасалады; тілдің ұшы мен тістің өзара жуысуы арқылы жасалады; дауыс желбезегі қатыспайды (тербелмейді), ерін қысаң ашылады. Сонда дауыссыз жасалу орнына қарай тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай жуысыңқы, дауыс қатысына қарай қатаң (тек салдыр), ерін қатысына қарай қысаң езулік болып шығады.

Келесі дауыстымен артикуляциялық тұрғыдан кіріктіріп тұрған да осы соңғы белгі болып табылады.

Сөйтіп, негізгі артикуляциялық белгілердің бәрі қысаң езулікке икемделіп жасалады. Дауысты болса: тілдің ауыз қуысында жоғары жатуы арқылы жасалады, тілдің ауыз қуысында кейін шегініп жатуы арқылы жасалады, еріннің қысаң ашылуы арқылы жасалады. Сонда дауысты тілдің тік қалпына қарай қысаң, көлденең қалпына қарай тіл арты, ерін қатысына қарай қысаң езулік болып шығады. Келесі дауыссызды түгел талдап жатпаймыз, тек оның тілдің ұшы мен тістің бір тоғысып, бір жуысуы арқылы жасалатынын, сондықтан ол діріл жуысыңқы дауыссыз болатынын атап өтеміз. Қалған белгілерінің ішінде үстеме артикуляциясының қысаң езулік болатынына мән береміз (екінші қатар). Соңғы дауыссыздың үстеме артикуляциясы өзіне бұрынғы тұрған дауыссыздың үстеме артикуляциясымен үйлесіп шығады, сөйтіп өзара кірігіп барып, тұтас тіркеске бірігеді. Енді *сырт* сөзінің құрамындағы *рт* тіркесінің фонетикалық белгілері түгел анықталды.

р	– тіл ұшы	діріл жуысыңқы	үнді	(қысаң) езулік
т	– тіл ұшы	тоғысыңқы	қатаң	(қысаң) езулік

Сөз соңындағы *рт* тіркесі төл дыбыс тіркесі аталу үшін осы белгілер түгел жинақталып, тіркес бойынан табылу керек.

Тіркес құрамындағы дауыссыздардың «қысаң» белгісін әдейі жақшаға алып отырмыз, өйткені оған төменде тағы ораламыз.

Енді *сарт* сөзінің құрамындағы *рт* тіркесіне келейік. Жоғарыдағы тіркестен айырмашылығын көрнекі көрсету үшін талдауды толық жүргіземіз. Сөз басындағы дауыссыз тіл ұшы арқылы жасалады; тіл ұшы мен тістің жуысуы арқылы жасалады; дауыс желбезегі тербелмейді (жоғарыдағы артикуляциялық белгілерді түгел қайталап шықан сықылдымыз), еріннің кең ашылуы арқылы аяқталады. Сонда дауыссыз жасалу орнына қарай тіл ұшы, жасалу тәсіліне қарай жуысыңқы, дауыс қатысына қарай қатаң (тек салдыр), ерін қатысына қарай ашық езулік болып шығады. Дауыстыға келетін болсақ тілдің ауыз қуысында төмен жатуы арқылы жасалады; тілдің ауыз қуысында кейін шегініп жатуы арқылы жасалады; еріннің кең ашылуы арқылы жасалады. Сонда дауысты тілдің тік қалпына қарай ашық, тілдің көлденең қалпына қарай тіл арты, ерін қатысына қарай ашық езулік болып шығады.

Келесі дауыссыздар алғашқы талдаудың ретімен сипатталып шығады, айырмашылығы үстеме белгі ретінде ашық езулік артикуляциясы қатысады.

Енді *сарт* сөзінің құрамындағы *рт* тіркесінің фонетикалық белгілері түгел анықталды.

р	– тіл ұшы	діріл жуысыңқы	үнді	(ашық) езулік
т	– тіл ұшы	тоғысыңқы	қатаң	(ашық) езулік

Сөз соңындағы *рт* тіркесі төл дыбыс тіркесі аталу үшін осы белгілер түгел жинақталып, тіркес бойынан табылу керек.

Жоғарыда «қысаң» белгісін әдейі жақшаға алғанымызды айтқан болатынбыз, бұл жерде «ашық» белгісін жақшаға алып отырмыз. Өйткені екі сөздің құрамындағы *рт* тіркесінің айырым белгісі ретінде ашық езулік/қысаң езулік белгілері түсіп отыр.

рт	– тіл ұшы	діріл/тоғысыңқы	үнді	ашық езулік
рт	– тіл ұшы	діріл/тоғысыңқы	үнді	қысаң езулік

Қазақ тілінің айтылым үлгісі тұрғысынан қарағанда кез келген дыбыс тіркесінің фонетикалық өзара тіркесу заңдылығы бар екен. Сол заңдылықтар қатаң сақталғанда ғана дыбыс тіркестері қазақ тілінің төл

тіркестері болып шығады. Егер тіркес құрамындағы белгілердің бірі бұзылса, онда тіркестің де төл айтылымы бұзылып, ол қазақ тілінің төл тіркесі болмайды.

Жазба тіркестен айтылым тіркестегідей фонетикалық төл белгілер аңғарылмайтынын әрқашан ескеріп отыру керек болады.

Үш дыбысты тіркестер

Тіркес құрамында үш дыбыс болса, онда ондай тіркесті «үш дыбысты тіркес» деп атаймыз.

Дыбыс тіркестері жазба мәтінде қатар және дербес тұрған екі немесе үш әріп ретінде көрінгенімен, олардың айтылымында өзгешелік болуы мүмкін.

Ол өзгешелік олардың арасында артикуляциялық байланыс бар ма, әлде жоқ па, соған қарай шешіледі. Егер тіркес құрамындағы дыбыстардың арасында тығыз артикуляциялық байланыс болса, онда оны байлаулы тіркес деп атаймыз, егер тығыз артикуляциялық байланыс болмаса, онда оны бос (немесе еркін) тіркес деп атаймыз. Бұл жердегі байлаулы және бос (еркін) тіркес деп отырғанымыз фонетикалық ұғым (категория) болып табылады.

Қазақ тілінің теориялық фонетикасы тұрғысынан қарасақ, тіркес құрамында дауыстыны қосқанда ғана үш дыбыс болуы мүмкін, мысалы, *ант, ұлт, өрт, ұрт* т.б. Өйткені осы тәрізді тіркестердің ғана құрамындағы дыбыстар өзара кірігіп тіркес құрайды.

Ал дәстүрлі фонетикадағы үш дауыссыздың тіркесі (*айттық, қарттық, тартпа*) деп жүрген тіркестеріміздің өзіндік фонетикалық ерекшеліктері бар. Біздің байқауымызша, теориялық тұрғыдан олар кіріккен тіркестер бола алмайды. Төменде соларды талдап көреміз.

Байлаулы тіркестер

Байлаулы тіркестер деп тіркес құрамы өзгермейтін дыбыс тіркестерін атаймыз. Байлаулы тіркестер болу үшін үш дауыссыз қатар келу керек. Мысалы, *тартпа, қайтса, төрттік* т.б. сөздердің құрамында дәстүрлі ұғым бойынша үш дауыссыздың тіркесі бар. Егер жазба мәтінге қарасақ солай екеніне күмән жоқ. Ал бірақ фонетикалық (айтылым) тұрғысынан артикуляциялық қайшылықты табамыз.

Жоғарыда *сырт* сөзінің артикуляциялық табиғатын талдаған болатынбыз. Әрине сөздің осы тұрқында *рт* тіркесі байлаулы екені даусыз. Өйткені тіркес құрамындағы дауыссыздар ешқайда бөлініп кете алмайды, ол үшін осы түрінде себеп болатын фонетикалық жағдаят жоқ. Ал егер *сыртта* дейтін болсақ, үш дауыссыздың тіркесі пайда

болды. Артикуляциялық модель біраз күрделенді, сондықтан алғашқы *сырт* бөлшегінің айырым белгілерін қайталап шығамыз.

р	– тіл ұшы	діріл жуысыңқы	үнді	(қысаң) езулік
т	– тіл ұшы	тоғысыңқы	қатаң	(қысаң) езулік

Сөз *сыртта* болып күрделеніп, дауыссыз тіркес үш дыбысқа айналды, сөйтіп дауыссыздар тіркесінің соңында екі *т* қатар тұр. Екеуінің негізгі белгілері бірдей. Бірақ алғашқы *т* алдындағы *р* дауыссызынан бөліне алмай, қысаң еріндік белгісі сақталып тұр.

Дыбыс тіркестерінің байлаулы болуы тіркестің сөздегі орнына тікелей қатысты болып шықты. Ендеше, екі дауыссыздың тіркесі сөздің соңында және сөз ішінде тағы бір дауыссыздың алдында байлаулы тіркеске айналады екен.

Бос (еркін) тіркестер

Жоғарыдағы *сыртта* сөзіне қайта ораламыз. Енді осы сөздің артикуляциялық моделінің тізбегін құрастырып көрейік.

Ал енді осы екеуі бір тіркестің құрамына енеді ме, әлде еңбейді ме деген сұрақ туындайды. Оған жауап табу үшін *сыртта* сөзінің артикуляциялық тізбегін талдаймыз. Фонетикалық материал арнайы бағдарлама бойынша дайындалған: бірінші буында қысаң дауысты, ал екінші буында ашық дауысты. Дауыстыларға сүйене отырып, іргелес екі *тт* тіркесінің жігін ажыратуға оңай болады.

Бірінші *т* дыбысы жайлы фонетикалық мәлімет дайын. Енді екінші *т* дыбысын қарастырамыз. Негізгі белгілері айқын, енді оған ерін қатысына байланысты белгісін қосамыз. Ерін қатысына қарай ашық езулік үстеме белгі қосылады. Сонда іргелес екі *тт* дыбыстарының тіркесінің салыстырма белгілерін аламыз.

т	– тіл ұшы	тоғысыңқы	қатаң	(қысаң) езулік
т	– тіл ұшы	тоғысыңқы	қатаң	(ашық) езулік

Егер дыбыс тіркесі болу үшін көрші екі дыбыстың артикуляциялық белгілері өзара кірігіп айтылу керек болса, бұл жерде, керісінше, болып тұр. Екеуінің арасынан қайшы шегара белгі өтіп тұр. Соның нәтижесінде, біріншіден, екі *тт* фонетикалық тіркес құрап тұрған жоқ, екіншіден, соңғы сыңары бос (еркін) тіркес құрап тұр. Өйткені ол соңғы дауыстыға ығысып, дауыссыз-дауысты тіркес құрап тұр.

Қайшы шегара қос тіркесті дауыссыздардың арасынан да өтеді. Ондай жағдайда қос дауыссыз тіркестің соңғы сыңары еркін тіркеске айналып кетеді, мысалы, *салт* >>> *сал - ты*, *ұлт* >>> *ұл - ты*, *шарт* >>> *шар - ты*.

Қос дауыссыз тіркестің бос тіркесті үлгісін жоғарыдағы жолмен талдап шығуға болады. Мысалы, *шарт* сөзінің соңындағы дауыссыз тіркес байлаулы болып табылады. Ал енді осы дауыссыз тіркес белгілі бір фонетикалық жағдаятта бос тіркеске айналып кетеді. Мысалы, *шарты* сөзінің құрамындағы *рт* тіркесі *шарт* сөзінің құрамындағы *рт* тіркесінен көрнекі айырмашылығы жоқ, артикуляциялық белгілері бірдей. Соған қарамай *шарты* сөзінің құрамындағы *рт* тіркесі бос (еркін) тіркес болып табылады. Оны тіркес белгілерінің салыстырмалы жүйесінен тауып, дәлелдейтін боламыз. Бұл жерде тіркес құрамындағы дауыссыздардың негізгі және үстеме белгілерін түгел сипаттап жатпай, салыстырма кестесін береміз.

т – тіл ұшы	тоғысыңқы	қатаң	(ашық) езулік
т – тіл ұшы	тоғысыңқы	қатаң	(қысаң) езулік

Тіркестің екінші сыңары алғашқы сөздің құрамындағы ашық езулік белгісінен айырылып, екінші сөздің құрамында қысаң езулікке айналып кетті. Соның нәтижесінде соңғы дауыстымен кірігіп, өз алдына бөлініп кетті.

Дауыссыз тіркестер бос тіркеске айналу үшін соңынан дауысты келу керек екен.

Қазақ тілінің дыбыс құрамы мен оның жүйесінің өзіндік құрылымы анықталды: дыбыстардың жасалымы, олардың өзара тіркесім реті, буын және сөз просодикасы. Қазақ тілінің мәтін терімін оңтайландыру үшін оның жазу емле ережелері модельге түсірілді, енді сол ережелерді тұрақтандырып алу керек болады. Мәтін терімін сонда ғана дұрыс оңтайландыруға болады. Сөйтіп, біріншіден, қазақ жазуының емле ережесі көп ықшамдалды және тілдің табиғи құрылымын бұзбайтын болды. Екіншіден, қолғанат қондырғылар үнемді және ұтымды жұмыс істейтін болады. Үшіншіден, өзге елдердің жазу технологиясына сай қазақ тілі де әлеми ақпарат кеңістігінде қызмет ете алады. Төртіншіден, қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту арқылы, оның мемлекеттік мәртебесін шынайы қалыптастыруға жол ашады. Ал қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі – ұлттық идеяны қалыптастырудың, дамытудың және орнықтырудың құралы.

Қазақ мәтін теріміне лайық жетілген және оңтайлы қондырғылар құрастырудың лингвистикалық негіздемесінің бастау көзі ретінде фонетикалық және морфологиялық бірліктердің тізбек ретінің алгоритмдері ұсынылып отыр.

«ӘЛІПБИ ЖАҢҒЫРУ»: ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ КІРМЕ ТАҢБАЛАРДЫҢ (ӘРІПТЕРДІҢ) ДЫБЫС МОДЕЛЬДЕРІ

Қазіргі қазақ әліпбиінің тізбегінде төл таңбалармен қатар кірме таңбалар араласып жүр. Төркіні бөлек кірме таңбалардың жасалым-естілім (артикуляция-перцепциясы) бөгде болғандықтан, олар қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқы мен тасымал ретін, сондай-ақ сөйлеу ырғағын түгел бұзып бітті. Көзіміз үйреніп, қолымыз жаттығып алған соң төл-кірме жазуды да өгейсінбейтін болдық. Егер рухани сана жаңғыру ұлттың тілінен басталатынын ескерсек, онда алдымен төл әліпбиді қалыптастырып алу керек болады. Төл әліпбиден төл сөз қалыптасады, төл сөзден ұлт тілі қалыптасады. Бұл – әлеми жазу тәжірибесі көрсетіп отырған фонетика-грамматикалық ұстаным.

Кіріспе орнына беріліп отырған бұл бөлімде кірме таңбалардың дыбыс мәнін термелеп қана пішіндеп беріп отырмыз, кірме таңбалардың әрқайсысының жан-жақты дыбыс талдануына төменде арнайы дәріс арнап отырмыз.

Қазіргі қазақ әліпбиінің құрамындағы кірме таңбалардың дыбыс құрамы (мазмұны) академиялық орфоэпиялық сөздіктерде таратылып көрсетіліп келеді. Алайда академиялық орфоэпияның нәтижесіне ешкім мән бермей отыр. Сөздіктердің, мүмкін, таралым тапшылығы болар немесе оқу-әдістеме бағдарламалары мен оқулықтарда жеткілікті мән берілмей келе жатқандықтан болар, әлде орыс әліпбиімен тұмшаланып қалғандығымыздан болар, әйтеуір кірме таңбалардың тіл бұзар машақатынан арыла алмай-ақ келеміз.

Әдетте, әлеми әліпби түзу тәжірибесінде бір дыбысты бірнеше (екі-үш) таңбамен белгілеу дәстүрі жиі кездеседі. Ал бірнеше дыбысты бір таңбамен белгілеу дәстүрі жоқ сықылды. «Жоқ сықылды» деп екіұшты сөйлеп отырғанымыздың себебі бар. Өйткені әлемде жоқ әліпби үлгісі қазақ жазуында ғана бар: бір таңбамен екі-үш дыбыстың тіркесін біз ғана белгілеп келеміз. Белгілеп қана қоймай, арнайы емле ережемен бұлжымастай етіп бекітіп те қойдық. Жарты ғасыр бойы ұрпақтан-ұрпақ сол емле ережемен ауызданып, сол емле ережемен ер жетіп, сол емле ережемен қартайып, сол емле ережемен «ұзап» кетіп жатыр. Тіл

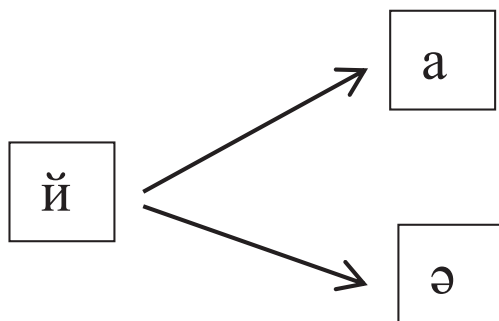
бұзар емле ереженің бастау сәті де белгілі – 1957 жыл, белсенділері де белгілі – сол кездегі аты әйгілі тіл мамандары.

Ендігі шешім не болмақ? Қазіргі естияр ұрпақты «олай емес, былай» деп сендіру қиын болып отыр. Бұрын бір ескерткеніміздей, қазақтың өзіне «қазақтың бар дыбысын бар деп, жоқ дыбысын жоқ деп» сендіре алмайтын кезеңде тұрмыз. Біз, қазіргі ұрпақ, шамасы, сол «и-у-я-юлап» өтетін тәріздіміз. Амал жоқ, күйінесің-күйесің, іс өнбесін білесің...

«Әліпби жаңғыруды» мектептен, тіптен, бірінші сыныптан бастамаса болмайтын түрі бар. Сол ұрпақ өсіп жетілгенде ғана қазақ сөзінің қазақы жазылымы мен айтылымы кірме таңбалардың машақатынан тазаратын болады. Бірақ ұрпақ дайындығын бүгіннен бастау керек. Мұндай дайындық ең алдымен сауат ашудың бастау көзінде тұратын мұғалім-ұстаздарға керек. Көзі ашық сауатты қауымның да игеріп алғаны артық болмайды. Өйткені болашақ қабылданатын латын әліпбиінің құрамы мен емле ережесі бүгінгі кемшіліктерден арылып жаңаратын болады.

Сонымен, кірме таңбалардың дыбыс құрамын таратып, көрнекі «әліпби» моделін құрастырып шығамыз. Қазақ грамматикасында буын түрлерінің атаулары бар. Сол үлгіні дыбыс тіркестерінің талданымына да пайдалануға әбден болады. Буын түрлері мен тіркес түрлерінің дыбыс құрамы бірін-бірі қайталайды.

Алғашқы тіркес түрін «ашық тіркес» деп атадық: дауыссыздан (шартты түрде - Дз) басталып, дауыстыға (шартты түрде - Дт) бітеді: Дз+Дт.

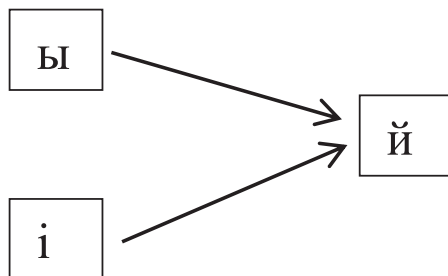

Тіркестің бірінші сыңары дауыссыз **й** дыбысы болып табылады (орыс үлгісімен қысқа **й** деп жүргеніміз дұрыс емес, қазақ тілінде қысқа/созылыңқы дыбыс жоқ). Тіркестің екінші сыңары бірде дауысты **а** болса, бірде дауысты **ә** болады. Ендеше оқулықтарымыздағы дауысты **я** деп жүргеніміз дербес-дербес екі тіркестің таңбасы екен, басқаша айтқанда, дыбыс емес, таңба (әріп) екен. Сонда қазақ тілінде екі дыбыс тіркесін бір таңбамен (әріппен) белгілеп жүр екенбіз.

Келесі тіркес түрін «тұйық тіркес» деп атадық: дауыстыдан басталып, дауыссызға бітеді: Дт+Дз.

Тұйық тіркес екі түрлі болып келеді.

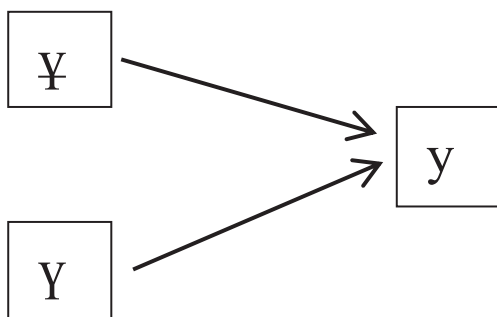
Бірінші тұйық тіркес. Тіркестің бірінші сыңары бірде дауысты **ы** болса, бірде дауысты **і** болады. Тіркестің екінші сыңары дауыссыз **й** дыбысы болып табылады (орыс үлгісімен қысқа **й** деп жүргеніміз дұрыс емес, қазақ тілінде қысқа/созылыңқы дыбыс жоқ).

Ендеше оқулықтарымыздағы дауысты **и** деп жүргеніміз дербес-дербес екі тіркестің таңбасы екен, басқаша айтқанда, дыбыс емес таңба (әріп) екен. Сонда қазақ тілінде екі дыбыс тіркесін бір таңбамен (әріппен) белгілеп жүр екенбіз.

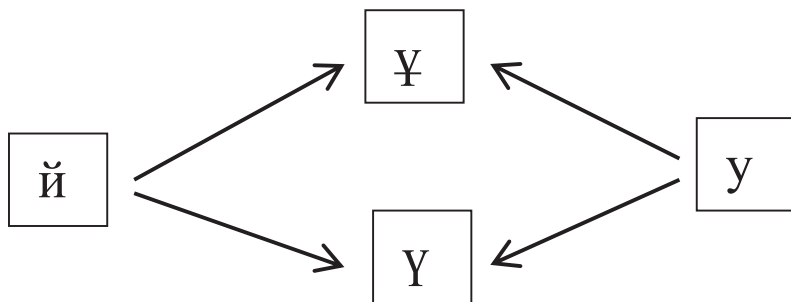
Екінші тұйық тіркес. Тіркестің бірінші сыңары бірде дауысты **ұ** болса, бірде дауысты **ү** болады. Тіркестің екінші сыңары дауыссыз **у** дыбысы болып табылады (орыс үлгісімен дауысты **у** деп жүргеніміз дұрыс емес, қазақ тілінде дауысты **у** дыбысы жоқ).

Ендеше оқулықтарымыздағы дауысты **у** деп жүргеніміз дербес-дербес екі дыбыс тіркесінің таңбасы екен, басқаша айтқанда, дыбыс емес, таңба (әріп) екен. Сонда қазақ тілінде екі дыбыс тіркесін тағы да бір таңбамен (әріппен) белгілеп жүр екенбіз.

Соңғы тіркес түрін бітеу тіркес деп атаймыз: дауыссыздан басталып, дауыстымен жалғасып, дауыссызбен аяқталады: $D_3 + D_r + D_3$.

Тіркестің бірінші сыңары дауыссыз **й** дыбысы болып табылады (тағы да, орыс үлгісімен қысқа **й** деуге болмайды, қазақ тілінде қысқа/ созылыңқы деген дыбыс жоқ). Екінші сыңары бірде дауысты **ү** болса, бірде дауысты **у** болады. Тіркестің үшінші сыңары дауыссыз **у** дыбысы болып табылады (тағы да қайталаймыз, орыс үлгісімен дауысты **у** деп жүргеніміз дұрыс емес, қазақ тілінде дауысты **у** дыбысы жоқ).

Ендеше оқулықтарымыздағы дауысты **ю** деп жүргеніміз әрқайсысы үш дыбыстан тұратын дербес-дербес екі тіркестің таңбасы екен, басқаша айтқанда, дыбыс емес таңба (әріп) екен. Сонда қазақ тілінде үш дыбыс тіркесін де бір таңбамен (әріппен) белгілеп жүр екенбіз.

Қазақ тілінің сөзқұрауыш (просодикалық) заңдылығы бойынша жазу үлгісі «бір дыбыс-бір таңба» болу керек, сонда ғана мәтіннің

үндесім әуезі, морфем құрамы, буын жігі, тасымал реті мен сөйлеу ырғағы үйлесімді шығады. Қазақ (жалпы түрік) тілінің өзге тілдердің жазу үлгілерінен басты ерекшелігі осы болып табылады.

Қазақ әліпбиінің құрамында дыбыс тіркестерін белгілейтін таңбалардан (әріптерден) басқа кірме жеке таңбалар (әріптер) бар. Ол таңбалардың да дыбыс мәнін өз алдына талдауға тура келеді.

Бірінші, қазақ (жалпы түрік) тілінде көмей дыбыс жоқ. Соған қарамай араб дәстүрімен енген **h** таңбасы әліпби құрамынан шықпай келеді. Ал осы таңбаны жасанды дыбыстап келеміз. Өйткені қазақ тілінің артикуляциялық базасында көмей дыбыстың жасалымы жоқ. Сондықтан **h** дыбысы деп тілшік арқылы дыбысталатын тоғысыңқы/жуысыңқы қатаң дауыссызымызды айтқан болып жүрміз. Әдетте төл дыбыс еш артикуляциялық дайындықсыз еркін айтылады, ал **h** таңбасын арнайы артикуляциялық дайындықпен күш жұмсап барып айтамыз. Осының өзі таңбаның (әріптің) бөгде (кірме) екенін көрсетеді.

Екінші, қазақ әліпбиінің құрамындағы арнайы тоқтала кететін тағы бір таңба – қазақтың *төл сөздерінің* құрамында жазылып жүрген **x** әрпі. «Төл сөздер» дегенді босқа бөлектеп жазып отырған жоқпыз, бұл таңба халықаралық терминдердің жазылымында көптеп кездеседі. Таңбаның бұл жағына тоқталмаймыз.

Жоғарыдағы **h** таңбасы сықылды **x** әрпі де араб дәстүрімен енгені белгілі. Қазақ тілінің санаулы төл сөздерінің құрамында ғана жазылып жүр. Алайда дауыссыз қазақ тілінің дыбыс құрамында жоқ, басқаша айтқанда, дербес сингема (фонема) емес.

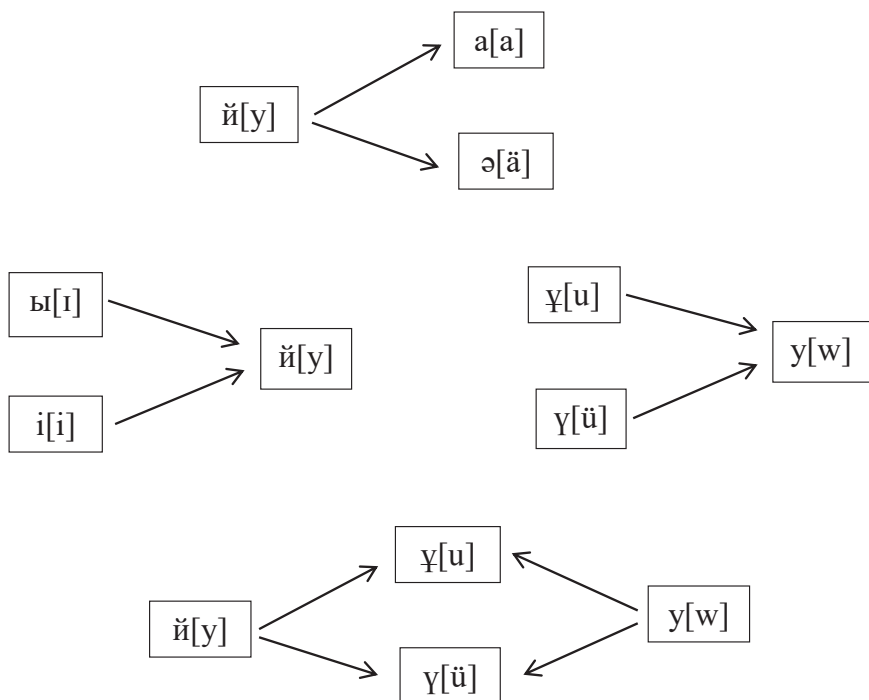
Ең соңғы қазақ әліпбиінің құрамында «адасып» жүрген таңба **щ**, қазақ тілінің артикуляциялық базасында мұндай дыбыстың да айтылымы жоқ.

Сонымен арнайы фонетика-грамматикалық талданым қажет болып отырған кірме таңбалар **и, у, я, ю, h, x, щ**.

Қорыта келгенде, латын әліпбиіне көшкенде «бір дыбыс – бір таңба» ұстанымын негізге алатын боламыз. Төменде кирилл-латын баламасының жиынтық үлгісін беріп отырмыз.

Латын әліпбиінің таңбалары бүкіл әлем қабылдап отырған Халықаралық Фонетикалық Әліпби (ХФӘ) құрамынан алынды. Дыбыстың таңбасы тек сол дыбыстың артикуляциясының ғана

көрсеткіші болады. Бір дыбыстың таңбасымен өзге дыбысты белгілеуге болмайды. Дыбыстың әріп таңбасы тұрақты.

Үлгі ретінде «даулы» бір таңбаның дыбыс мәнін талдай кетейік.

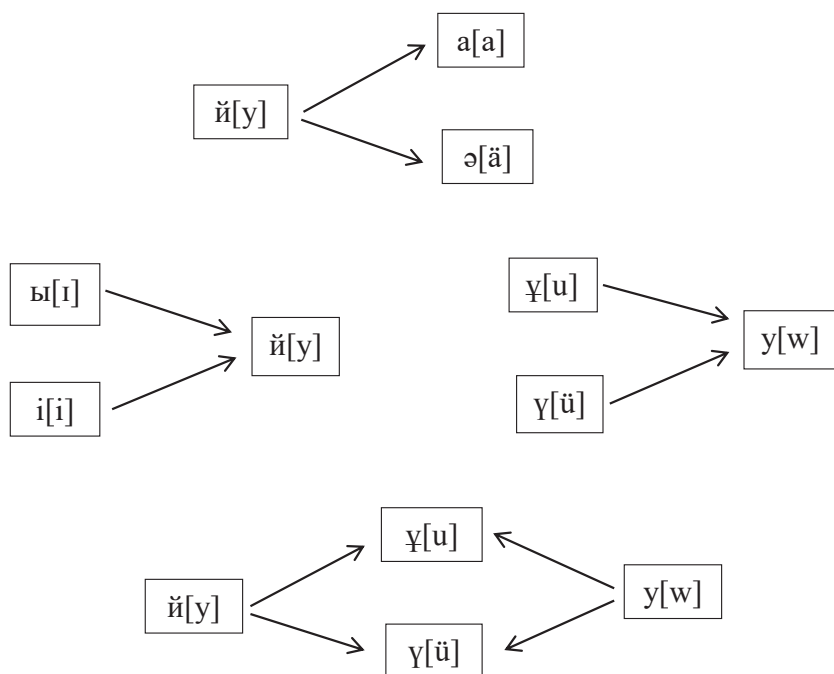
Біз қазіргі кезде қазақтың өзіне «қазақтың бар дыбысын бар деп, жоқ дыбысын жоқ» деп сендіре алмайтын кезеңде тұрмыз. Біріне-бірі жалғасқан әліпби ауыстыру мен орынды-орынсыз емле құрастыру осындай жайға алып келді. Оп-оңай көрінген қазақ тілінің дыбыс құрамын түгендей алмай әлек болып жатқанымыз да сондықтан. Кез-келген қазақтан (ересек болсын, бала болсын) «қазақ тілінде қанша дыбыс бар?» деп сұрасаң, бәрінің берер жауабы біреу-ақ, «42 дыбыс бар» дейді. Бұл, әрине, олардың кінәсі емес, мектептен бастап жоғары оқу орнын бітіргенге дейін «42» деп тоқпақтай берсе, кім де болса соған ұйып қалады. Ұйып қалғандардың арасында, өкінішке қарай, қазақ тілі пәнінің мұғалім-оқытушылары барын қайтерсің. Олар да «қырық екі» демесе де, соған жете жығылып жатады.

Қазақ тілінің дыбыс құрамын анықтау сонау ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталған болатын. Сол дәуірдің өкілі В.Радлов 31 дыбысты атайды, оның құрамындағы бір дыбысты арнайы у таңбасымен белгілейді және ол дыбыстың ағылшын тіліндегі **w** дыбысымен ұқсас екенін атап, «жартылай дауысты» деп көрсетеді. «Жартылай» деп отырғанының мәні бар: дыбыс жасалым/естілімі жағынан дауыстыға жақын. Келесі кезеңде, ХХ ғасырдың басы, А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде 29 дыбыс бар деп көрсетеді. Ахаң анықтаған құрамда да «жартылай дауысты» кездеседі. Қазақ тілінің алғашқы латын әліпбиінде (1929-39) **v** таңбасымен белгіленіп келді. Бертін келе дуыссыз мәртебесі ескеріліп, **уу/үу** тіркестерінің құрамында 1957 жылға дейін у түрінде дербес жазылып келді. Ал акад. І.Кеңесбаев бастаған зерттеушілер 43 дыбысқа тоқтады, 43 болып тұрған себебі у таңбасы дауыстының құрамында бір рет, дауыссыздың құрамында тағы бір рет кездеседі. Ал 1957 жылы «қызыл саясат» қазақ әліпбиі мен оның емле ережесіне де жетті. Сөйтіп қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің **у** дыбыс/таңбасы ендірілді. Сонымен кірме у таңбасы қазақтың төл дауысты дыбыстарының құрамына «дауысты» болып қосыла кетті. Кез-келген ғылыми-теориялық еңбек немесе оқулық бетін ашыңыз, оқу-құралының немесе әртекті мақаланың бетін ашыңыз, алдыңыздан дауысты **у** шыға келеді. «Алдамшы-жалған» емлені ойлап тауып, «дауыссыздан кейін дауысты болады, дауыстыдан кейін дауыссыз болады» деп амалдап келе жатырмыз. Қазақ тілінде дауысты барлық уақытта дауысты болатыны, дауыссыз барлық уақытта дауыссыз болатыны санамызға жетпей қойды.

Осы саяси әліпби реформасының жемісін енді «теріп-жеп» отырмыз. Қазіргі ұрпақты қазақ тілінде дауысты **у** дыбысы жоқ деп сендіре алмай отырғанымыз сондықтан.

Соңғы жылдары жарық көрген академиялық еңбектерде у таңбасымен белгіленіп жүрген дыбыстың ақиқат мазмұны анықталып берілді: «**У (w)** дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. **У** дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **У** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс». Дауыссыздың ақиқат анықтамасы осы болып табылады. Оның қазақ тілі дауыссыздарының пішіндемесінде (модельінде) өзінің орны бар.

Пішіндемеден көрініп тұрғандай, **y(w)** дауыссыз дыбысы құрылымның (модельдің) бір бұрышын ұстап тұр. Егер **y(w)** дауыссыз дыбысы жоғалатын болса, онда пішіндеме (модель) түгел қауіп төсеті. Бұл – тіл дыбыстарының құрамынан бір дыбыс жоғалса, бүкіл жүйесі (системасы) бұзылады немесе бір бөгде дыбыс енетін болса, тілдің дыбыс жүйесі (системасы) түгелдей бүлінеді деген сөз.

Алайда академиялық еңбектердің нәтижесі әзірге оқулықтар мен оқу-құралдарына жетпей жатыр. Сондықтан да, көпшілікті шатастырмас үшін **y** таңбасының іргесіне **w** таңбасын қосақтап **y(w)** деп көрсетіп отыруға мәжбүрміз.

Сонымен бұл өзі неғылған дыбыс болып шықты? Оның академиялық мазмұны:

Анықтамасы: ерін-еріндік жуысыңқы үнді

Мәртебесі: жүйеқұрауыш

Қызметі: тұйық рай көрсеткіші

Тіркесімі: тек дауыстыдан кейін келеді

Шеп орналасымы: сөз басында кездеспейді

Жиілігі: жиі кездеседі

Ұқсастығы: орыс, араб тілдерінде жоқ, ағылшын тілінде бар.

Тағы да ғылыми негізге жүгінетін болсақ, халықаралық фонетикалық әліпби (ХФӘ немесе МФА – международный фонетический алфавит) үлгісі бойынша таңбасы **w** болуға тиіс. Бұдан әрі қарай осы таңбаны тұрақты пайдаланатын боламыз.

Енді неге «шала дауысты» немесе бірде дауысты, бірде дауыссыз болып жүргеніне тоқталайық. Өйткені: бірінші, оның жасалымы (артикуляциясы) дауыстыға ұқсайды, себебі ауыз қуысында кедергі жоқ; екінші, оның тілдегі қызметі дауыссызға ұқсайды, себебі буын құрай алмайды. Тіл жүйесінде оның екінші қызметі басым болып есептеледі, сондықтан да ол дауыссыз дыбыс болып саналады.

Дауыссыз **w** дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы **w**. Ендеше, дыбыс атауына, өзге дыбыстардай **бы, ды** болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, **ұу (уұ емес)** түрінде айтылады. Сондықтан **ұу** тіркесінің айтылымы орыс тілінің **у** дауысты дыбысының естілімін еске түсіреді. Қазақ тілі мамандарын да, өзге зерттеушілерді де шатастырып жүрген осы жайт. Бүлдіршіндер мен бірінші сынып оқушыларына арналған оқу-құралдарынан бастап **уық, уыс** т.б. «сөздер **у** дауысты дыбысынан басталып жатыр». Орыстақы **у** таңбасының машақаты бір мұнымен бітіп жатқан жоқ. Сөздіктер тізбегіндегі **ұ, ү** әріптерінің құрамында тұратын ондаған-жүздеген сөздер «адасып», **у** әрпінің соңында жүр. Әзірге тек сөз басындағы буынға қатысты «адасуларды» ғана көріп отырмыз. Ішкі әліпби тізбегіне қатысты «адасуларды» компьютер бағдарламасының көмегі болмаса, көзбен көріп, қолмен түгендеу мүмкін емес.

Ал неге қазақ тілінің төл дауыссыз дыбысы осы бір төркіні бөлек у таңбасына байланып қалды? Өйткені орыс тілінде мұндай дыбыс жоқ, сондықтан кирил құрамында оны белгілейтін арнайы таңба да жоқ.

Бірақ «жалған естілімге» себеп болып жүрген дауысты дыбысының у таңбасы бар. Осы әріп оп-оңай қазақ әліпбиіне көшіп, **w** дауыссызының таңбасына айналып кетті. Сөйтіп қазақ орфографиясының құрамында әбден орнығып алды. Ендігі жерде кирилдің у таңбасы мен дыбысынан құтылу оңай болмай, тіптен, мүмкін болмай отыр.

Жүрген жеріміздің бәрінде «әліпби сауатымызды ашып алудан бастайық» дегенді босқа айтып жүрген жоқпыз. Және «әліпби сауатты» алдымен оқулық авторлары мен әдістеме иелері бастау керек. Ал бастауыш сыныптан бастау алса, жас ұрпақ өсе келе, бүгінгідей «олай емес, бұлай емес» деп арпалысқан ересектердің «әліпби» дертіне ұшырамайтын болады.

Тіліміздегі **w** дауыссызының ақиқатына көз жеткізу үшін бір-біріне орайлас тіркестерді пайдалануға болады. Мысалы, **au** тіркесінің екі дыбыстан құралатынына ешкімнің шүбәсі жоқ, ал дәл сол үлгідегі **уу** тіркесінің дыбыс құрамын бір **у** дыбысына айналдырып жіберіп отырмыз. Сонда бізге жетпей тұрғаны – оқу-әдістемелік дайындық пен психологиялық шеберлік. Алғашқы **au** тіркесінің бірінші сыңары ашық дауысты **a** айқын естіледі де, екінші сыңары **w** дауыссызынан оңай ажыратылады. Ал екінші **уу** тіркесінің бірінші сыңары еріндік қысаң **у** мен тағы еріндік **w** дауыссызының артикуляциясы өзара тығыз кірігіп кетеді. Сөйтіп орыс тілінің **у** дауыстысы тәрізді естілім әсер қалдырады. Орыс тілінің **у** дыбысы нығыз айтылады, ал қазақы тіркес босаң айтылады. Дегенмен тіркестің екі сыңарын ажырата алмай жатқанымыз мектептен бастап қазақы түйсінімнен айырылып қалғанымыздан (немесе айырыла жаздағанымыздан) болып отыр.

Анық тіркестер:	au	тау	асау	айау	ойау	тауыс
Көмескі тіркестер:	уу	тұу	ысұу үсұу	айұу	үйұу үйүу	тұуыс

Егер **w** дауыссыз дыбысының жазылым емле ережесі дұрыс құрастырылса, онда сөздің үндесім әуезі, морфем және буын құрамы, тасымал реті мен сөйлем ырғағы бұзылмайтын болады.

Жуан әуезді сөздер құрамында:

- жуан әуезді қысаң **У[u]** мен үнді жуысыңқы **У[w]** дауыссызының тіркесі **УУ[uw]** болып жазылады;

- сөз басында [w] кездеспейді, сондықтан сөз ʏ[u] дауыстысынан басталады: у (ұу) [uw], уық (ұ-уық) [u-wuq], уыс (ұ-уыс) [u-wus], уақыт (ұ-уа-қыт)

[u-wa-qıt];

- сөз ортасында: туыс (тұ-уыс) [tu-wus], суық (сұ-уық) [su-wuq], жуан (жұ-уан) [ju-wan], шаруа (ша-рұ-уа) [ša-ru-wa], оқушы (о-құ-шы) [o-quw-şı];

- сөз соңында: ту (тұу) [tuw], су (сұу) [suw], бу (бұу) [buw], алу (а-лұу)

[a-luw], толу (то-лұу) [to-luw], оқу (о-құу) [o-quw], қару (қа-рұу) [qa-ruw];

Жіңішке әуезді сөздер құрамында:

- жіңішке әуезді қысаң Y[ü] мен үнді (жуысынқы) ʏ[w] дауыссызының тіркесі YY[üw] болып жазылады:

- сөз басында [w] кездеспейді, сондықтан сөз ʏ[ü] дауыстысынан басталады: үіл (ү-үіл) [ü-wül], уәде (ү-уә-де) [ü-wə-de], ү-уәж (ү-уәж) [ü-wəj], уәлі (ү-уә-ліі) [ü-wə-liy], уәзір (ү-уә-зір) [ü-wə-zir];

- сөз ортасында: сурет (сүу-рет) [süw-ret], келуші (ке-ліу-ші) [ke-lüw-şı], сенумен (се-нүү-мен) [se-nüw-men], секіруге (се-кі-рүү-ге) [se-ki-rüw-ge], келуі (ке-лү-уі) [ke-lü-wi];

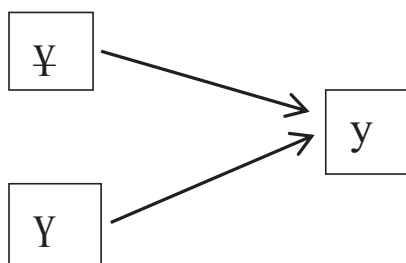
- сөз соңында: күлу (кү-лұу) [kü-lüw], тілу (ті-лұу) [ti-lüw], күту (кү-тұу) [kü-tüw]

Ендеше латын әліпбиіне қазіргі кирил орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кирилдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған болып шығамыз. Сондықтан алдымен қазақ мәтініне «әліпби транскрипция» жасап алуымыз керек. Сонан соң барып қазақ тілінің төл дыбыстарын латын әліпбиіне көшіреміз. Осындай реформаның нәтижесінде қазақ тілінің:

- төл дыбыс құрамы кірме таңбаларсыз таза анықталады;
- төл дыбыс құрылымы (жүйесі) сақталады;
- морфем құрамы бұзылмайды;
- буын тұрқы жаңсақ жіктелмейді;
- тасымал реті сетінемейді;
- сөйлем ырғағы сақталады.

Латын әліпбиіне өту үстіндегі жазу реформасының басты нәтижесі осы болмақ.

Өкінішке қарай, бұл дыбыстың ақиқат [w] таңбасына латын негізіндегі жаңа апостроф әліпбиімізден де орын табылмады, қайтадан сол орыс тілінің созылыңқы **y[u:]** дыбысының **y'** деген таңбасының кезін киіп қалды. Енді қашан және қай ұрпақ оны осы бір шалажансар әліпбиі тамұғынан аршып ала алар екен, әлде біздің көз алдымызда өшіп құрдымға кете береді ме? Келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруға да дәрменіміздің келмегені ғой.

Ақут мәтін үлгісі (ұлттық емле үлгісі бойынша және ерін үндестігінің қазіргі емлесі сақталды)

Жуан әуезді сөздер құрамында:

- жуан әуезді қысаң **У[u]** мен үнді жуысыңқы **У[ú]** дауыссызының тіркесі **УУ[uú]** болып жазылады;

- сөз басында [ú] кездеспейді, сондықтан сөз **у[u]** дауыстысынан басталады:

у (уу) [uú], уық (у-уық) [u-úyq], уыс (у-уыс) [u-úys], уақыт (у-уақыт)

[u-úa-qyt];

- сөз ортасында: туыс (тұ-уыс) [tu-úys], суық (сұ-уық) [su-úyq], жуан (жұ-уан) [ju-úan], шаруа (ша-рұ-уа) [sha-ru-úa], оқушы (о-құ-шы) [o-qu-úshy];

- сөз соңында: ту (тұу) [tuú], су (сұу) [suú], бу (бұу) [buú], алу (а-лұу)

[a-luú], толу (то-лұу) [to-luú], оқу (о-құу) [o-quú], қару (қа-рұу) [qa-ruú];

Жіңішке әуезді сөздер құрамында:

- жіңішке әуезді қысаң **У[ú]** мен үнді (жуысыңқы) **У[ú]** дауыссызының тіркесі **УУ[úú]** болып жазылады::

- сөз басында [ý] кездеспейді, сондықтан сөз ү[ú] дауыстысынан басталады: уіл (ү-уіл) [ú-ýil], уәде (ү-уә-де) [ú-ýá-de], ү-уәж (ү-уәж) [ú-ýáj], уәли (ү-уә-лий) [ú-ýá-lii], уәзір (ү-уә-зір) [ú-ýá-zir];

- сөз ортасында: сурет (сүу-рет) [súy-ret], келуші (ке-ліу-ші) [ke-lúy-shi], сенумен (се-нүү-мен) [se-núy-men], секіруге (се-кі-рүү-ге) [se-ki-rúy-ge], келуі (ке-лү-уі) [ke-lú-yi];

- сөз соңында: елу (е-лүү) [e-lúy], білу (бі-лүү) [bi-lúy], ескеру (ес-ке-рүү) [es-ke-rúy], кешіру (ке-ші-рүү) [ke-shi-rúy].

Ақут әліпбиіміз үшін осы емленің үлгісі дұрыс болып шығады.

Бұған дейін «у» таңбасына (бірінші әңгіме) тоқталған едік. Ендігі кезек «и» таңбасына (екінші әңгіме) келді. Өйткені қазақ жазуындағы «жаңсақ естілімнің» зардабы орыстың бір «у» таңбасымен бітіп отырған жоқ және сөз болғалы отырған орыстың «и» таңбасымен тағы бітпейді.

Қазақ тілінің дыбыс құрамын анықтау сонау ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталғаны айтылды. Сол дәуірдің өкілдері қазақ тілінде «і» және «й» дыбыстары бар екенін дұрыс аңғарып, оларға дербес-дербес таңба берді. Дегенмен «жарты дауысты» деген мәртебеге сол кезден бастап ие болғаны белгілі. Сөйтіп кейбір сөздердің жазылымында, сирек болса да, «и» таңбасының кездесіп қалатыны тағы бар. Келесі кезеңде, ХХ ғасырдың басы, А.Байтұрсынұлы көрсеткен қазақ тіліндегі 29 дыбыстың құрамында күмәнсыз жүр. Қазақ тілінің алғашқы латын әліпбиінде (1929-39) «і» және «j» таңбаларымен басы ашық белгіленіп келді. Бертін келе дауысты мен дуыссыздың мәртебесі ескеріліп, ый/йй тіркестерінің құрамында 1957 жылға дейін бөлек жазылып келді. 50-60-шы жылдардағы зерттеушілер «и» таңбасын қазақ тілінің дауыстылар құрамына енгізіп жіберді. Сонда да болса, қазақ сөзінің жазылым емле ережесіне әсер ететіндей мәртебесі болған жоқ. Тек 1957 жылы, бұдан бұрын айтқанымыздай, «қызыл саясат» қазақ әліпбиі мен оның емле ережесіне де жетті. Сөйтіп қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің «и» дыбыс/таңбасы ендірілді. Сонымен кірме «и» таңбасы да «у-мен» жарысып, қазақтың төл дауысты дыбыстарының құрамына «дауысты» болып қосыла кетті. Кез-келген ғылыми-теориялық еңбек немесе оқулық бетін ашыңыз, оқу-құралының немесе әртекті мақаланың бетін ашыңыз, алдыңыздан дауысты «и» шыға келеді. Тағы да «тый/ти», «сый/си» деп жазып,

әбігерге түсіп келеміз. Қазақ тілінде ый/йі тәрізді дауысты+дауыссыз дыбыс тіркесінің жеке дауысты дыбыс бола алмайтыны санамызға жетпей қойды.

Осы саяси әліпби реформасының жемісін, қайта-қайта қайталай беруге тура келеді, енді «теріп-жеп» отырмыз. Қазіргі ұрпақты қазақ тілінде дауысты «и» дыбысы жоқ деп сендіре алмай отырғанамыз тағы да сондықтан.

Сонымен, тіркестің бірінші сыңары дауысты «і» дыбысының жасалымына толық тоқталып жатпаймыз, тек қысқаша анықтамасын ғана атап өтеміз: тілдің көлденең қалпына қарай – *тіл ортасы*, тілдің тік қалпына қарай – *қысаң*, ерін қатысына қарай – *езулік*. Сонда жасалым белгілері: *тіл ортасы*, *қысаң*, *езулік* болып шығады.

Ал «й» дауыссызына толық тоқталуға тура келеді. Соңғы жылдары жарық көрген академиялық еңбектерде «й» таңбасымен белгіленіп жүрген дыбыстың ақиқат мазмұны анықталып берілді: «Й(у) дауыссыз дыбысы тілшік (тіл ортасы) арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *тілшік (тіл ортасы)* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Й** дауыссыз дыбысы тілшік (тіл ортасы) пен тіл түбінің (таңдайдың) өзара жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. **Й** дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *тілшік (тіл ортасы)*, *жуысыңқы*, *үнді* дауыссыз дыбыс». Дауыссыздың ақиқат анықтамасы осы. Ал Халықаралық Фонетикалық Әліпби (ХФӘ) бойынша оның таңбасы **[y]** болып табылады.

Оның да қазақ тілі дауыссыздарының пішіндемесінде (моделінде) өзінің орны бар. Модель жоғарыда келтірілді.

Пішіндемеден көрініп тұрғандай, **й[y]** дауыссыз дыбысы құрылымның (модельдің) бір бұрышын ұстап тұр. Егер **й[y]** дауыссыз дыбысы жоғалатын болса, онда пішіндеме (модель) түгел қаусап түседі. Бұл – тіл дыбыстарының құрамынан бір дыбыс жоғалса, бүкіл жүйесі (системасы) бұзылады немесе бір бөгде дыбыс енетін болса, тілдің дыбыс жүйесі (системасы) түгелдей бүлінеді деген сөз.

Алайда академиялық еңбектердің нәтижесі әзірге оқулықтар мен оқу-құралдарына жетпей жатыр. Сондықтан да, көпшілікті

шатастырмас үшін **й[у]** таңбасының іргесіне **[у]** таңбасын қосақтап **й(у)** деп көрсетіп отыруға мәжбүрміз (орыстың дауысты «у» таңбасымен шатастырмау керек).

Сонымен бұл өзі неғылған дыбыс болып шықты? Оның академиялық мазмұны:

Анықтамасы: тілшік (тіл ортасы) жуысыңқы үнді

Мәртебесі: жүйекұрауыш

Қызметі: көсемшенің көрсеткіші

Тіркесімі: тек дауыстыдан кейін келеді

Шеп орналасымы: сөз басында кездеспейді

Жиілігі: жиі кездеседі

Ұқсастығы: орыс, ағылшын тілінде бар.

Тағы да ғылыми негізге жүгінетін болсақ, Халықаралық Фонетикалық Әліпби (ХФӘ немесе МФА – Международный Фонетический Алфавит) үлгісі бойынша бұл дауыссыз дыбыстың, өзінің жасалымына (артикуляциясына) лайық, әліпби таңбасы латынның **[у]** болуға тиіс. Бұдан әрі қарай осы таңбаны тұрақты пайдаланатын боламыз.

Енді неге «шала дауысты» болып жүргеніне тоқталайық. Өйткені: бірінші, оның жасалымы (артикуляциясы) дауыстыға ұқсайды, себебі ауыз қуысында кедергі жоқ; екінші, оның тілдегі қызметі дауыссызға ұқсайды, себебі буын құрай алмайды. Тіл жүйесінде оның екінші қызметі басым болып есептеледі, сондықтан да ол дауыссыз дыбыс болып саналады.

Дауыссыз **й[у]** дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы **й[у]**. Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардай **бы, ды** болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, **ый/ій** (**йы/йі** емес) түрінде айтылады. Сондықтан **ый/ій** тіркесінің айтылымы орыс тілінің **ы/и** дауысты дыбысының естіліміне ұқсап кетеді. Қазақ тілі мамандарын да, өзге зерттеушілерді де шатастырып жүрген осы жайт. Бүлдіршіндер мен бірінші сынып оқушыларына арналған оқу-құралдарынан бастап **иық, ине** т.б. «сөздер **и** дауысты дыбысынан басталып жатыр» деп түсіндіреді. Орыстақы **и** таңбасының машақаты бір мұнымен бітіп жатқан жоқ. Сөздіктер тізбегіндегі **ы, і** әріптерінің құрамында тұратын он-

даған-жүздеген сөздер «адасып» **и** әрпінің соңында жүр. Әзірге тек сөз басындағы буынға қатысты «адасуларды» ғана көріп отырмыз. Ішкі әліпби тізбегіне қатысты «адасуларды» компьютер бағдарламасының көмегі болмаса, көзбен көріп, қолмен түгендеу мүмкін емес.

Ал неге қазақ тілінің төл дыбыс тіркесі осы бір төркіні бөлек жалаң **«и»** таңбасына байланып қалды? Орыс тілінде «жалған естілімге» себеп болып жүрген дауысты дыбысының **и** таңбасы бар. Осы әріп оп-оңай қазақ әліпбиіне көшіп, **ый/ій** дыбыс тіркесінің таңбасына айналып кетті. Сөйтіп қазақ орфографиясының құрамында әбден орнығып алды. Ендігі жерде кирилдің **и** таңбасы мен дыбысынан құтылу оңай болмай, тіптен, мүмкін болмай отыр.

Жүрген жеріміздің бәрінде «әліпби сауатымызды ашып алу-дан бастайық» дегенді босқа айтып жүрген жоқпыз. Және «әліпби сауатты» алдымен оқулық авторлары мен әдістеме иелері бастау керек. Ал бастауыш сыныптан бастау алса, жас ұрпақ өсе келе, бүгінгідей «олай емес, бұлай емес» деп арпалысқан ересектердің «әліпби» дертіне ұшырамайтын болады.

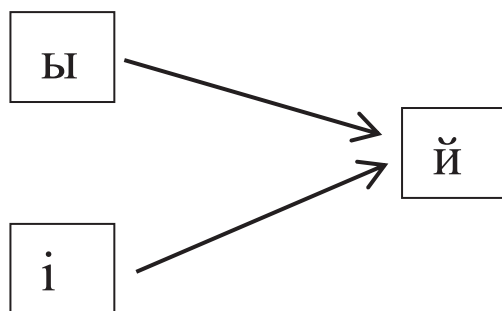
Тіліміздегі **й[y]** дауыссызының ақиқатына көз жеткізу үшін бір-біріне орайлас тіркестерді пайдалануға болады. Мысалы, **май[may]** тіркесінің үш дыбыстан құралатынына ешкімнің шүбәсі жоқ, ал дәл сол үлгідегі **мый/тій[miy/miy]** тіркесінің дыбыс құрамын бір **и** дыбысына айналдырып жіберіп отырмыз. Сонда бізге жетпей тұрғаны - оқу-әдістемелік дайындық пен психологиялық шеберлік. Алғашқы **май[may]** тіркесінің дауысты сыңары ашық дауысты **а[a]** айқын естіледі де, екінші сыңары **й[y]** дауыссызынан оңай ажыратылады. Ал екінші **ый/ій[ɨy/iy]** тіркесінің дауысты сыңары қысаң **ы/i [ɨ/i]** мен үнді **й[y]** дауыссызының артикуляциясы өзара тығыз кірігіп кетеді. Сөйтіп орыс тілінің **ы/и** дауыстысы тәрізді естілім әсер қалдырады. Орыс тілінің **и** дыбысы нығыз айтылады, ал қазақы тіркес босаң айтылады. Дегенмен тіркестің екі сыңарын ажырата алмай жатқанымыз мектептен бастап сөздің қазақы түйсінімнен айрылып қалғанымыздан (немесе айырыла жаздағанымыздан) болып отыр.

Қазақ сөздерінің айтылым (орфоэпиялық) үлгісін салыстырып көрейік.

Анық тіркестер:	тай	қай	асай	жасай	тайыу	қайыс
Көмескі тіркестер:	тый тій	қый кій	ысый үсій	жасый	тыйұу тійұу	қыйыс

Егер **й** дауыссыз дыбысының жазылым емле-ережесі дұрыс құрастырылса, онда сөздің үндесім әуезі, морфем және буын құрамы, тасымал реті мен сөйлем ырғағы бұзылмайтын болады.

Қазақ жазуында **и** таңбасымен белгіленіп жүрген дыбыс тіркесінің дыбыс құрамын таратып жазу алдында осы тіркестің «әліпби» моделін құрастырып алайық.

«Әліпби» модель таңбаның дыбыс құрамын көрнекі және нақты бейнелеп беріп тұр. Оның үстіне **и** таңбасы бір емес, екі тіркестің таңбасы екенін де аңғаруға болады. Сонымен **и** таңбасының әліпби жазылымы төмендегідей болатыны күман тудырмауға тиіс.

Жуан әуезді сөздердің құрамында.

Жуан (қысан) әуезді **Ы** [ɯ] мен үнді (жуысыңқы) **Й** [y] дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын бұзбай, тасымал ретін сақтау үшін **ЫЙ** [ɯy] болып жазылады:

Сөз басында **й**[y] кездеспейді, сондықтан алдынан **ы**[ɯ] қосылады: **нық (ыйық)** [ɯ-ɯɯq];

Сөз ортасында: **тыын (ты-йын)** [tɯ-ɯɯn], **қыйын (қы-йын)**, [qɯ-ɯɯn], **жыйын (жы-йын)** [ʒɯ-ɯɯn];

Сөз соңында: **тый (тый), ылғый (ыл-ғый)** [ɯ-ɯɯy], **сыный (сын-ый)** [sɯ-ɯɯy], **ысый (ы-сый)** [ɯ-sɯy];

Жіңішке әуезді сөздердің құрамында.

Жіңішке (қысаң) әуезді **І[i]** мен үнді (жуысыңқы) **Й[y]** дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын бұзбай, тасымал ретін сақтау үшін **ІЙ[iy]** болып жазылады:

Сөз басында кездеспейді, сондықтан алдынан **і[i]** қосылады: **и (ий) [iy], иіс (і-йіс) [i-yis], ирек (ий-рек) [iy-rek], ие (і-йе) [i-ye], ине (ий-не) [iy-ne];**

Сөз ортасында: **киім (кі-йім) [ki-yim], шие (ші-йе) [ši-ye], тиін (ті-йін) [ti-yin], сирек (сій-рек) [siy-rek];**

Сөз соңында: **ти (тій) [tiy], би (бій) [biy], бәлки (бәл-кій) [bäl-kiy], іскери (іс-ке-рій) [is-ke-riy].**

Ендеше латын әліпбиіне қазіргі кирил орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кирилдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған болып шығамыз. Сондықтан алдымен қазақ мәтініне «әліпби транскрипция» жасап алуымыз керек. Сонан соң барып қазақ тілінің төл дыбыстарын латын әліпбиіне көшіреміз. Осындай реформаның нәтижесінде қазақ тілінің:

- төл дыбыс құрамы кірме таңбаларсыз таза анықталады;
- төл дыбыс құрылымы (жүйесі) сақталады;
- морфем құрамы бұзылмайды;
- буын тұрқы жаңсақ жіктелмейді;
- тасымал реті сәтінемейді;
- сөйлем ырғағы сақталады.

Латын әліпбиіне өту үстіндегі жазу реформасының басты нәтижесі осы болмақ.

Өкінішке қарай, бұл дыбыстың ақиқат **[y]** таңбасына латын негізіндегі жаңа ақут әліпбиімізден де орын табылмады, қайтадан сол орыс тілінің созылыңқы **[i:]** дыбысының **і** деген таңбасының кебін киіп қалды. Енді қашан және қай ұрпақ оны осы бір шалажансар әліпби тамұғынан аршып ала алар екен, әлде біздің көз алдымызда өшіп құрдымға кете береді ме? Келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруға да дәрменіміздің келмегені ғой.

Ақут мәтін үлгісі (ұлттық емле үлгісі бойынша және ерін үндестігінің қазіргі емлесі сақталды)

Жуан әуезді сөздердің құрамында.

Жуан (қысаң) әуезді **Ы[y]** мен үнді (жуысыңқы) **Й[i]** дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын бұзбай, тасымал ретін сақтау үшін **ЫЙ[yi]** болып жазылады:

Сөз басында й кездеспейді, сондықтан алдынан ы қосылады: иық (ыйық) [y-ıyq];

Сөз ортасында: тын (ты-йын) [ty-ıyn], қыйын (қы-йын), [qy-ıyn], жыйын (жы-йын) [jy-ıyn];

Сөз соңында: тый (тый) [tyı], ылғый (ыл-ғый) [yl-ǵyı], сыный (сын-ый) [sy-nyı], ысый (ы-сый) [y-syı];

Жіңішке әуезді сөздердің құрамында.

Жіңішке (қысаң) әуезді І мен үнді (жуысыңқы) Й дауыссызының тіркесі сөздің морфем және буын тұрқын бұзбай, тасымал ретін сақтау үшін ІЙ [iı] болып жазылады:

Сөз басында кездеспейді, сондықтан алдынан і қосылады: и (ій) [iı], иіс (ііс) [i-ıis], ирек (ій-рек) [iı-rek], ие (і-іе) [i-ıe], ине (ій-не) [iı-ne];

Сөз ортасында: киім (кі-йім) [ki-ıim], шие (ші-іе) [shi-ıe], тиін (ті-йін) [ti-ıin], сирек (сій-рек) [siı-rek];

Сөз соңында: ти (тій) [tiı], би (бій) [biı], бәлки (бәл-кій) [ba'l-kiı], іскери (іс-ке-рій) [is-ke-riı].

Ақут әліпбиіміз үшін де осы емле ереженің ұсынылғаны жөн болады.

ВВЕДЕНИЕ В СИНГАРМОНИЧЕСКУЮ ФОНЕТИКУ

Цельность слова не всегда выражается ударением, как ошибочно считали, а от части и считают некоторые ученые... Многочисленные исследования по фонетике тюркских... и других языков убедительно доказали, что в них словесного ударения нет.
[Л.Р. Зиндер]

Одной из актуальных задач современного языкознания до сих пор остается необходимость исследования закономерностей сингармонизма в тюркских языках. Теоретическое и практическое исследование специфики фонологической и фонетической организации казахского слова является важной составляющей этой общетюркологической проблемы.

Отсутствие или недостаточность исследований, посвященных сингармонической словесной просодии привели к «европоцентристской» трактовке сегментных и суперсегментных явлений фонетического слова тюркских (в том числе казахского) языков. Словесная просодия во всех тюркских языках фактически отождествлена с индоевропейским словесным ударением.

Рассмотрение тюркской словесной просодии вне сингармонизма оказалось неполным и односторонним, более того ущербным для тюркской лингвистической науки, из исследовательского аппарата лингвистов выпал главный и важный типологический признак тюркских языков. Следовательно, необходимо полное и всестороннее описание исконно тюркской словесной просодии, иначе невозможно выявление фонологических принципов сегментации тюркской (казахской) речи, а также самих сегментов. Незавершенность учения о словесной просодии не может не сказаться на теории письма, в результате усугубляется противоречие между орфоэпической нормой речи и ее отражением в графике и орфографии.

В связи с этим, любое фонетическое исследование должно быть направлено на выявление собственно сингармонических характеристик просодии слова и объяснение на этой основе специфики фонологической и фонетической системы казахского языка. Для этого необходимо проанализировать характеристики словесных просодий различных групп мировых языков; подвергнуть теоретическому осмыслению труды, посвященные тюркской словесной просодии, как ударению, так и сингар-

монизму; произвести фонологический и фонетический анализ сингармонизма в казахском языке; выполнить дифференцированное описание сингармонических и ассимилятивных модификаций звуков; сформулировать сингармоническую теорию письма и представить опыт создания сингармонического силлабического письма.

Этапы исследования фонетики казахского языка

История изучения звукового строя казахского языка состоит из нескольких этапов и каждый этап имеет в зависимости от цели исследования своеобразную особенность. Результаты исследования адекватно отражали теоретико-практический уровень лингвистической (фонетической) науки того или иного времени. Таким образом, образовалась взаимозависимая хронологическая последовательность исследовательских периодов в довольно долгой истории изучения фонетики казахского языка.

Исследовательские труды XIX века

Начальный этап исследования фонетики казахского языка начался с середины 19 века и охватывает всю его вторую половину. Изучение языка коренного населения было одним из методов политико-военного освоения казахской степи для чего необходимы были составление элементарных словарей и учебников грамматики языка.

У исследователей (а исследователи были иноязычными) того времени (Ильминский, Мелиоранский, Радлов и др.) на руках не было готового языкового материала. Поэтому они были вынуждены изучать и собирать образцы «живой» казахской речи непосредственно у носителей языка путем слухового наблюдения. Фонетические образцы, собранные ими, были наиболее точными копиями чистой, не обремененной орфографическими правилами казахской речи, ибо исследователи записывали (зафиксировали) их так как слышат сами. В какой-то степени их метод записи можно сравнивать с современными звукозаписывающими аппаратами, настолько точно отражали сингармонические и ассимилятивные модификации звуков в составе слов. Особенно поразительные результаты в отношении губной гармонии, губная гармония зафиксирована до конца в многосложных словах. Письменные записи исследователей можно поставить рядом с современными орфоэпическими словарями и можно назвать орфоэпическими текстами казахской речи.

Положительным моментом результатов исследования того периода было точное определение состава звуков казахского языка и сингармонической структуры слов.

Вместе с тем наблюдаются некоторые неточности в определении звукового состава звукосочетаний типа «узкий гласный+й[u] или у[w]».

Поскольку методом исследования того времени было слуховое (перцептивное) наблюдения за речью носителей казахского языка, этот период можно назвать *периодом перцептивного (перцептивной фонетики) анализа*.

Исследовательские труды начала XX века

Данный исследовательский период охватывает 10-30 годы прошлого века. Главной особенностью данного периода является массовое подключение к изучению фонетики казахского языка национальных кадров (Байтурсынулы, Досмухамедов, Жубанов и др.). Поскольку все исследователи были носителями казахского языка, они интуитивно точно определяли многие особенности звукового строя казахского языка, которые оставались вне поля зрения иноязычных исследователей предыдущего периода.

Исследовательскими достижениями данного периода можно считать определение реальной структуры сингармонических тембров, уточнение состава звуков, описание морфемной и слоговой структуры слова, разработка и становление сингармонического письма.

Однако, к сожалению, не был зафиксирован губной сингармонизм орфографическими правилами, отрицательные последствия которого ощущаются до сих пор и с каждым годом все больше усиливаются, нарушая тембральную и ритмическую структуры казахской речи.

Поскольку методом исследования является интуитивный анализ родной речи, этот период можно назвать *периодом интуитивного (интуитивной фонетики) анализа*.

Исследовательские труды 50-70 годов XX века

С середины прошлого века началось всеобщее влияние общеевропейской теоретической и практической фонетики на подготовку исследовательских кадров и на методику анализа казахской речи. Такое положение вещей привело к тому, что в исследованиях полностью или почти полностью начала преобладать «европоцентристская» трактовка закономерностей казахской фонетики. Исследователи (Кенесбаев, Талипов, Аралбаев, Шварцман, Туркбенбаев и др.) имели высокую индоевропейскую теоретическую подготовку и ввели в казахскую фонетику на сегментном уровне понятие фонемы, а на просодическом уровне понятие ударения. В результате фундаментальная закономерность казахского (тюркского) языка сингармонизм остался на уровне простых

фонетических явлений. Рассмотрение звуков казахского языка на уровне фонемы привело к тому, что знаки русского языка *и, у, я, ю, щ* были введены в орфографию исконно казахских слов, что привело к нарушению сингармонической произносительной нормы, слоговой и морфемной структуры слова, а также правил переноса слов.

Более того, было введено тоталитарное орфографическое и орфоэпическое правило «писать так как пишутся в русском языке и произносить так как произносятся в русском языке». В результате в состав казахского алфавита были введены более десяти новых знаков и более тридцати новых орфографических правил для регулирования их написания и чтения. Таким образом, в казахском языке начали существовать две параллельные взаимоисключающие фонетические структуры, где тоталитарное преобладание имела индоевропейская структура.

Исследовательскими достижениями данного периода можно считать массовое обладание исследователями общеевропейских теоретических достижений, а также создание академической фонетики казахского языка.

Однако то, что весь анализ звуковой структуры казахского языка были сведены к акцентно-фонемной трактовке, привело к орфографическому и орфоэпическому нарушению морфемно-слоговой и, самое главное, сингармонической структуры казахского слова.

Поскольку методом исследования является акцентно-фонемный анализ, этот период можно назвать *периодом акцентно-фонемного (акцентно-фонемной фонетики) анализа*.

Исследовательские труды последней четверти XX века

Четвертый этап исследования казахской фонетики включает в себя 70-90 годы прошлого века и начало нынешнего. В этот период были реабилитированы репрессированные национальные ученые 20-30 годов прошлого века и их труды стали общедоступными для широкого круга специалистов. Появились воспитанные на их трудах новое поколение ученых (Мырзабеков, Калиев, Хусаин, Жусупов, А.Жубанов, Уали, и др.). К тому же целая группа исследователей имела возможность пройти аспирантурно-стажерскую подготовку в известных научных центрах России (Абуов, Исаев, Базарбаева, Кошкарлов, Тайлакбаев, Татубаев, Раймбекова и др.). Благодаря их высокой теоретической и исследовательской подготовке получены новые и оригинальные исследовательские результаты в казахской фонетике.

В различные направления казахской фонетики пришло поколение молодых исследователей: в сингармоническую фонетику – Назбиев, Садуакас, Утебаева, Талдыбаева, Асанова; в ассимилятивную фонетику – Баймбетова, Баймуханов, Исаева, Кайдарова, Молдашева, Оразалин, Аймырзаев; в историческую фонетику – Алимбаев, Жумабаева; сравнительную фонетику – Андабаева; интонационную фонетику – Фазылжанова, Аманбаева, Т.Кеншинбай, Ж.Кеншинбай; в проблемы письма – Кудеринова; в историческое письменное наследие – Жубаева, Ахымбек, Шнайдер; в прикладную фонетику – Жексенгалиев, Заурбекова, Кукунова, Жубанова, Ар. Жунисбек, Укибасова, Каршыгаева.

Самое главное сингармонизм как фундаментальная закономерность казахской речи, стал основой всех сегментно-фонетических исследований. Палатальные и лабиальные тембры сингармонизма рассматриваются как единицы равноправного фонологического статуса. Определен звуковой состав заимствованных букв в составе исконно казахских слов. Разграничены индоевропейские параллели от исконно казахских «соответствий». Подготовлена фонетическая база для реформы казахского письма.

Важно, что идет возрождение артикуляционной фонетики как основы для объяснения природы всех звуковых явлений в казахском языке.

В основе образования любого фонетического сегмента (звук, слог, словосочетание, фраза, текст) или процесса (коартикуляция, сингармонизм, пограничные сигналы, логико-эмоциональные и ритмико-фразовые интонации) лежит артикуляция, т.е. каждый фонетический сегмент или фонетический процесс имеет свою артикуляцию. Описание любого фонетического сегмента или объяснение любого фонетического процесса в языке, это – анализ его артикуляции. А реальным или осязаемым результатом артикуляции является перцепция. Следовательно, основным способом фонетического анализа языка является артикуляционно-перцептивный метод (акустический метод является лишь способом количественно-наглядного представления результатов артикуляционно-перцептивного анализа).

Звук является самым простым артикуляционным образованием, поэтому артикуляция традиционно воспринимается как относящиеся только к отдельным звукам описание. Все остальные сегменты и процессы имеют более сложную непрерывную линейную (и над линейную) последовательность тесно связанных между собой артикуляции отдельных звуков.

Следовательно, мы имеем артикуляции звука, слога, словосочетаний, фразы и текста как сегментов и коартикуляции, сингармонизма, пограничных сигналов, логико-эмоциональных и ритмико-фразовых интонации как сверхсегментов. Во всех случаях носитель языка ту или иную совокупность движения органов речи и его звуковой результат воспринимает как тактильно-перцептивный сигнал определенного отрезка речи.

Поскольку методом исследования является сингармонический анализ, этот период можно назвать *периодом сингармонического (сингармонической фонетики) анализа*.

Этапы исследования фонетики казахского языка

периоды	исследователи	методы	принципы	особенности	перспективы
1 период	иноязычные	слуховой	орфоэпический	состав звуков определен правильно, орфоэпия слов сохранена	исследовательский языковой материал
2 период	национальные	артикуляционно-слуховой	сингармонизм	состав звуков правильно определен, орфография основана на палатальные тембры сингармонизма	теоретическая основа
3 период	смешанные	акцентно-фонемный	европацентризм	в состав звуков введен заимствованные звуки, в состав алфавита заимствованные знаки, присутствуют ударение и фонема	бесперспективный
4 период	национальные	сингармонический	сингармонизм	определены состав исконно казахских звуков, структура сингармонических тембров, состав сингармонических и ассимилятивных звуков, из исследовательского аппарата выведены ударение и фонема	перспективное направление

1. ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЯЗЫКОВ МИРА

*...есть другие языки, которые
выражают то же, что и мы – иначе*

[Л.В. Щерба]

Предварительные замечания

Как уже было сказано, на протяжении десятков лет описание тюркской словесной просодии ничем не отличается от описания индоевропейского словесного ударения. В результате сингармонизм (словоорганизующую роль которого подчёркивал ещё И.А. Бодуэн де Куртэне), остаётся на втором плане и упоминается лишь как «гармония гласных», между тем как этот термин фонологически не оправдан и фонетически не точен. Сложившаяся в тюркской просодике ситуация привела к тому, что сингармонизм не вошёл в систему известных в общей лингвистике просодических единиц. Причиной этого, надо полагать, послужили исследования по тюркской фонетике, в которых ведущей, более того единственной просодической единицей считается словесное ударение.

В общем языкознании на сегодняшний день теоретически наиболее полно разработанными и потому общепризнанными просодическими единицами являются ударение и тон [Касевич]. С точки зрения основного суперсегментного признака слова имеются три типа языков: акцентный (индоевропейский, семитские и некоторые др. языки); тональный (языки Юго-Восточной Азии); сингармонический (тюркские и др. урало-алтайские языки). До сих пор серьёзно исследовались только языки первых двух групп, ибо главный признак просодии слова тюркских и других языков третьей группы не подвергался специальному анализу. Тогда как значение сингармонических языков для общей фонологии (общей лингвистики) не менее важно, чем значение акцентных и тональных языков. Акцентные, тональные и сингармонические языки образуют вершину символического треугольника (модели системы словесных просодик языков мира), схематически изображающего системы словесной просодии, которая является главным типологическим признаком на уровне слова (Рисунок 1).

Модель иллюстрирует невозможность сосуществования ударения и тона, ударения и сингармонизма, тона и сингармонизма.

Имеются и другие объективно принципиальные типологические признаки, различающие эти три типа языков (Таблица 1).

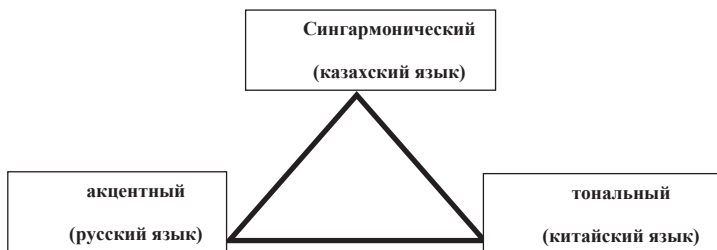

Рисунок 1. Модель словесных просодических признаков языков мира

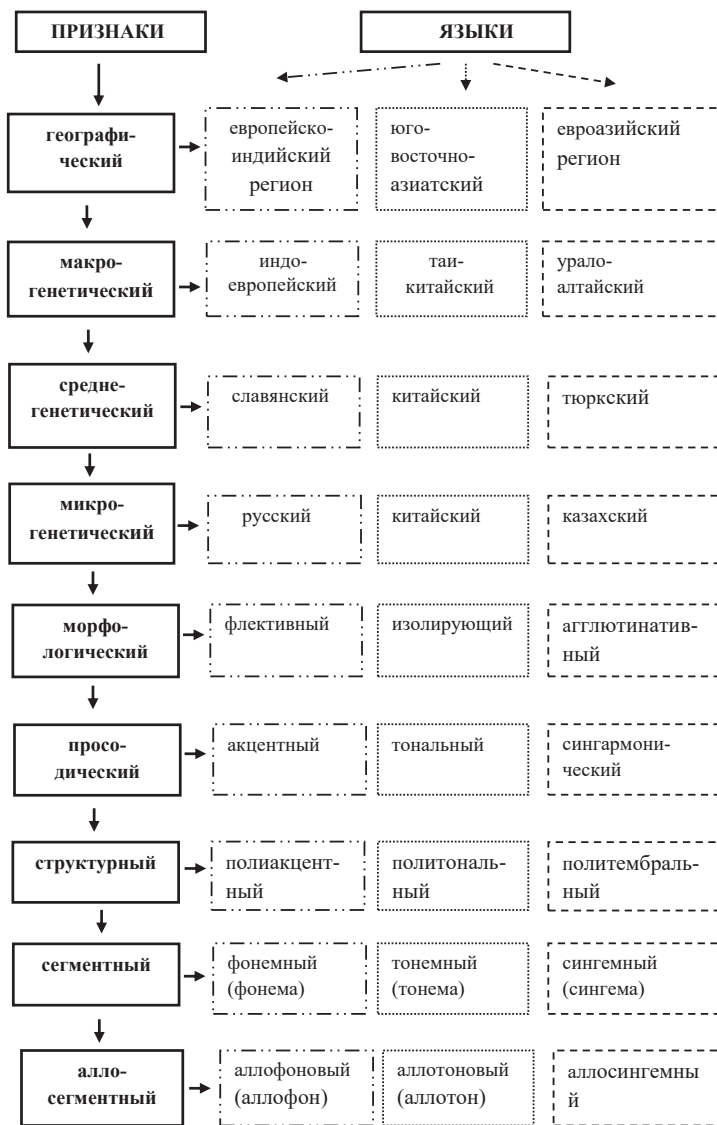
«Европоцентризм, в частности, «акцентоцентризм», не решил и вряд ли решит кардинальные проблемы тюркской фонетики, ибо принципы и средства фонологического анализа акцентных (несингармонических) языков переносятся на сингармонические (неакцентные языки).

Применение методов инструментальной фонетики не способствовало решению этих вопросов ввиду отсутствия теории, объясняющей специфическую фонологическую структуру тюркских языков. Инструментальные данные не стали основой для объяснения тюркского феномена из-за «европоцентристской» интерпретации: результаты многочисленных инструментальных исследований в конечном счёте повторяли результаты традиционных слуховых методов о наличии словесного ударения.

Ценными в этой области деятельности фонетистов-тюркологов были точность и наглядность полученных данных, однако отсутствовало главное – фонологическая теория, которая объясняла бы их. Если учесть, что фонетическая реализация тюркского слова, его консонантного и вокального компонентов запрограммированы сингармонизмом, то должна быть создана такая фонологическая теория, которая способствовала бы правильной интерпретации результатов инструментального исследования сингармонизма.

Перенос принципов и средств акцентного (несингармонического) письма на сингармоническое (неакцентное) ещё больше осложняет проблему. Ущербность орфографических правил, часто и неоправданно нарушающих принципы сингармонизма, зачастую принимаются за нарушение тюркской (казахской) орфоэпической сингармонической нормы.

**Таблица 1. Типологическая классификация языков мира
(классификационные признаки)**

В последние десятилетия сложилась прямо-таки парадоксальная ситуация: существенно увеличилось число теоретических и инстру-

ментальных трудов, посвященных тюркскому словесному ударению (наличие которого порой ставится под сомнение), тогда как исследований по сингармонизму (наличие которого в тюркских языках никогда не оспаривалось) почти нет. Причина этого, на наш взгляд, состоит в следующем: слово организующая функция сингармонизма в тюркских языках приписывается словесному ударению, в результате чего оно приобретает в глазах исследователей феномен важной лингвистической единицы. Сингармонизм же, наоборот, лишённый органически присущих ему функций, превращается в чисто фонетическое явление – «гармонию гласных», сам факт существования которой вызывает у акцентологов недоумение. В результате сингармонизм, несмотря на бурное развитие фонологических теорий, остался слабо разработанным звеном общей и тюркской фонетики.

«Вакуум» в фонологической системе тюркских языков был заполнен: недостающее звено заменили индоевропейским словесным ударением. Идентичность функций индоевропейского словесного ударения и тюркского сингармонизма создаёт иллюзорную логичность такой замены, гипнотическое влияние «акцентологических» идей остаётся непреодоленным.

Мы отчётливо сознаём, сколь велик авторитет наших предшественников и современников, провозгласивших в качестве непреложного закона наличие словесного ударения в фонетической системе тюркских языков. Трудно вслед за ними выступать не в русле традиции, сказать новое слово, отстаивать свой взгляд на проблему.

Решение этой проблемы имеет большое научное и прикладное значение. Дискуссия о способе организации фонологической системы тюркских языков без всякого сомнения полезна для развития тюркологии. В практическом же плане от признания наличия или отсутствия ударения в тюркских языках зависят рациональность методики обучения русскому и иностранным языкам в тюркской аудитории, правильность объяснения ряда фонетических, этимологических, семасиологических, стилистических и других явлений в диахронии и в синхронии.

Таким образом, исследование фонологической системы тюркских языков должно начинаться с определения природы исконной сингармонической просодии слова: от сингармонической просодии зависят закономерности членения речи на слоги и звуки, только просодия определяет их артикуляционный, акустический и перцептив-

ный характер. Такую же роль играют ударение в акцентных и тон в тональных языках.

Приняв за основу исследования сингармоническую организацию тюркского (казахского) слова, мы должны найти обусловленные ею принципы деления на функциональные сегменты и сами эти сегменты.

Руководствуясь идеей Л.В. Щербы о том, что «есть другие языки, которые выражают то же, что и мы – иначе», и опираясь на опыт анализа языков индоевропейской [Щерба, Зиндер, Бондарко] и таи-китайской [Касевич, Гордина] языковых семей, мы для начала выносим на суд коллег следующие гипотезы:

а) Словесное ударение, словесный тон и словесный сингармонизм выполняют аналогичные функции: они скрепляют звуковые сегменты слова в единое целое. Если словесное ударение является просодическим средством достижения единства слова на фонетическом уровне в индоевропейских языках, то словесный тон – такое же средство в таи-китайских, в словесный сингармонизм – в тюркских (и во всех урало-алтайских) языках. Следовательно, каждое из этих средств заключает в себе просодический признак, характерный для определённого типа языков.

б) Указанные три средства как просодические признаки слова регулируют фонетическую градацию слогов в нем: словесное ударение – акцентную градацию (ударный, предударный, пред предударный, заударный и подобные слоги), словесный тон – тональную (низкий, средний, высокий, восходящий и подобные тоны), словесный сингармонизм – тембральную (твёрдый, мягкий, губной, негубной тембры).

в) Каждый из трёх признаков своеобразно регулирует артикуляционное взаимодействие (коартикуляцию) звуков внутри слога: акцентная коартикуляция в индоевропейских, тональная коартикуляция в языках Юго-Восточной Азии, сингармоническая коартикуляция в Урало-Алтайских (тюркских) языках.

г) Каждый из трёх типологически различных просодических средств осуществляет специфическое членение слова на минимальные (в плане функционирования) звуковые сегменты.

д) Общим базовым «полем действия» для всех типов просодии является слог, но фонетическая реализация их различна.

е) В фонетической системе одного языка (группы родственных языков) наличие трёх или двух идентичных по функции и различных по реализации типов просодии слова исключено.

Мы отдаём предпочтение термину «просодия», а не «акцентуация» поскольку последний трактуется только как «выделение определённых элементов в слове и фразе посредством ударения» [Ахманова], «то же что ударение» [Розенталь], а первый имеет более широкое значение: «фонетические характеристики единиц, больших чем фонемы» [Зиндер], «общее название для сверхсегментных свойств речи» [Ахманова], т.е. включает сингармонизм.

Мы вынуждены принять термин «тембр», однако не в значении «специфической сверхсегментной окраски речи, придающей ей те или другие экспрессивно-эмоциональные свойства» [Ахманова], а перцептивного коррелята сингармонических вариантов тюркского слога (слова). Несовпадение «сингармонического» понимания с его общefonетическим значением («тембр служит только для выражения эмоционального аспекта интонации» [Зиндер]), безусловно, вызывает определённые сложности и может приводить к недоразумениям. Поэтому следует отметить некоторую условность термина «тембр» используемого для обозначения сингармонических вариантов звуков, слога, слова. Необходимо найти новый термин для обозначения сингармонических тембральных вариантов тюркской речи (подобных фонемам, акцентам, тонемам). Для решения этой проблемы нами предпринята попытка разработки системы «сингармо-терминов».

Тюркологи в своей научной практике постоянно ощущают отсутствие общепринятой тюркской транскрипции, способствующей правильному пониманию фонетических особенностей тюркских языков, в том числе и казахского. Обычно они пользуются транскрипцией, основанной на алфавите какого-либо одного языка, что ограничивает круг его исследователей и мешает общетюркологическим выводам.

Следствием некритического, фонологически необоснованного заимствования ряда знаков русского алфавита явилось принятие букв **И, У, Я, Ю, Щ** в написании исконно казахских (тюркских) слов. Целесообразность использования этих букв как в научном, так и в методическом плане справедливо оспаривается рядом исследователей [Баскаков, Мусаев]. В результате упомянутого «нововведения» возникла ситуация, при которой одна только буква «И» в составе исконно казахских слов имеет 8 разночтений [Демесинова, Джунисбеков]. Чтение букв **И, У, Ю, Я** в словах, в которых нет других гласных букв, регулируется только благодаря сингармонизму: чётких правил, определяющих то или иное их чтение, соответствующее определённому сингармони-

ческому тембру в казахской системе письма нет. Если в русском языке орфографические правила соотносятся с ударением, то в казахском языке они должны опираться на сингармоническую структуру слова. Никакая иная словесная просодия не может регулировать использование тюркской графики. В этом мы видим одно из доказательств принципиально различной просодической оформленности тюркского и индоевропейского слова.

Упущения в разработке казахской письменности на основе русской графики в конце концов приводят к иноязычному произношению слов родного языка. Более того, авторы учебников и практики-преподаватели, да и исследователи-фонетисты два (три) звука, обозначаемые одной буквой, начинают интерпретировать как гласную монофону. Л.В. Щерба, который свою теорию русского письма строил «на основе подробного анализа его фонологической системы» [Зиндер], не без основания, видимо, пишет и об «обязательствах» письма перед произносительной нормой.

Историческая структура казахской фонетики. Историческую структуру казахской фонетики можно разложить на три взаимоисключающие (антогонистические) части (Таблица 2). Это – исконно казахская (тюркская) историческая фонетика, книжно-историческая казахская фонетика и тоталитарно- историческая казахская фонетика.

Основой исконно-казахской исторической фонетики всегда оставалась сингармонизм и соответственно эволюционно-вековым сингармоническим устоям сохранялась вся фонетическая система казахского языка. В настоящее время идет эволюционно-историческое восстановление исконных фонетических структур.

Основой книжно-казахской исторической фонетики была искусственно привнесенные арабо-персидские звуковые элементы, которые, несмотря на довольно длительный период (несколько веков) влияния и на поддержку нынешних формально созданных для них орфографических правил, так и не стали частью фонетико-фонологической системы казахского языка. В настоящее время можно констатировать, что книжная фонологизация в языке приостановилась, лишь наблюдаются единичные спонтанно-факультативные всплески в речи редких носителей языка (искусственно поддерживаемые самими индивидами).

Основой тоталитарно-исторической казахской фонетики, как видно из названия, стал всеобщий тоталитаризм, который подмял под себя, в первую очередь, казахское письмо. Изменения в алфавите и орфогра-

фических правилах казахского языка произошли мгновенно – указом за один день. Однако несмотря на повседневно-постоянные тоталитарные усилия (приоритетное ведение уроков русского языка во всех образовательных учреждениях) и влияние монолитного русского языкового окружения (в быту и управленческо-служебной, культурно-экономической сферах) нововведения так же не стали частью казахской фонетической структуры. В настоящее время существуют две фонетические системы в речи абсолютного большинства казахов: исконно казахская и тоталитарно-казахская. Обе системы существуют совершенно автономно друг от друга и все время приходится отмечать, что в конкретном случае имеется в виду - исконно казахские слова со своей звуковой структурой или тоталитарно внесенные заимствования со своей звуковой структурой. Попытки объединить их под одну фонологическую систему совершенно и объективно не реальны, хотя такие попытки были, есть и, безусловно, еще будут. Звуковое значение букв, которые встречаются только в составе заимствованных слов, по известной причине, нами не будут рассматриваться. Краткий морфолого-фонологический анализ будет проведен относительно тех заимствованных букв, которые встречаются в составе исконно казахских слов. Ибо они и являются причиной разногласий между лингвистами, а также между авторами учебников и учебных пособий по поводу определения состава гласных казахского языка.

Итак, бифонемный и тrefонемный характер звукового состава букв И, У, Я, Ю убедительно доказываются:

- между компонентами их звукового состава проходит слоговая граница, например, *қи-ын* – *қы-йын* [qı-yın], *ки-ім* – *кі-йім* [ki-yim], *бу-ын* - *бұ-уын* [bu-wun], *і-лу-ін* – *і-лі-уін* [i-li-wün], *си-я* – *сы-йа* [sı-ya], *и-е* – *і-йе* [i-ye], *а-ю-ы* – *а-йұ-уұ* [a-yu-wu], *и-ю-і* – *і-йі-уү* [i-yi-wü]. Курсивом выделены современное написание слов.

К этому правилу можно еще добавить, что в казахском языке внутри слов слог на гласный не начинается. С этой позиции полным лингвистическим абсурдом являются выше приведенные примеры типа *и-е*, *а-ю-ы*, *и-ю-і* и т.п.

Далее,

- в казахском языке существует устойчивое морфологическое правило, которое гласит: «если слово заканчивается на гласный, то следующий аффикс принадлежности (некоторые падежные и глагольные

окончания, ряд именных суффиксов) начинается с согласного, и, наоборот, если слово заканчивается на согласный, то следующий аффикс принадлежности начинается с гласного». Например,

ай	– ай	+ ы	[ay+i]	тау	– тау	+ ҫ	[taw+u]
үй	– үй	+ і	[üy+ü]	дәу	– дәу	+ ҫ	[däw+ü]
шәй	– шәй	+ і	[šäy+i]	жау	– жау	+ ҫ	[jaw+u]
ой	– ой	+ ы	[oy+u]	бау	– бау	+ ҫ	[baw+u]

ми	– мый	+ ы	[miy+i]	бу	– бұу	+ ҫ	[buw+u]
си	– сый	+ ы	[siy+i]	су	– сұу	+ ҫ	[suw+u]
би	– бий	+ і	[biy+i]	қу	– құу	+ ҫ	[quw+u]
ши	– шій	+ і	[šiy+i]	ту	– тұу	+ ҫ	[tuw+u]

Как видим, обе группы слов в морфологическом плане ведут себя абсолютно одинаково, правило, которое подтверждает что вторым компонентом звукового состава заимствованных букв **И, У** в составе обеих групп слов являются согласные **Й [y], У [w]**. Аналогичным образом можно разложить и звуковой состав букв **Я [ya/yä], Ю [yuw/yüw]**.

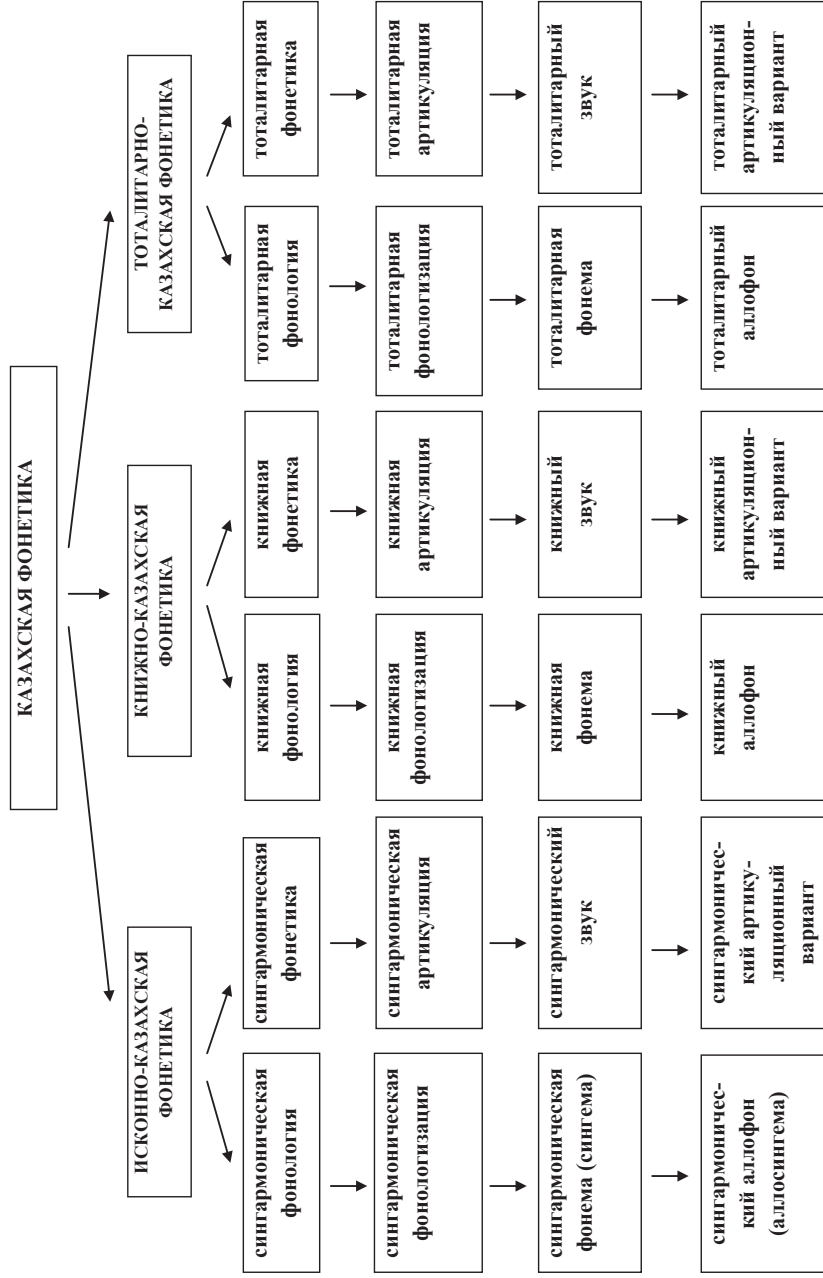
- фонетическая разложимость этих сочетаний подтверждается и тем, что их компоненты имеют разные морфологические функции. Если сравнивать следующие словоформы:

<i>сылу</i>	-	сылу-	у	-	[sɪlu- w]
<i>сылы</i>	-	сылы-	й	-	[sɪli- y]
<i>сылым</i>	-	сылы-	м	-	[sɪli- m]
<i>сылыт</i>	-	сылы-	т	-	[sɪli- t]
<i>сылыс</i>	-	сылы-	с	-	[sɪli- s]
<i>сылып</i>	-	сылы-	п	-	[sɪli- p]

то нетрудно убедиться, что вторые компоненты этих сочетаний **у, w** являются особыми морфемами, как и другие согласные **м, т, с, р**. Они наделены определенной морфологической функцией, т.е.:

- w** – суффикс неопределенной формы глагола;
- у** – суффикс деепричастия;
- м** – суффикс при помощи которого от глагольных основ образуются прилагательные;
- т** – суффикс понудительного залога;
- с** – суффикс взаимного залога;
- р** – суффикс деепричастия.

Таблица 2. Структура современной казахской фонетики

Ущербность для исконно произносительной нормы казахского языка принятие заимствованных букв и связанных с ними орфографических правил отрицательно сказывается на слоговой и морфемной структуре, а также на правилах переноса слов в казахском языке. Слоговое и морфемное нарушение приводят к нарушению ритмики и созвучия казахской речи. Сингармоническое и ритмическое нарушение речи особенно заметно на языке подрастающего поколения, которое воспитывается на так называемом «письменном стандарте».

Печально то, что повсеместное и постоянное насаждение заимствованных букв и правил в школах и вузах, в учебниках и учебно-методических пособиях привело к тому, что сами преподаватели казахского языка и от части сами лингвисты-фонетисты потеряли казахский фонетико-фонологический ориентир и считают их гласными звуками.

В настоящее время отсутствует общепринятая оптимальная фонетическая транскрипция для всех тюркских языков, которая обозначала бы дифференцированно каждый звук в системе вокализма и консонантизма. Намеченное на ближайшие годы и уже осуществленные рядом тюркских государств реформа письма на основе латиницы требует новой унифицированной фонетической транскрипции. Пока же мы в своей работе используем латинский алфавит, предварительно предложенный как один из вариантов перехода казахского языка на названную графику (Таблица 3).

Проблемы просодологии. В общей лингвистике термины просодика и акцентология являются синонимами. Все лингвистические словари акцентологию определяют как науку изучающую словесное ударение: акцентология – «раздел языкознания, занимающийся исследованием системы ударений какого-либо языка или группы языков» [Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1988] или же, «просодический... касающийся ударения» [там же]. Если это так, то получается, что акцентология и просодика не имеют отношения к сингармонизму и тону. Тем не менее часто подразумеваются, что акцентология, как и просодика, охватывает все словесные просодии в языках. Следовательно, здесь необходимо внести терминологическую ясность, так как акцентология как частный раздел фонетики изучает только словесное ударение. Поэтому мы предпочитаем термину «акцентология» термин «просодика», ибо последнее включает в себя все словесные просодики, в том числе и акцентологию. И получается, что «просодология» находится на один уровень выше чем «акцентология».

Таким образом, имеется раздел просодики изучающий словесное ударение, но нет разделов фонетики изучающих сингармонизм и тон. Графически это можно представить следующим образом (Рисунок 2), где клетки названия разделов фонетики изучающих сингармонизм и тон пусты, пока пустует и общее название раздела фонетики включающих все словесные просодики.

Таблица 3. Опытный проект казахского алфавита на основе латинской графики

№	Кирилл.	Латин.	№	Кирилл.	Латин.	№	Кирилл.	Латин.
1	А а	Aa	10	Й й	Yy	19	П п	Pp
2	Ә ә	Ä ä	11	Қ қ	Qq	20	Р р	Rr
3	Б б	Bb	12	К к	Kk	21	С с	Ss
4	Ғ ғ	Ĝ ĝ	13	Л л	Ll	22	Т т	Tt
5	Г г	Gg	14	М м	Mm	23	У у	Ww
6	Д д	Dd	15	Н н	Nn	24	Ұ ұ	Uu
7	Е е	Ee	16	Ң ң	Ñ ñ	25	Ү ү	Ü ü
8	Ж ж	Jj	17	О о	Oo	26	Ш ш	Šš
9	З з	Zz	18	Ө ө	Ö ö	27	Ы ы	Iı
						28	І і	İi

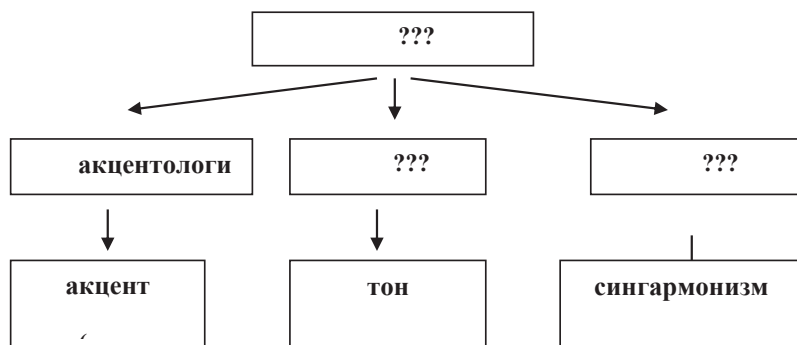

Рисунок 2. Неполная система просодических единиц

Если раздел фонетики изучающий ударение называется акцентологией, то по аналогии раздел изучающий словесный тон должен называться тонологией, а раздел изучающий словесный сингармонизм – сингармо[но]логией. Далее заполняем соответствующие клетки (Рисунок 3). Получается система разделов фонетики изучающих словесные просодии различных языков одного уровня с акцентологией.

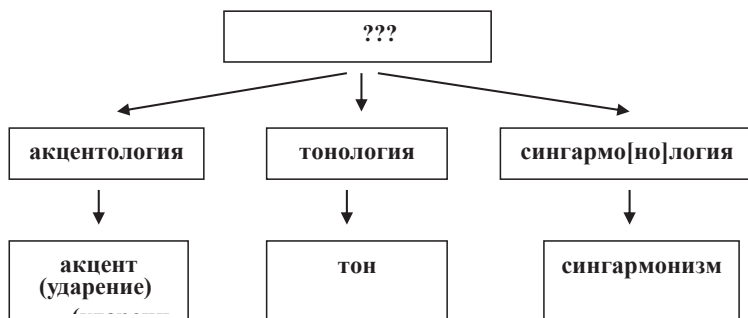

Рисунок 3. Полуполная система просодических единиц

Теперь пустует клетка для общего названия раздела фонетики объединяющих в себя все три словесные просодии. Объединяющим все три системы словесных просодик разделом фонетики будет, естественно, просодология (Рисунок 4). Поскольку просодология находится на один уровень выше акцентологии, то они не могут быть синонимами.

Просодология как раздел фонетики изучает общую систему словесных просодик, тогда как частные вопросы изучаются соответствующими одного уровня словесными просодиками: акцентология – словесное ударение в фонемных языках, тонология – тональные уровни слов в слоговых языках, сингармонизм – политембральные характеристики слов в сингармонических языках.

Система просодологии дифференцированно объединяет фонологические единицы словесного уровня, оптимально отражая типологические различия различных родственных групп языков мира.

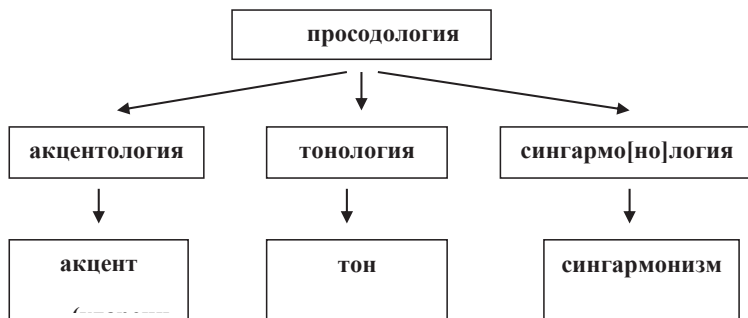

Рисунок 4. Полная система просодических единиц

Проблемы сегментологии. Как и структуру просодологии, на наш взгляд, на общefonетическом уровне необходимо пересмотреть и структуру сегментологии. Так как «фонология – раздел лингвистики, исследующий фонемы и различительные признаки фонем», то становится ясным, что она не относится к уже общепризнанным тономам в слоговых языках и, еще неизвестным широкому кругу фонетистов, предложенным нами сингемам в сингармонических языках. Другими словами, если учесть принципиальное лингвистическое (типологическое) различие фонемы, то тонама и сингема не могут быть объектом исследования для фонологии.

Итак, во всех лингвистических словарях и трудах ясно сказано, что фонология изучает фонему, а что тогда изучает тонама и сингема?

Фонема, тонама и сингема фонологические единицы одного уровня, но свойственными только каждому из них типологически функциональными характеристиками (Рисунок 5). «Европоцентристский» навязанный ко всем типологически различным языкам мира термин «фонология» показывает свою несостоятельность. Клетки относящиеся к общему названию, тонаме и сингема пустуют.

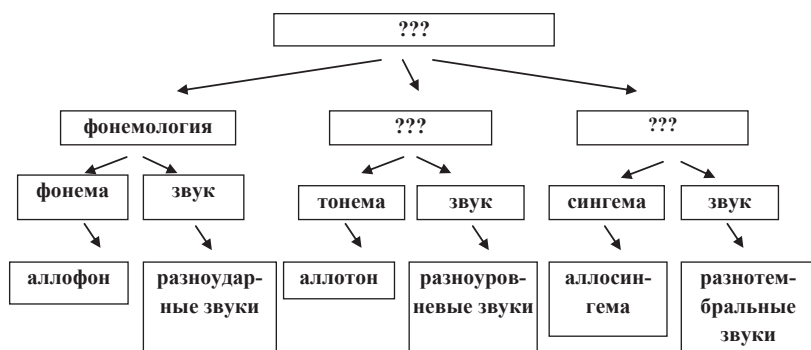

Рисунок 5. Неполная структура сегментологии

По аналогии с «фонологией» или «фонемологией» необходимо будет назвать своими именами и те разделы фонетики, которые изучают тонама и сингема. Такими разделами фонетики являются «тонология или тонемология – наука которая изучает тонама» и «сингармология или сингемология – наука, которая изучает сингема». Соответствующие пустые клетки будут заполнены терминами «тонология/тонемология» и «сингармология/сингемология» (Рисунок 6).

В результате получается система одного уровня единицами которой являются фонология/фонемология, тонология/тонемология и сингармология/сингемология. Ясно, что фонология не может быть объединяющим фактором равных по себе лингвистических единиц. Следовательно, необходим раздел науки более высокого уровня, чем фонология, таким разделом фонетики, который изучает вышеприведенную систему является сегментология (Рисунок 7).

Система сегментологии дифференцированно объединяет фонологические единицы минимального уровня, оптимально отражая типологические различия различных родственных групп языков мира.

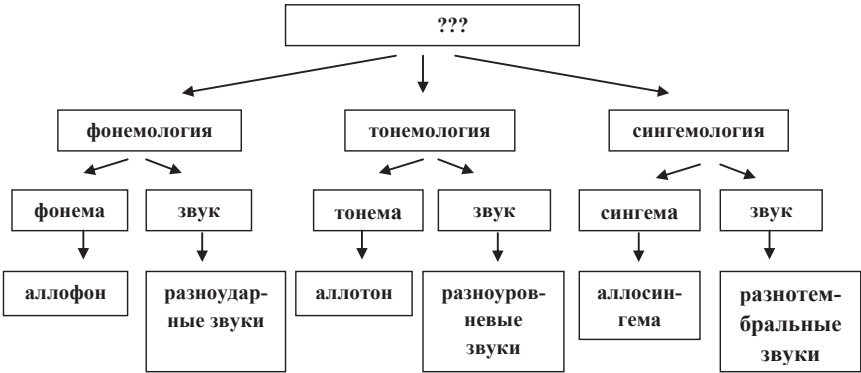

Рисунок 6. Полуполная структура сегментологии

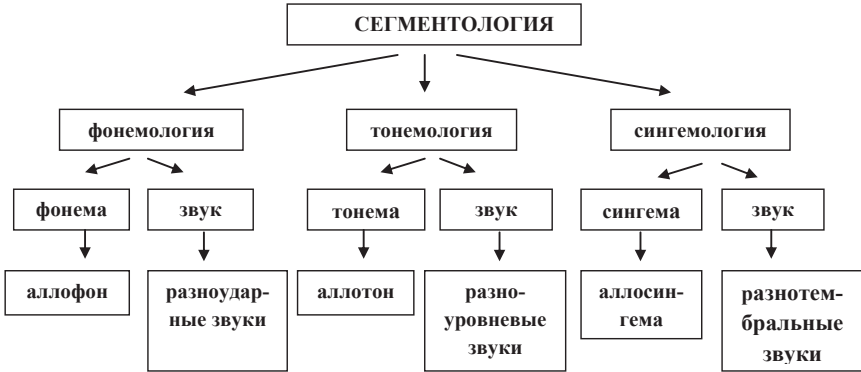

Рисунок 7. Полная структура сегментологии

2. СЛОВЕСНОЕ УДАРЕНИЕ – ЛОЖНАЯ НАХОДКА

Alma (яблоко) – *alma* (не бери)

За такое написание исследователи получают ученые степени, а школьник получает двойку.

Мнения исследователей о так называемом словесном ударении в тюркских языках вообще и в казахском языке в частности расходятся: одни считают ударным последний слог, другие полагают, что ударение разноместно; одни трактуют ударение как фонетическое явление, другие вкладывают в это понятие фонологический смысл. Нельзя не отметить, что споры ведутся не столько о *наличии* или *отсутствии* словесного ударения, сколько о его роли, месте и акустической природе.

Некоторые фонетисты-экспериментаторы указывают, что причина нерешённости вопросов, связанных с природой словесного ударения, заключается в недостаточной изученности фонетики тюркских языков объективными (экспериментально-фонетическими) методами. Нам представляется, что причина в другом. Установление экспериментальным путём каких-либо различий в физической характеристике гласных слова ещё не свидетельствует о наличии словесного ударения. Электронная аппаратура может показать, что тот или иной гласный в составе дву- и многосложных слов сильнее (или более высок по тону, или длительнее), чем другой, но она никак не может продемонстрировать ударность данного гласного и не ударность другого. Этот вопрос должен решаться в рамках не фонетики, а фонологии.

Ранний период изучения тюркского ударения характеризуется существованием двух объяснений его природы: динамическое (экспираторное) или тональное (музыкальное). Как мы уже отмечали, вопрос о *наличии* или *отсутствии* ударения в тюркологии вначале её развития вообще не ставился. Позднее, когда начали применяться методы экспериментальной фонетики, появились суждения о более сложной природе словесного ударения.

В целом классическим считается представление о силовом характере ударения и о фиксированном положении его на последнем слоге слова. Почти всеми тюркологами отмечается слабый характер тюркского ударения, или же распространено мнение о необязательности наличия самостоятельного ударения в каждом слове [Кенесбаев]. Но

поскольку словесное ударение, «так же как фонема является обязательным элементом звукового облика слова» [Зиндер], то можно ли назвать словесным ударение, нарушение и даже отсутствие которого не влияет на акцентуационную норму языка? Нам представляется, что ближе к истине мнение об обусловленности просодической характеристики слова его синтаксической функцией в предложении [Кононов], но тогда это уже просодическое явление другого, более высокого уровня, чем словесный акцент. Даже относительно одного языка разные авторы приходят к противоположным выводам: одни утверждают, что словесное ударение в киргизском языке – средство морфологической дифференциации слов [Ахматов], другие же полагают, что ударение, наоборот, организует сегменты слов в законченные единства [Орусбаев]. Общераспространённое мнение о том, что тюркские знаменательные двусложные слова-корни (без аффиксов) имеют ударение на последнем слоге, стало правилом. Несмотря на это, в именах существительных, казалось бы, абсолютно устойчивых в «акцентном» плане, имеющих одинаковые семантико-структурные, логико-эмоциональные и коммуникативные характеристики, место ударения определяется по-разному: хакасские *килин* (сноха), *одың* (дрова) [Карпов], гагаузские *байрақ* (знамя), *турна* (журавль) [Покровская] – на первом слоге, хакасские *хазон* (заяц), *аба* (медведь) [Карпов], гагаузское *ана* (мать) [Покровская] – на втором.

Тюркское ударение наделяется самыми разнообразными функциями и свойствами: причина редукции гласных – ударение [Талипов, Калиев]; оно – способ словоизменения и словообразования [Трофимов, Потапова]; является тональным [Моллаев, Гокленов, Шавлова], динамико-квантативным [Котлеев], смыслоразличительным [Махаматов], выделительным и различительным [Аракин] и др.

Словесному ударению, поскольку его место считается фиксированным на последнем слоге, часто приписывают роль пограничного сигнала: «существуют два средства установления границы слова – сингармонизм и ударение» [Трофимов]. Мы полагаем, что для функционирования сингармонизма как пограничного сигнала должны существовать определённые условия в виде строго непрерывного чередования сингармонически разнотембральных слов и что исключена возможность произнести тюркскую фразу с ударением на последнем слоге каждого слова, если даже вся фраза будет состоять из сингармо-

нически однородных слов. Следовательно, разграничительная функция связанного ударения «должна быть признана мнимой» [Зиндер]. Думается, что систему пограничных сигналов в тюркской речи следует искать не в просодике, а в позиционно-ассимилятивных явлениях.

Данная проблема до сих пор не решена в основном из-за непонимания того, что слова-фразы и слова во фразе в плане просодии предложения оформляются одинаково. Однако фонетисты анализируют слова-фразы в противоположность тем же словам во фразе – как изолированные слова. В результате различные проявления интонации слов-фраз интерпретируются как акустический коррелят ударения, а абсолютно тождественные нюансы интонации тех жестов во фразе – как составная часть просодических характеристик предложения. Таким образом, один и тот же мелодический рисунок слова, находящийся в естественном окружении во фразе и выступающий как формально изолированное слово (слово-фраза в диалогической речи), получает различную лингвистическую трактовку. Если учесть, что в зависимости от речевого контекста слова-фразы, как и развёрнутые фразы, могут приобретать в произношении коммуникативные и логико-эмоционально-экспрессивные интонационные оттенки, то легко признать эти интонационные оттенки проявлениями словесного ударения. Все акустические компоненты – тон, интенсивность, длительность – тесно взаимодействуют между собой, и многоаспектность всякого высказывания обуславливает переплетение разных фонетических средств оформления высказывания – вот в чём корень расхождений во взглядах на физическую природу тюркского ударения.

Для доказательства наличия словесного ударения приводят в качестве примеров в основном двусложные (реже многосложные) слова. При этом упускается из виду, что точно таким же коммуникативно-эмоциональным модификациям, как двусложные(и многосложные) слова-фразы и слова во фразе, подвергаются односложные слова-фразы и односложные слова во фразе.

Возьмём в примеры пару двусложных слов-фраз (кстати, это изблюбленные примеры сторонников словесного ударения) : *alma* (яблоко) *alma* (не бери) и пару односложных слов-фраз: *at* (конь) – *at* (стреляй!).

Каждый компонент этих пар слов в коммуникативном отношении одинаково противопоставлен друг другу. Слова-фразы *alma* (яблоко) и *at* (конь) – предложения повествовательного типа, а слова-фразы

alma (не бери), *at* (не стреляй) – предложения повелительного типа. Таким образом, интонации слов-фраз *alma* (яблоко) и *at* (конь) имеют один общий акустический коррелят, а интонации слов-фраз *alma!* (не бери!) и *at!* (стреляй!) – другой. Если исходить из теории наличия словесного ударения (в данном случае, как утверждают ее сторонники, оно смысловоразличительное), то *alma* (яблоко) и *alma* (не бери!) дифференцируются благодаря распределению акцента между двумя слогами. Предположим, что так и есть: *al'ma* (яблоко), *'alma* (не бери!). Но как быть с парой односложных слов, которые, хотя в них невозможно распределение акцента между слогами, тем не менее акустически (мелодически) дифференцируются точно так же, как пары двусложных слов: *at* (конь) – *at* (стреляй!). Выходит, что произношение слов-фраз второй пары различается не словесным ударением, а иным фонетическим признаком. Таким признаком являются коммуникативные типы предложения и различающие их акустические корреляты (мелодика). Эти же коммуникативные типы предложения и их акустические корреляты (мелодика) различают и двусложную пару омонимов, реализуемых как слова-фразы.

Интонация повествовательная

alma (яблоко.)

at (конь.)

Интонация повелительная

alma (не бери!)

at (стреляй!)

Сторонники словесного ударения, сравнивая такие изолированные синтаксические единицы как словарные единицы, допускают серьезную ошибку. Они обычно не проставляют коммуникативно важные графические знаки – точку (*Alma.*) и восклицательный знак (*Alma!*), а также, поскольку они являются предложениями, написать надо с заглавной буквы. Вот почему *школьник получает двойку!* (предложения, как учит школьная программа, пишутся с заглавной буквы). На письме они оказываются омонимами, заманчивыми для акцентологических исследований. Они действительно лексические омонимы, но никак не синтаксические. Различие между ними не акцентное (на уровне просодии слова), а интонационное (на уровне просодии предложения). Компоненты и той и другой пары омонимов в случае одинаковости коммуникативной функции и эмоционально-экспрессивной окраски будут иметь одинаковую интонационную структуру.

Применение методов экспериментальной фонетики для изучения «словесного ударения» тюркских языков без тщательного фонологического анализа увело фонетистов далеко в сторону от фонологии. Инструментальное исследование часто представляется самоцелью и теряет фонологическую базу, нередко оно предшествует фонологическому исследованию, что также приводит к недооценке последнего. Попытки определить наличие, или отсутствие ударения и его локализации методами экспериментальной фонетики в целом обречены на неудачу.

Анализ слов-примеров из акцентологических работ показал следующее. Исследователи игнорируют тот факт, что якобы изолированно произнесённые слова, посредством которых желают доказать наличие словесного ударения в тюркских языках, на самом деле входят в синтаксические единицы большего объёма, чем слово, и, естественно, несут часть интонации этих единиц. В контексте они могут быть словами, важными для определения смысла высказывания, тогда один из слогов таких слов имеет фонетический признак (увеличение длительности, повышение тона, усиление интенсивности), значимый как выразитель перечисления, побуждения, утверждения или вопроса, завершённости или незавершённости, актуального членения, логико-экспрессивности со множеством её оттенков и т.п. К исследованию привлекаются слова-фразы одинакового звукового состава, но выдернутые из различных интонационных окружений. Это оказывается возможным по двум причинам.

а) Агглютинативный характер тюркского слова позволяет объединять в одной словоформе с несколькими аффиксами интонационные конструкции, центр которых может различаться при выделении самого лексического значения (в двух вариантах *'balalarımnan* или *ba'lalarımnan*) множественности (посредством аффикса множественности *ba-la'larımnan*), принадлежности (посредством аффикса принадлежности *balalar'ımnan*) или иных зависимостей между падежными окончаниями (посредством падежных окончаний *balalarım'nan*) и т.д. Ибо многоаффиксальные тюркские (казахские) слова на типологически другой язык (например, русский) переводятся целыми фразами: *balalar'ımnan – ot (so, iz) svoix detey*. В обоих случаях присутствуют значение лексического слова, множественности, принадлежности и исходного падежа. На синтаксическом уровне (в тексте) коммуникативно-актуально, логически-актуально, экспрессивно-актуально выделенным могут оказаться, в первом случае, любой морфемный сегмент многоаффиксаль-

ного слова, а во втором случае, любой словесный компонент фразы. Если во-втором случае актуальную выделенность того или иного слова во фразе нельзя путать со словесным ударением, то и в первом случае актуальную выделенность того или иного слога в многосложном слове нельзя путать со словесным ударением.

В этом и заключается различие и сходство между типологически разными языками.

б) Сравниваются омонимичные слова-фразы различного коммуникативного типа: повествовательное, вопросительное, восклицательное, побудительное. Однако выделение определённого слога в слове подсказывается не семантикой или фонетической структурой слова, а смыслом контекста, следовательно, относится к просодике текста. При другой смысловой организации текста может потерять акустическую выделенность не только этот слог, но и слово, в которое он входит, выделенным может оказаться совершенно иной слог (и иное слово) в иной позиции в тексте.

Таким образом, анализ результатов различных исследований «словесного ударения» в тюркских языках показывает, что следует говорить не о словесном ударении, а о коммуникативно-фразовой, ритмико-синтагматической, логико-экспрессивной выделенности того или иного слога в слове, и это далеко не одно и то же. Тюркское «словесное ударение» не обладает главным качеством индоевропейской словесной просодии (откуда оно «перекочевало») – быть **обязательным элементом звукового облика слова**.

Примечательно, что сторонники словесного ударения в тюркских языках, как правило, сопровождают свои выводы красноречивыми оговорками, которые свидетельствуют о шаткости их позиции. Беглый анализ обнаружил около тридцати исключений из «акцентологических правил», сформулированных авторами трудов, посвященных фонетике (ударению) тюркских языков.

Высказывания фонетистов часто противоречивы и нередко об ударении «в одном и том же языке делаются прямо противоположные заключения» [Щербак]. Имеющиеся мнения о словесном ударении можно сформулировать следующим образом:

1. О реальности: а) оно есть; б) его нет.
2. О месте: а) на первом слоге; б) на последнем слоге; в) разно-местное.

3. О природе: а) динамическое (экспираторное, силовое); б) музыкальное (тональное); в) долготное (квантитативное); г) динамико-музыкальное; д) динамико-долготное; е) динамико-музыкально-долготное.

4. О градации: а) единственное; б) главное и второстепенное; в) главное, второстепенное, третьестепенное и т.д.

5. О функции: а) словоразделительное; б) смысловоразличительно-словоразделительное; в) словоразделительно-словоорганизующее.

6. Об историческом развитии: а) первоначально на первом слоге; б) постоянно на последнем слоге.

7. О синтаксической обусловленности: а) постоянно присутствует в изолированном слове; б) слово имеет ударение во фразе.

8. О регулярности: а) имеется ряд исключений из общего правила; б) правило однозначно.

Прибавим к этому еще мнения о том, что: а) словесное ударение присутствует в чистом виде, т.е. единственное в речи; б) якобы словесное ударение и сингармонизм дополняют друг друга (при этом лингвистический приоритет принадлежит словесному ударению); в) ударение связано с интонацией, т.е. оно коммуникативно обусловлено; д) словесное ударение имеет логико-эмоциональную обусловленность.

Таков «портрет» словесного ударения в тюркских языках.

Многочисленные опыты по восприятию показали, что в казахском языке нет словесного ударения, которое могло бы служить *фонологической меткой* слова [Абуов, Джунисбеков].

Немаловажные для тюркологии выводы находим в монголоведении: в монгольских языках также отрицается словесное ударение [Герасимович]. «...состояние проблемы ударения в монголоведении аналогично его состоянию в тюркологии. Цельность слова не всегда выражается ударением, как ошибочно считали, а от части и считают некоторые ученые... Многочисленные исследования по фонетике тюркских, монгольских и других языков (особенно работа А.Джунисбекова) убедительно доказали, что в них словесного ударения нет» [Зиндер].

Таким образом, мы пришли к выводу о том, что словесного ударения как словесной просодии в тюркских языках (и в казахском языке) нет. Коммуникативно-интонационную оформленность и логико-экспрессивную выделенность того или иного слога в составе того или иного, якобы изолированного, многосложного слова в составе «скрытого» текста нельзя считать словесным ударением.

Тюркологическая фонетическая традиция, насквозь проникнутая «европоцентризмом», настолько сильна, что даже убеждённые сторонники сингармонизма не могут преодолеть «акцентный барьер», непременно стремятся найти (и, увы, находят) в звуковой системе тюркских языков место как ударению, так и сингармонизму [Альимова, Нурумбетова]. В результате появились различные модификации теории сосуществования сингармонизма и ударения в тюркских языках. При этом ударению отводится главенствующая роль, а сингармонизму – дополнительная. Однако, как дело доходит до анализа фонетической реализации «приоритетного» ударения, возникают сомнения и неудовлетворённость самых преданных его сторонников. Поэтому в тюркологической литературе в ходу такие сочетания, как «слабое ударение», «неинтенсивное ударение» и т.п. Однако все эти «слабости» тюркского словесного ударения – не что иное, как оправдание не подлежащего оправданию. Ибо, когда говорят о «слабости» ударения, о том, что его «трудно установить на слух», то это недоразумение: как всякое фонологическое явление, ударение либо наличествует, либо отсутствует – вне зависимости от интенсивности и прочих параметров соответствующих фонетических коррелятов [Касевич]. Действительно, в языке либо есть словесное ударение, либо его нет. Если его нет, то незачем рассуждать о его «слабости». Если оно есть, то его нельзя не обнаружить, не услышать, ибо оно не может быть слабым.

То же касается сингармонизма. Если сингармонизм в языке есть, то он действует регулярно и последовательно. Если его нет, то незачем маскировать его отсутствие рассуждениями о непостоянстве или нарушениях. Поэтому мнение о том, что распад сингармонизма влечет за собой развитие категории ударения (к сожалению, это мнение в настоящее время общепризнано), не соответствует реальной фонетической действительности. На самом деле, там где исследователи находят нарушение сингармонизма, действует совсем иной произносительный механизм, как результат навязанных «лингвистическим тоталитаризмом», потому и ущербных, орфографических правил.

Орфографическое (насильственное) нарушение сингармонизма в написании казахских слов, безусловно, влечет за собой их орфоэпическое нарушение, т.е. несколько заимствованных арабо-персидских слов, такие как *қазір* [qazir], *қарі* [qari], *құрмет* [qurmet], *қызмет* [qizmet], *рақмет* [raqmet] и пишутся с нарушением сингармонизма, и

произносятся с нарушением сингармонизма. Это – факты современно-го казахского языка и их нельзя игнорировать. Ибо они вызывают постоянный интерес у исследователей, поскольку не вписываются в сингармологические нормы казахского языка. В современном казахском языкознании вопрос решается очень просто, т.е. это есть нарушение созвучия (сингармонизма) в языке. Тем более, зрительное восприятие *орфографии* этих слов, на первый взгляд, смотрится убедительно и, действительно, сомневающимся среди фонетистов в этом заключении пока нет. Мы не случайно выделили курсивом термин «орфография», этим подчеркивается, что вывод о нарушении сингармонизма сделан на основе «орфографии слов».

Тогда как, чтобы развеять иллюзорность такого вывода необходим орфоэпический анализ, на уровне речи. Сперва обратимся к фактам русского языка. Любой речевой сегмент в русском языке может функционировать только под ударением, однако в русском языке есть служебные сегменты, такие как предлоги, частицы и др., которые самостоятельно не могут иметь собственного ударения. Тем не менее, они существуют в речи и существуют благодаря соседним полнолексическим словам объединяясь с ними под одно ударение, обеспечивается просодическая цельность и служебных слов. Таким образом, чтобы в речи не выпали сегменты не имеющие самостоятельного ударения, в русском языке происходит *слияние* неударенных сегментов с ударенными сегментами, их реализация регулируется приобретенным ударением, так как в русском языке не может быть неударенного речевого сегмента.

В казахском языке же механизм реализации орфографически цельных, но состоящих из неоднородных тембральных частей слов иной. Сингармонизм не допускает произношения целого слова с неоднородным тембром, следовательно, орфографически неоднородным тембром слова, как бы не обозначались они на письме, при произнесении делятся на части в том месте где проходит граница от одного тембра к другому. Таким образом, образуются два разнотембральные сегменты объединенные как бы в одну ритмическую группу, в составе которой каждое из них произносится как самостоятельное слово со своим сингармотембром. В казахской орфографии реализации политембральных словосочетаний (*көгала* [kögala], *бозүй* [bozüy] и др.), которые в реальности являются ритмическими группами или самих ритмических групп состоящих из политембральных слов (*күн сайын* [künsayın], *қызыл гүл* [qızılgül] и др.)

вполне допустимо. Следовательно, нет фонетических препятствий для разложения орфографически политембральных слов на две самостоятельные артикуляционные части по тембральной границе.

Артикуляционно-перцептивным сигналом границы между разно-тембральными частями внутри слова являются фонетическая пауза между тембральными компонентами, при которой конечный звук первого тембрального компонента имеет артикуляционно-перцептивную характеристику конца слова, а начальный звук второго компонента – начала слова. В результате сингармоническая произносительная норма обеспечивается *разложением* политембрального слова на две самостоятельные части.

Итак, чтобы в речи не нарушилась сингармоническая модель слова, в казахском языке происходит *разложение* разнотембральных частей слова на самостоятельные сингармонические сегменты и обеспечивается их монотембральная реализация, так как в казахском языке не может быть политембрального словесного сегмента.

Таким образом, обнаруживается еще один важный и принципиальный типологический признак между акцентными (русским) и сингармоническими (казахским) языками – механизм реализации просодики слова в так называемых «лингвоэкстремальных», т.е. в непривычных для живого языка условиях разные: в русском языке он решается путем *слияния* самостоятельных сегментов в одно просодическое целое; в казахском языке, наоборот, путем *разложения* орфографически целого сегмента на различные просодические части.

Как известно, все эти «орфографические» слова являются иноязычными заимствованиями. И в казахском языке кроме орфографической (насильственной) реализации их произношения, имеются естественная саморегуляция произношения некоторых из них путем сингармонической адаптации соответственно одному из тембров. Например, слово *қазір* [qazır] вошел в лексический состав в двух сингармонических вариантах как *қазыр/кәзір* [qazır/käzır], а слово *қарі* [qarı] как *қары/кәрі* [qarı/käri]. Оба варианта существуют в казахском языке как литературные нормы.

Вот почему мы асингармоническое навязывание написания заимствованных слов считаем «насильственным» и относим к «лингвоэкстремальным» условиям функционирования сингармонических слов. Сингармонизм как фундаментальная закономерность тюркских языков

ликвидирует асингармоническое произношение заимствованных слов путем эволюционной адаптации всего тембра слова или же путем радикальной адаптации разрушив всю исходную целостную модель слова и разбив его на части с автономной тембральной характеристикой. В любом случае сингармонизм как просодическая основа тюркской (казахской) речи недопускает политембральную (неоднородную) организацию целого слова.

3. ТЮРКСКАЯ ФОНОЛОГИЯ – ФОНОЛОГИЯ СИНГАРМОНИЗМА

*Есть сингармонизм – есть тюркская речь,
нет сингармонизма – нет тюркской речи*

Задача любой науки состоит не только в описании её объекта, но в объяснении наблюдаемых в нём явлений, т.е. обязана сообщать не только о том, как устроен изучаемый ею объект, но и почему он так устроен [Зиндер]. Между тем подавляющее большинство авторов, касающихся проблемы сингармонизма в тюркских языках, ограничивается лишь констатацией гармонии гласных – отмечается, что исконно тюркские (казахские) гласные в составе слова произносятся либо одинаково твёрдо, либо одинаково мягко.

Словоорганизующая роль сингармонизма была обнаружена довольно рано [Радлов, Бодуэн де Куртэне, Богородицкий]. Принципиально новым вкладом в тюркологию было мнение о том, что казахский язык относится к слоговым языкам [Жубанов]. Этот наиболее реальный вывод, к сожалению, никем в дальнейшем не был поддержан. Однако здесь требуется некоторое уточнение, казахский язык является сингармослоговым и не следует путать его с морфемнослоговыми языками Юго-Восточной Азии. Отмечалось важное значение лабиальной гармонии (наряду с палатальной) для дифференциации значений в тюркских словах [Баскаков, Батманов] и словесного сингармонизма в пределах односложного слова [Щербак].

Далеко не всех исследователей привлекал вопрос о роли согласных в системе сингармонизма – подразумевалась несущественность роли согласных в сингармоническом облике тюркского слова, их зависимость от характера вокального сегмента [Кенесбаев и др.]. Об этом

свидетельствует термин «гармония гласных», широко распространённый с давнего времени по сию пору. Однако факты языка говорят о том, что дифференциальные признаки сингармонизма обусловлены свойством тюркского слова в целом [Баскаков]. Это, к сожалению, нередко не учитывается при описании системы согласных звуков в тюркских языках, и возникает мнение, будто сингармонические варианты согласных не играют сингармонической (фонологической) роли.

Но есть учёные, от которых не укрылось, что определение сингармонизма как обычной гармонии звуков не отличается точностью. Отсюда качественно новый подход к явлению сингармонизма как фундаментально-типологическому явлению [Реформатский], к сингармонической модели слова в целом [Виноградов].

Таким образом, наблюдается следующая эволюция взглядов на природу и функцию сингармонизма. Начальный этап – фиксация сингармонизма как явления чисто фонетического (гармония гласных), далее определение его функции как единицы, обеспечивающей цельнооформленность слова. Агглютинативный характер тюркских языков (корень+аффикс) породил понятия «фонология корня» и «фонология аффикса». И, наконец, появление мысли о равноправии корня и аффикса в рамках сингармонической модели слова [Виноградов].

В основном в тюркологии сингармонизм определяется как гармония гласных, при которой вокализм корня подчиняет себе вокализм аффиксов. Палатальную гармонию относят ко всему слову, тогда как лабиальную только к первому слогу (кроме киргизского). Нарушения «гармонии гласных» рассматриваются как неотъемлемый аспект проблемы сингармонизма, эта идея имеет немало сторонников. Функцией сингармонизма признаётся его способность «цементировать» звуки в слово, отмечается также возможность сингармонизма служить пограничным сигналом.

Однако распространённый в лингвистической науке «европоцентризм» [Леонтьев] коснулся и тюркологии. В результате большинство исследователей пыталось функцию и природу тюркской словесной просодии свести исключительно к индоевропейской системе акцентуации. Почти все тюркологи-фонетисты, минуя сингармонизм (гармонию гласных), отдавали лингвистический приоритет словесному ударению. Тенденция к признанию системы индоевропейской словесной просодии универсальной, распространяемой на тюркские языки, привела к

явной ошибочности ряда представлений, бытующих в тюркском языкознании. Рядом исследователей отмечалось, что причины некоторых неверных решений тюркологов коренятся в традиционном ориентировании на грамматические нормы индоевропейских языков [Поцелуевский, Кононов, Балакаев].

Перенос достижений индоевропейского языкознания в сфере методики исследования на тюркскую почву – прямолинейный, более того ошибочный, путь решения современных задач тюркологии.

Так, наличие тождественных сегментов – гласных и согласных в европейских и юго-восточных языках, как теперь стало ясно, оказалось недостаточным основанием для проведения идентичного членения потока речи на минимальные функциональные единицы, последние оказались неидентичными: в европейских языках – фонемы, в восточных – тонемы. Наличие в тюркских языках тех же сегментов тоже не даёт основания безоговорочно свести линейное членение тюркской речи к одной из вышеотмеченных форм. Отличная структура тюркских языков предполагает иной критерий членения речи и иные минимальные смысловые сегменты, на поиски которых должны быть направлены усилия тюркологов-фонетистов.

Но выявление принципов такого членения и самих сегментов возможно лишь в том случае, если (как показывает опыт анализа европейских и юго-восточно-азиатских языков) будет правильно определено и описана тюркская словесная просодия.

Языковые функции, присущие ударению в акцентных языках, тону в морфемнослововых языках обнаруживаются и в сингармонизме тюркских языков. Перед нами функциональная идентичность трёх типословесной просодий в обще языковедческом плане. Но эти важные признаки указывают скорее на принципиальное различие, чем на сходство между тремя группами языков.

Ведущая фонологическая функция сингармонизма заключается в сохранении однородного тембра в тюркском (казахском) слове – это обязательный элемент его фонетического облика. Нарушение однородного характера тембра разрушает слово, затрудняет, таким образом, правильное опознавание слова, например, такие казахские слова, как [bal], [bel], [bol], [böl] характеризуются не только определённым линейным сочетанием звуков, но присущим каждому из них особым тембром всего слова. Как гласные, так и согласные одинаково подвержены

влиянию синграмматического тембра. Важность словоопознавательной функции сингармонизма доказывается тем, что любое сингармонически правильно организованное слово легко и точно воспринимается и произносится носителями казахского языка, главное, воспринимается как привычное слово, даже если непонятен его смысл. Таковы диалектное [äybät] «красивый», профессиональное [qoza] «хлопчатник».

Другой важной функцией – кульминативной – является объединение звуков, образующих облик слова. Если слово многосложное, тот или иной сингармонический тембр организует слоги. Эта функция играет важную роль в формировании общего фонетического облика тюркского слова и доказывает, что сингармонизм характерен не только для многосложных слов, но является неотъемлемым элементом и односложных слов, что термины «сингармонизм» и «гармония гласных» неоднозначны, что последний термин и связанное с ним понятие неточны.

С фонетической точки зрения важен набор сингармонических аллофонов каждого согласного. Правильное опознание тюркского слова при неблагоприятных фонетических условиях общения, когда, например, происходит оглушение гласного, зависит от восприятия всего слога. Так, односложные слова типа [qis] «зима», [tüs] «цвет» в речи могут произноситься соглушённым гласным, тем не менее их смысл воспринимается ясно благодаря сингармоническому тембру согласных слога.

Градация характера сингармонических тембров, бесспорно, имеет фонологический смысл, следовательно, их количество должно устанавливаться отдельно для фонологической системы каждого языка или группы родственных языков. При этом решающим критерием должна выступать возможность использования каждого отдельного сингармонического тембра для различения слов. Таким образом, словоразличительная функция сингармонизма также является существенной.

Приведём в подтверждение минимальные (и многосложные) пары сингармонических квазиомонимов, которые широко распространены в тюркских языках. Например, слова [tis], [‘ti’s], [°tu°s], [°tü’°s] различаются не только твёрдыми и мягкими, губными и негубными гласными [i], [i], [и], [ü], но и согласными [t],[t’],[t°],[t’°],[s],[s’],[s°],[s’°]. Следовательно, слова противопоставлены всем своим звуковым составом. Участие всех звуков, составляющих слово, в противопоставлении

строго обязательно, и недопустимо, чтобы хотя бы один звук одного сингармонического варианта (тембра) был заменён звуком другого сингармонического варианта. Другими словами, вышеприведённые слова нельзя варьировать в произношении – [tis] или [tis°], [t'is] или [‘tus], [t°is] или [tus] и т.п. Такое нарушение не только привело бы к неестественному звучанию казахских слов, но и в их произношении как целого создавало бы большие артикуляционные трудности.

Таким образом, существование системы сингармонических тембров доказывается тем, что они выполняют словоопознавательную, словообразовательную, словоразличительную функции: различие между ними имеет фонологический смысл.

Анализ фактов казахского языка позволяет выделить четыре сингармонических тембра – твердый, мягкий, губной, негубной – следовательно, его можно назвать языком политембральным. Поскольку акустическим коррелятом сингармонических тембров является спектральная характеристика звуков, составляющих слог (слово), их общая спектральная картина определённым образом выдержана, постоянна: определённый вид сингармонического тембра (его характерный акустический рисунок) начинается с согласного, предшествующего гласному (если слог начинается с согласного), он распространяется и на согласный, завершающий слог (если слог оканчивается на согласный).

В казахском языке существует ряд слов, которые имеют сингармоническое дублетное произношение, например, [qazır] – [kázır] «сейчас», [asıl] – [äsil] «благородный» и др. Дублетное произношение также показывает важность конститутивной функции сингармонизма. Ведь слово, чуждое лексической системе казахского языка, может войти в его состав только в случае приобретения им фонетического облика, соответствующего сингармонической структуре казахского языка. Их произношение теоретически может иметь четыре сингармонических варианта, но обычно их два. Само наличие дублетных сингармонических вариантов свидетельствует об иноязычности слова.

Таким образом, казахские слова различаются по следующей комбинации сингармонических признаков:

- 1) твёрдый негубной – мягкий негубной: [tis]- [tis], [bas]- [bäs];
- 2) твёрдый губной – мягкий губной: [sol]-[söl]; [tur]-[tür]
- 3) твёрдый губной – твёрдый негубной: [tot]- [tat], [žol]-[žıl]
- 4) твёрдый губной – мягкий негубной: [soz]- [siz],[ul]-[il]

5) мягкий губной – мягкий негубной: [üş]-[iʃ], [küt]-[ket]

6) мягкий губной – твердый негубной: [tör]-[tar], [jür]-[jɪr];

Как видим, варианты палатального и лабиального сингармонизма «ведут себя» как равноправные единицы языка, наделены одинаковой функцией. Вопреки традиционному мнению, где приоритет дается палатальному тембру, принципиального функционального различия между ними нет: она сводится к артикуляции.

Лингвистические функции, которые присущи ударению в акцентных языках и тону в тональных языках, обнаруживаются в сингармонизме тюркских языков. Как уже указывалось, эти важнейшие типологические признаки указывают скорее на принципиальное различие, чем на сходство между упомянутыми группами языков. Наличие одновременно двух словесных просодических признаков и тем более всех трёх – в словесной просодической системе одного языка или группы родственных языков исключено.

Таким образом, под *сингармонизмом мы понимаем однородную тембральную организацию всех звуков, как гласных, так и согласных, составляющих фонетический облик слога (слова) в целом*. Это касается и односложных, и многосложных слов (в которых однородный тембр объединяет уже слоги). Нарушение сингармонизма в пределах слога недопустимо как в исконно казахских словах, так и в ранних заимствованиях.

Сингармонизм – своеобразный результат коартикуляции по горизонтальному положению языка и по участию губ между гласными и согласными составляющих слог. Однако важно отметить, что эта коартикуляция в фонологической системе тюркских языков является фундаментальным артикуляционно-акустическим признаком просодии слова, и её нарушение никак не допустимо. Видимо, следует последовательно различать коартикуляцию фонетическую (универсальную), присущую всем языкам в качестве результата взаимовлияния соседних звуков, и фонологическую (частную), которая обусловлена выборочной функциональной необходимостью, характерной только для некоторого числа языков. Нарушение или же некоторая непоследовательность коартикуляции в первом случае вполне допустимы, тогда как во втором случае важно её строгое соблюдение. Например, в русском слове [tot] последний согласный из-за слабой артикуляционной связи с гласным сегментом можно произнести и как [t], и как [t°] со

всевозможной модификацией оттенков между этими крайностями. Что же касается казахского слова [тот] «ржавчина», то в нём согласные лишены возможности такого варьирования из-за «действия другого механизма, обеспечивающего такую же тесную артикуляторную связь согласного, следующего за гласным, как и согласного, предшествующего ему» [Бондарко], т.е. ввиду сингармонической обусловленности всего комплекса слога (слова), которую можно назвать «законом сингармонической коартикуляции»: характер примыкания согласного к гласному ядру обусловлен специфическим фонетическим фактором.

Пока не будет понята до конца лингвистическая сущность сингармонизма и не прекратятся попытки совместить (или сместить) его со «словесным ударением», невозможно определить принципы слогоделения в тюркских языках и описать их фонологическую систему.

В тюркских языках одной из лингвистических единиц, связанных со смыслом, а потому свободно поддающихся выделению и разграничению, является слог. Это возможно благодаря его сингармонической организации. Но вследствие односторонней ориентации на гласные («гармония гласных») консонантизм тюркских языков до сих пор не был подвергнут системному анализу ни в фонологии, ни в фонетике. В результате создаётся впечатление, что тюркские (казахские) согласные имеют единственно возможную реализацию, тогда как сингармонизм предполагает четыре обязательные реализации каждого согласного с взаимоисключающими артикуляционными настройками и акустическо-перцептивными оттенками. Без учёта реализации этих форм согласных невозможно составить общую фонологическую картину тюркского консонантизма и провести членение слова на более мелкие единицы – на слоги и звуки.

Таким образом, перед исследователями тюркской фонетики встают взаимосвязанные и взаимообусловленные вопросы определения слога и линейной величины морфем, выявления критерия установления границы слога, способов дальнейшего членения слога на его составляющие с последующим описанием их артикуляционно-акустических характеристик.

Тюркский слог – наименьшая произносительная единица, строго регламентированная одним из сингармонических тембров. Эта регламентация настолько устойчива, что нарушение сингармонического тембра внутри слога абсолютно невозможно. Поскольку словоопознавание и словоразличение в казахском языке зависят только от

сингармонического тембра слога (односложного слова и слогов многосложного), то и способы слогоделения и признаки слоговой границы следует искать, в частности, в сингармонизме.

Анализ слоговой структуры слова в казахском языке показывает, что лёгкость слогоделения в нём имеет вполне определённую фонологическую основу. Обычно несложность определения слоговой границы в тюркских языках связывают с отсутствием скопления согласных внутри слова, якобы равномерным чередованием гласных и согласных (что представляется идеальным условием слогоделения).

Отметим, что попытки связать тюркское слогоделение с регулярным чередованием гласных и согласных явно несостоятельно. Во-первых, это подразумевает отрицание функциональной обусловленности сегментных единиц языка, во-вторых, скопление согласных внутри тюркского слова – явление весьма распространенное [Мейрбекова]: [alqa] «нагрудник-украшение», [astar] «подкладка», [qartı] «старика» (вин. падеж), [iytpen] «с собакой».

Несложность установления слогораздела в тюркских словах – следствие строгой организованности каждого слога соответственно одному из четырёх сингармонических тембров, а также (вопреки традиционному мнению) отсутствия морфемы меньше слога.

Поскольку сингармонизм как просодическая (суперсегментная) единица реализуется минимально на уровне слога, наличие морфем, состоящих только из одного согласного невозможно. Тем не менее, в тюркских языках, в том числе в казахском, отмечаются немало морфем, которые, якобы, состоят из одного согласного. Исследователи этот вопрос решают очень просто. Полагаются, что в тюркских языках некоторые аффиксы имеют два варианта: один с гласным началом, другой – состоящий из одного согласного (например, аффиксы принадлежности: [iñ], [iň], [ň]); если предаффиксальная часть (конец) слова завершается согласным, то с ней сочетается аффикс с гласным началом [at+iñ] «твой конь», если же предаффиксальная часть (конец) слова завершается гласным, то с ним сочетается согласный вариант аффикса: [ini+ň] «твой братишка». Логичность данного правила как будто не вызывает сомнений, вследствие чего оно прочно утвердилось в тюркском языкознании и вошло во все школьные и вузовские учебники.

Мы возражаем против наличия согласных вариантов аффиксов. Как известно, в тюркских языках сочетания гласных внутри слова ис-

ключены. Именно эта закономерность регулирует появление гласных на стыке морфем: если основа заканчивается гласным, а аффикс начинается на гласный, то один из них выпадает. Но какой из этих гласных выпадает – завершающий основу или начинающий аффикс?

Аналогичное явление существует на стыке слов в составе одной ритмической группы, и этот вопрос хорошо изучен [Сыздыкова, Неталиева]. Ни у кого не вызывает сомнений, что если в составе ритмической группы начальное слово завершается гласным звуком, а второе слово начинается на гласный звук, то в речи имеет место выпадение конечного гласного в первом слове. В результате на стыке двух слов произносится только один гласный. Конечно, если на стыке словосочетаний (морфем) окажутся два одинаковых гласных, трудно установить, какой из них выпал. Для этого в начале следует проанализировать те случаи, когда рядом оказываются разные гласные.

По таким соображениям в первую очередь берем примеры, где на стыке компонентов словосочетаний оказываются разные гласные, с тем чтобы можно было четко определить какой из гласных выпадает. Например,

sarɪ+aǰas = sar[ɪ]aǰas = saraǰas
torɪ+at = tor[ɪ]at = torat
ʃɪnɪ+ayaq = ʃɪn[ɪ]ayaq = ʃɪnayaq
eki+üš = ek[i]üş = eküş

Затем можно будет переходить на примеры, где на стыке оказываются одинаковые гласные. По аналогии безошибочно можно предположить какой из гласных выпадает.

qara+ala = qar[a]ala = qarala
sarɪ+ɪdɪs = sar[ɪ]ɪdɪs = sarɪdɪs
ata+ana = at[a]ana = atana

Та же закономерность сохраняется на стыках морфем: между корнем и аффиксом, между двумя аффиксами. Такая фонетическая модификация структуры слова является устойчивой закономерностью, и её нарушение (произнесение слова с сохранением обоих гласных) нарушает естественную синтактическую (ритмическую) организацию речи. И здесь если на стыке морфем окажутся два одинаковых гласных, трудно установить, какой из них выпал. Для этого следует проанализировать те случаи, когда на стыке морфем рядом оказываются разные гласные. Например,

altı + aw = alt[ɪ]aw = altaw
 jeti + öw = jet[i] + öw = jetöw
 isi + uw = is[ɪ] + uw = isuw

Как видно, и на стыке морфем (корень и аффикс) стечение гласных регулируется выпадением предыдущего гласного. Следовательно, данная закономерность действует на стыке морфем и при одинаковых гласных. Например,

qara + aw = qar[a] + aw = qaraw
 ele + ek = el[e] + ek = elek
 oqu + uw = oq[u] + uw = oquw

Таким образом, в тюркских языках нет «согласных аффиксов», а действует устойчивая закономерность, которая регулирует стечение гласных на стыках морфем путём «ликвидации» предыдущего гласного. Так называемые «согласные морфемы» на самом деле являются сингармоническими слоговыми морфемами. Обнаружение данной закономерности позволило установить, что в казахском языке, как и в большинстве других тюркских языков, аффиксы имеют не только твёрдые негубные и мягкие негубные, но также твёрдые губные и мягкие губные сингармонические варианты, последние из которых традиционно в казахском языкознании не отмечались. Так, например, под орфографическим обозначением «согласных морфем», [-ñ], [-s] скрываются, на самом деле четыре сингармоаффикса в восьми ассимилятивных вариантах:

añ; as: bala + añ = bal[a] + añ = balañ;
 qara + as = qar[a] + as = qaras
äñ; äs: künä + äñ = kün[ä] + äñ = künäñ;
 kinälä = äs = kinäl[ä] = äs = kinäläs
ıñ; is: tarı + ıñ = tar[ɪ] + ıñ = tarıñ;
 tanı + is, tan[ɪ] + is = tanıs
iñ; is: ini + iñ = in[i] + iñ = iniñ;
 teli + is = tel[i] + is = telis
eñ; es: äje + eñ = äj[e] + eñ = äjeñ;
 eg[e] + es = ege + es = eges
öñ; ös: tüyö + öñ = tüy[ö] + öñ = tüyöñ;
 kürö + ös = kür[ö] + ös = kürös
uñ; us: sulu + uñ = sul[u] + uñ = suluñ;
 oqu + us = oq[u] + us = oqus

üñ; üs:ükü + üñ =ük[ü] + üñ =üküñ;

bürkü + üs =bürk[ü] + üs =bürküs

Таким образом, состав морфем-аффиксов в казахском языке, например, принадлежности 2-го лица, традиционно определяется в количестве трех вариантов с сохранением согласного варианта, тогда как их реальное количество составляет восемь вариантов и отсутствует согласный вариант.

Итак, в казахском языке морфемы меньше слога не существует. Это обусловлено самой природой сингармонизма: его тембральные характеристики могут реализоваться только в слоге, что исключает существование абстрактных, т.е. не относящихся ни к одной из реальных сингармонических тембров морфем-согласных, реальный сингармонический оттенок они приобретают только образуя слог типа ГС (гласный + согласный). Гласные же составляют морфему постольку, поскольку они самостоятельно образуют слоги.

Сингармоническая оформленность и морфемная обусловленность слога выделяют его как единицу языка и обеспечивают слоговоеделение.

4. ПРОСОДИЯ (СИНГАРМОНИЗМ) КАЗАХСКОГО СЛОВА

Казахский язык – язык сингармонизма

Несмотря на кажущуюся простоту сингармонизма, порождённую представлением о нём как о гармонии гласных, уровень его фонологической и фонетической сложности, безусловно, таков же, как словесного ударения в акцентных и словесного тона в тональных языках. Если в этих языках сегментное описание на уровне звуков строго обусловлено ударением и тоном, то в казахском языке оно обусловлено сингармонизмом. Сегментация речи на отдельные звуки и их фонологическое и фонетическое описание без опоры на сингармоническую организацию слова не отражает реальной языковой действительности. Например, определение и описание акустической характеристики или же артикуляции согласного [t] в казахской фонетике должно охватить как минимум четыре его реализации, тогда как в современных казахских гараматиках даётся единственная обобщённая его характеристика, которая не отражает ни одну из форм его реализации.

Из анализа большого числа научных и справочных трудов по фонетике тюркских языков выясняется, что термины «сингармонизм» и

«гармония гласных» по значению тождественны. Сингармонизм описывается лишь как палатальная гармония гласных, которая воспринимается как чисто фонетическое явление. Подразумевается, что поскольку «сингармонизм» в «урало-алтайских» языках сохранялся лишь по традиции, постольку не может быть и речи о какой-либо функциональной роли его в языке [Мельников]. Это, конечно, крайняя точка зрения. Тем не менее её придерживаются немало фонетистов, что подчёркивает сложность ситуации, сложившейся вокруг проблемы сингармонизма.

«Дифференциальный признак противопоставления передних и задних фонем в тюркских языках обусловлен не свойством отдельных гласных и согласных фонем, а свойством целого тюркского слова» [Баскаков], это тот фундамент, на который должны опираться фонологические и фонетические исследования звукового строя тюркских языков; любое исследование, которое не опирается на просодию слова, не учитывает её специфики, не может адекватно раскрыть природу тюркского звука, слога и слова. Так, изолированное описание артикуляционной характеристики или акустического рисунка отдельного тюркского звука мало чего стоит. Оно приобретает лингвистическое осмысление только в том случае, если будет проведено в сингармонической связи с другими звуками.

В терминологии просодии тюркского слова обнаруживается ряд непоследовательностей и неточностей. Поэтому, в первую очередь, следует упорядочить термины таким образом, чтобы названия точно отражали фонетическую суть явления. Так, термину «гармония гласных» мы предпочитаем «сингармонизм», соответственно, терминам «нёбная гармония» и «губная гармония», ввиду их односторонней вокальной ориентации – «нёбный сингармонизм» и «губной сингармонизм».

О том, что сингармонизм не просто фонетическое созвучие, говорилось достаточно. Однако проблема соотношения фонетического (артикуляционно-акустического) и фонологического (функционального) аспектов сингармонизма почти не исследовано. Более того, недостаточно четко ограничено сингармоническое созвучие от других ассимилятивных (комбинаторно-позиционных) явлений. Решение этих вопросов должно быть основано на фонологическом подходе к явлениям звуковых модификаций. Явление сингармонизма обуславливает фоне-

тически различимые сингармосегменты (сингармозвук, сингармосло, сингармоморфема, сингармослово). Которые необходимо фонологически интерпретировать (осмыслить). Осуществление такой интерпретации коренным образом изменит бытующее ныне представление о фонетическом устройстве тюркских языков, что очень важно для общей теории языкознания.

Следует обратить внимание исследователей еще на один немаловажный факт, свидетельствующий о принципиальном различии акцентных и сингармонических языков. В акцентных языках в принципе вполне допустимо отсутствие дифференциального признака твердости/мягкости у той или другой фонемы. Так, в русском языке согласные Ц, Ш только «твердые» фонемы, а Ч, Щ – только «мягкие». В сингармонических языках дело обстоит совсем по иному. Строго обязательно наличие: двух сингармозвуков – если созвучие основано на горизонтальном движении языка; четырех – если созвучие основано еще и на участии губ; шести – если созвучие основано дополнительно на степени раствора рта. Практически существование более шести сингармотембров в одном языке в артикуляторном плане, вероятно, нереально. В тюркских языках, как известно, существует четыре сингармотембра, и это говорит о том, что любой тюркский звук есть, на самом деле, система из четырех сингармозвуков. В фонологической системе сингармонических языков фонетическая реализация тембра жесткая: в фонологической системе всегда есть и [t], и [tʰ], и [t°], и [tʰ°]. Отсутствие хотя бы одного из тембровариантов исключено: либо все они вместе наличествуют в звуковом строе языка, либо нет ни одного.

Таким образом, для описания присущих только сингармонизму (в частности, тюркским языкам) понятий необходима специальная терминология. Например, важное в лингвистическом отношении фонологическую единицу, как это отмечено в начальной главе настоящей работы, мы обозначили термином «сингема» – производного от термина «сингармонизм» (по аналогии с терминами «фонема», «тонема»). Поскольку тюркские языки являются политембральными, различные варианты реализации сингемы мы назвали «аллосингемами» (по аналогии с «аллофон», «аллотон»).

СИНГАРМОНИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ

Сингармонизм
Сингармоническая фонетика
Сингармонический анализ
Тембр
Сингармонический тембр
(сингармотембр)
Сингармотвердый тембр
Сингармомягкий тембр
Сингармогубной тембр
Сингармонегубной тембр
Сингармослово
Сингармослог
Сингармоморфема
Сингармозвук
Сингармогласный
Сингармосогласный
Сингармовариант
Сингармотвердый звук
 сингармотвердый гласный
 сингармотвердый согласный
Сингармомягкий звук
 сингармомягкий гласный
 сингармомягкий согласный
Сингармогубной звук
 сингармогубной гласный
 сингармогубной согласный
Сингармонегубной звук
 сингармонегубной гласный
 сингармонегубной согласный
Сингема
Аллосингема
Коартикуляция
 коартикуляция ассимилятивная
 коартикуляция сингармоническая
Модификация
 модификация ассимилятивная

модификация сингармоническая
Оттенок (вариант)
оттенок ассимилятивный
оттенок сингармонический
Письмо
сингармоническое письмо
Синграмма
гласная синграмма
согласная синграмма
слоговая синграмма
Язык
сингармонический язык
Политембральный
политембральный язык
Огубленный
огубленный согласный
Неогубленный
неогубленный согласный
Морфема сингармоморфема
Аффикс сингармоаффикс
Противопоставление (оппозиция)
сингармоническое противопоставление (оппозиция)
Квазиомоним
сингармонический квазиомоним

Выработка такой терминосистемы актуальна для общей лингвистики. Отмечено, что существующие общелингвистические теории разрабатывались, как правило, на материале индоевропейских языков и что предстоит радикальный пересмотр давно утвердившихся в тюркологии под влиянием «Европоцентризма» заблуждений, которые «создавались коллективно и коллективно же должны быть преодолены» [Кононов]. Усилия тюркологов должны быть направлены в первую очередь на решение обще тюркологических проблем, а не частных вопросов, связанных с мнимой фонетической и грамматической самостоятельностью каждого из тюркских языков. Проще говоря, задача тюркологов-фонетистов заключается в следующем: если специалисты русского языка давно дали исчерпывающий ответ на вопрос почему, например, рядом с [a] возможны и [t], и [t'], то тюркологам, наоборот, необходимо объяснить, почему рядом с [a], возможен только [t] и невозможен [t'].

Фонемное членение тюркской речи на фонемы по сию пору представляется естественным и не вызывает сомнений ни у кого из исследователей-фонетистов. Однако оно противоречит ведущему правилу, с помощью которого устанавливается состав фонем того или иного неслогового языка: выделенные в качестве фонем тюркские звуки (как гласные, так и согласные), не удовлетворяют требованию их употребления в одинаковой фонетической позиции. Наоборот, они никак не могут оказаться в одной и той же фонетической позиции. В русском языке та или иная фонетическая позиция не может «подсказать», какой именно звук в данный момент окажется в этой позиции, ибо, как гласит правило, в одной и той же фонетической позиции могут оказаться совершенно разные звуки. Например, перед [p] может оказаться и [s], и [s']: [spet], [s'pet] или же после [o] может оказаться и [n] и [n']: [kon], [kon'] и т. д., вследствие чего они квалифицируются как разные фонемы. В тюркских же языках ситуация совсем иная. Любая фонетическая позиция «подсказывает», какой именно звук в данной позиции может оказаться: звуки в составе слога взаимно обусловлены сингармонизмом, следовательно, строго взаимно предсказуемы. Например, перед и после [i] возможен только [s']: [is'], [s'iz'] или перед и после [i] только – [s]: [is], [siz] и наоборот и т.д.

Таким образом, типологическое различие ярко проявляется в их фонетических системах. Хотя фонема, как правило, считается лингвистически универсальной единицей, на самом деле существует она только в определённой группе «фонемных» языков, главным образом, в индоевропейских языках. Линейные фонологические единицы в язы-

ках разного фонетического строя весьма различны. Ныне общепризнано, что в так называемых тонально-слоговых языках минимальной конститутивной единицей является слог, который имеет постоянную фонетическую характеристику – тот или иной вид тона. Правила членения речи в тональных языках иные, чем в фонемных.

Стало ясным, что признание минимальной языковой единицей фонемы справедливо не для всех языков мира. Тюркские языки как сингармослоговая языковая семья таит в себе ещё много нерешённых лингвистической теорией вопросов, для решения которых необходим специальный теоретический аппарат. В результате специально направленных исследований устройство тюркских языков предстанет в совершенно новом, непривычном для индоевропеистики, виде. Это будет реальная картина органично присущих этим языкам звукового строя.

Добавим, что звуковая система каждой группы языков отличается целым комплексом дифференциальных свойств. Это закономерно. Например, «степень близости русского и казахского языков в области фонетики невелика – она равна всего лишь 0,21» [Байбульсинова, Копыленко].

5. ЗВУКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Все эти годы мы не о том говорили...

Анализ и описание звукового строя казахского языка должны отталкиваться от сингармонизма – через текст, слово и слог к звуку. Именно такую направленность анализа следует соблюдать в исследовательских работах. Мы предлагаем придерживаться определённой последовательности изучения единиц звукового строя сингармонических языков, которую назвали сингармоническим анализом фонетического строя казахского языка (Рисунок 8).

Такой порядок анализа, во-первых, позволит охватить все варианты реализации сингармонических фонетических единиц, во-вторых, избавит от той неразберихи, царящей в фонетических разделах казахских грамматик, где густо перемешаны ассимилятивные (позиционно-комбинаторные) и сингармонические модификации звуков.

Состав гласных казахского языка в настоящее время определяется по-разному. До недавнего времени мы придерживались мнения, что в казахском языке девять гласных-монофтонгов. Однако ныне результаты фонологического и инструментального анализа дают возможность по-новому оценить приводимые в лингвистической литературе сведе-

ния о составе гласных казахского языка и их артикуляционно-акустических свойствах. Оказалось, что определяемые до сих пор как широкие (или как полуширокие) гласные-монофтонги [e], [o], [ö] являются фонологическими дифтонгами. Их акустическая неоднородность хорошо определяется на слух и ясно отражена на акустических картинах. Инструментально зафиксировано, что длительность начального элемента этих дифтонгов достигает 40% от общей длительности звука. В положении после согласного начальный компонент дифтонга сокращается, что естественно для любого гласного в соседстве с согласным (Рисунок 9).

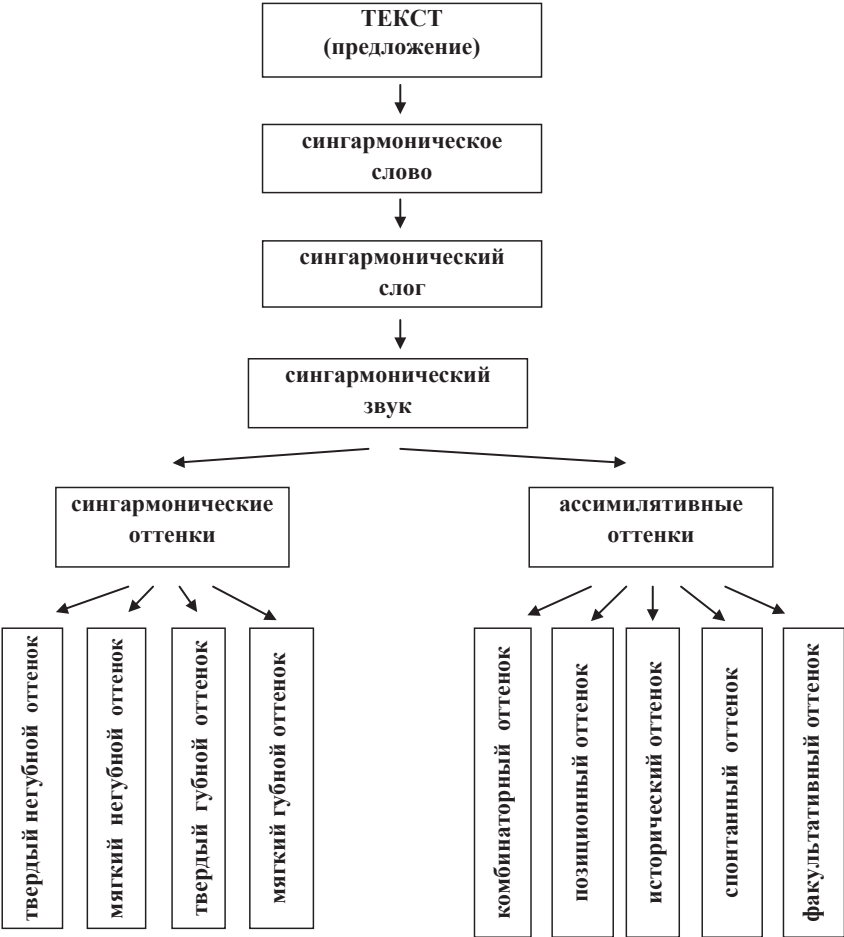

Рисунок 8. Система сегментации казахской речи

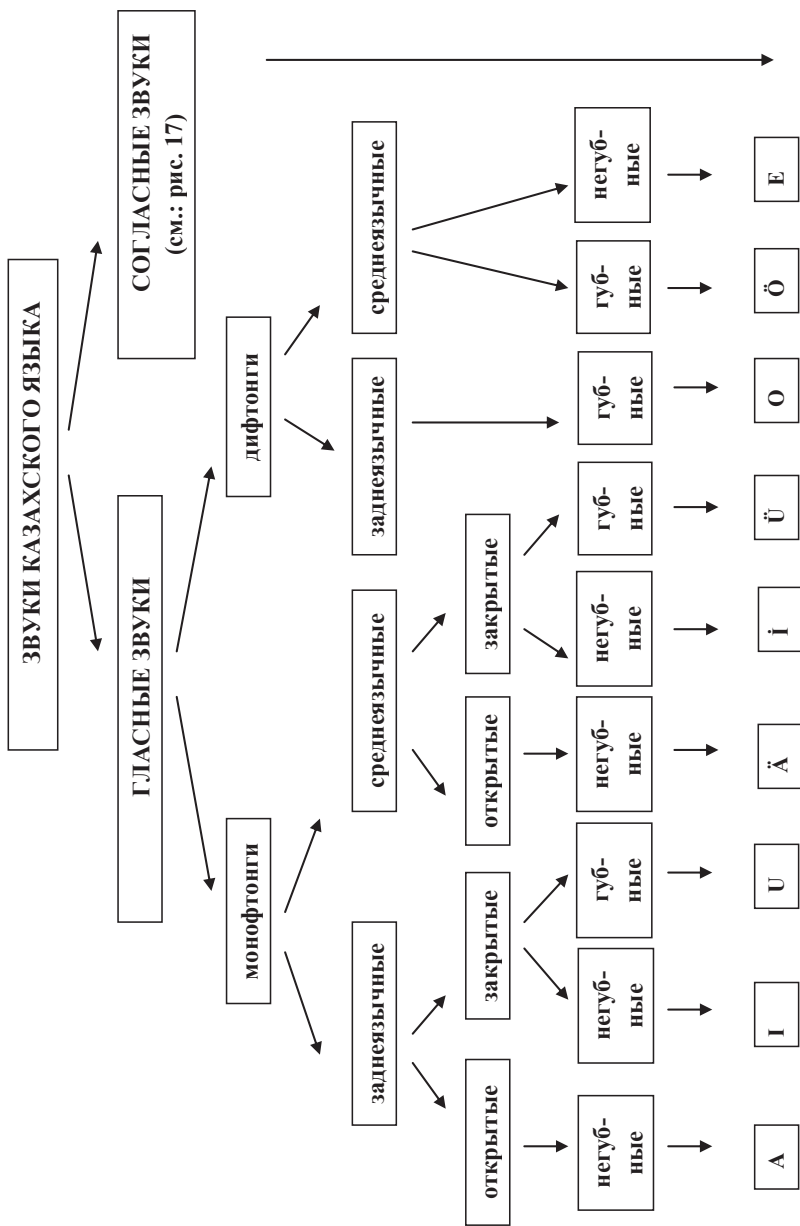

Рисунок 9. Звуки казахского языка

Признание сингармонизма фундаментальной словесной просодической единицей понуждает пересмотреть ряд традиционных положений фонетики и фонологии казахского языка. Роль гласных в тюркских языках, видимо, только слогаобразующая (слогоразделительная – по Баскакову), а различные гласные – варианты реализации сингармотембра.

Сингармоническая сегментация казахской речи. Традиционная казахская фонетика в школьных и вузовских учебниках анализирует только так называемые «алфавитные» звуки, т.е. только тот вариант звуков, которые включены в казахский алфавит под алфавитным названием. В результате множество модификации, в том числе сингармонические модификации, звуков остаются не охваченными ни теоретической, ни практической фонетикой. Например, пишут, что «в казахском языке имеются согласные [t], [s]» (алфавитное название ti, si) и даются обобщенное артикуляторное описание каждого из них, которое, конечно, удовлетворяет элементарную грамматику. Однако, такое упрощенное описание звуков казахского языка не удовлетворяет теоретическую (фонологическую) и практическую (нужды учебно-методических пособий и др.) фонетику. Так, например, элементарная грамматика описывает только те артикуляционные варианты согласных [t], [s] в составе слов tis, siz, которые совпадает с их алфавитным названием. Тогда как остальные, например, сингармонические варианты [tʰ], [sʰ], [t°], [s°], [tʷ], [sʷ] в составе слов tis, siz, tus, soz, tūs, sōz остаются не охваченными (Рисунок 10). Сплошной линией отмечены артикуляционные характеристики алфавитного варианта согласного, пунктирными линиями отмечены артикуляционные характеристики остальных скрытых его вариантов.

Алфавитное описание относится только к одному из вариантов звука, тогда как остальные немаловажные варианты с самостоятельными артикуляционными характеристиками остаются не замеченными.

При сингармоническом методе сегментации казахской речи, когда анализ начинается с текста (предложения) из которого выделяется определенного сингармонического тембра слово, из сингармонического слова выделяется того же сингармонического тембра слог, из сингармонического слога выделяется того же сингармонического тембра звук и в конечном этапе получаем реальный сингармонический звук с его конкретными (истинными) фонетическими характеристиками. При таком анализе из исследовательского поля зрения не ускользает ни один вариант звука, самое главное всегда получим конкретный звук (Рисунок 11).

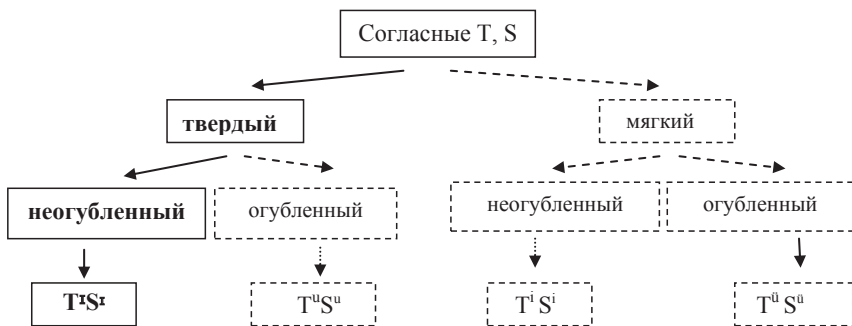

Рисунок 10. Описание алфавитного варианта звуков

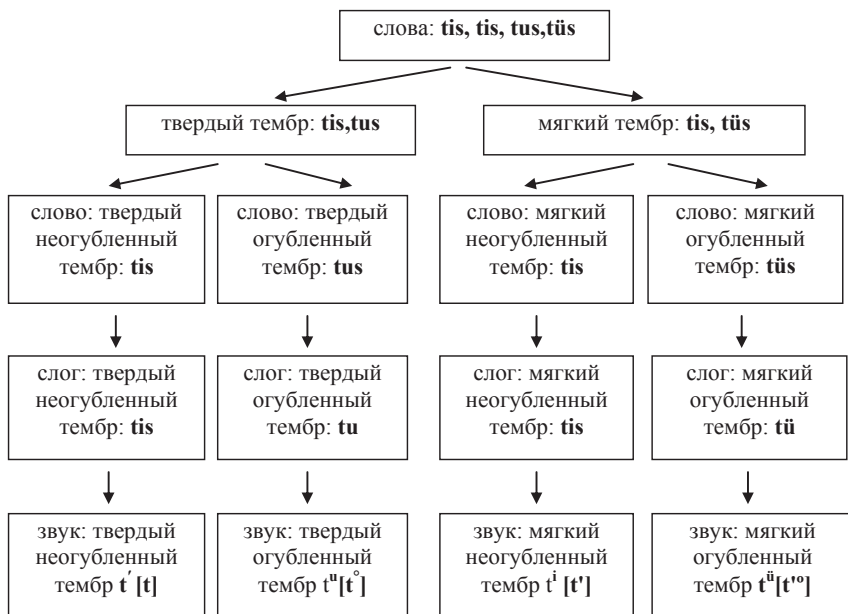

Рисунок 11. Сингармоническая сегментация казахской речи

Количество сингем (сингармофонем) гласных в тюркских языках, естественно, меньше, чем количество их аллосингемы (сингармонические варианты или оттенки). Так, сингемы гласных образуется путём противопоставления гласных звуков по ряду, а также при участии и/или неучастии губ, но не по открытости/закрытости, образование сингар-

мотембра по признакам открытости/закрытости в тюркских языках отсутствует. В результате у гласных казахского языка образуется три сингемы: 1) гласные верхнего подъёма (закрытые V_i) – реализуются в виде четырех аллосингем (сингармозвуков); 2) гласные нижнего подъёма (открытые V_a) – реализуются в виде двух аллосингем (сингармозвуков); 3) дифтонги (V_c) – реализуются в виде трёх аллосингем (сингармозвуков). Главный принцип образования сингемы – объединение гласных звуков, которые противопоставляются между собой лишь на уровне сингармослога.

Рассмотрим в отдельности каждый из гласных сингем. Гласные верхнего подъёма образуют одну сингему, ибо они как слогосегменты не могут быть противопоставлены друг другу. Компоненты слога (сочетания закрытых гласных и согласных) взаимно предсказуемы, что исключает появление двух закрытых гласных аллосингем в одинаковой фонетической позиции, стало быть, фонологическую функцию они приобретают только на уровне слога: [tis], [ti], [tus], [tüs]. Гласные [i], [i], [u], [ü] образуют просодически обусловленную фонологическую подсистему, являются реализацией четырёх аллосингем (сингармооттенков) одной гласной сингемы. Как звуко-сегменты они играют слогаобразующую роль, функционируя как один гласный. В качестве сингармосегментов они выступают в роли вокального сингармокомпонента сингармослога, функционируя как четыре сингармогласные.

Далее, гласные нижнего подъёма образуют одну сингему, ибо они как слогосегменты не могут быть противопоставлены друг другу. Компоненты слога (сочетания открытых гласных и согласных) взаимно предсказуемы, что исключает появление двух открытых гласных аллосингем в одинаковой фонетической позиции, стало быть, фонологическую функцию они приобретают только на уровне слога: [al]-[al']. Гласные [a], [ä] образуют просодически обусловленную фонологическую подсистему, являются реализацией двух аллосингем (сингармооттенков) одной гласной сингемы. Как звуко-сегменты они играют слогаобразующую роль, функционируя как один гласный. Как сингармосегменты они выступают в роли вокального сингармокомпонента сингармослога, функционируя как две сингармогласные.

И, последнее, дифтонги образуют одну сингему, ибо они как слогосегменты также не могут быть противопоставлены друг другу. Компоненты слога (сочетания дифтонгов и согласных) взаимно предсказуемы, что исключает появление двух гласных дифтонгов в одинаковой

фонетической позиции, стало быть, они приобретают фонологическую функцию только на уровне слога: [en],[on],[ön]. Дифтонги [e],[o],[ö] образуют просодически обусловленную фонологическую подсистему, являются реализацией трёх аллосингем (сингармооттенков) одной гласнойсингемы. Как звуко-сегменты они играют слогаобразующую роль, функционируя как одни гласный. Как сингармосегменты они выступают в роли вокального сингармокомпонента сингармослога, функционируя как три сингармодифтонга.

В плане слогаобразования, как уже отмечено, каждая подсистема предстаёт в виде одного звуко-сегмента. Таким образом, слогаобразующая модель гласных выглядит следующим образом (Рисунок 12):

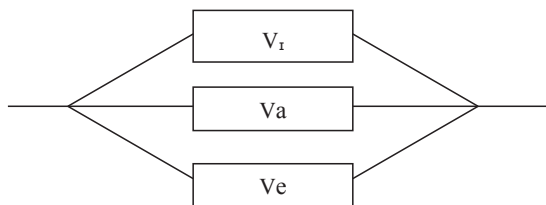

Рисунок 12. Слогаобразующая модель гласных

Поскольку вокализм казахского языка образуется из трех гласных сингем, его фонологическая модель предстает как тривокалическая (Рисунок 13):

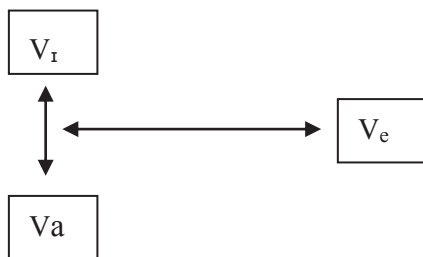

Рисунок 13. Тривокалическая модель гласных

Как видно из модели: подсистема закрытых гласных [V_I] противопоставлена подсистеме открытых гласных [V_a] по раствору рта и подсистеме гласных дифтонгов [V_e] как монофтонг; подсистема открытых гласных [V_a] противопоставлена подсистеме закрытых гласных [V_I] по

раствору рта и подсистеме гласных дифтонгов [V_д] как монофтонг; подсистема гласных дифтонгов [V_с] противопоставлена подсистеме как закрытых гласных монофтонгов [V_л], так и подсистеме открытых гласных монофтонгов [V_а] как дифтонг.

Сингармоническая модель каждой из подсистем гласных построена с учётом всех сингармотембров (Рисунок 14).

Подсистема закрытых гласных организована взаимодействием всех возможных для тюркских языков сингармотембров, их – четыре. Сингармотембров по рядности – два, по участию губ – два.

Аллосингемы закрытой гласной сингемы [V_л] по вертикали (сплошная линия) связаны признаком ряда и по горизонтали (пунктирная линия) – признаком огубленности. Связь по диагонали осуществляется наличием двух признаков как по ряду, так и по огубленности. Аллосингема [V_л] характеризуется отсутствием мягкости и огубленности, соответственно в его обозначении отсутствуют диакритические знаки; аллосингема [V_{л'}] характеризуется наличием мягкости и отсутствием огубленности, соответственно в его обозначении присутствует один диакритический знак; аллосингема [V_{л°}] характеризуется отсутствием мягкости и наличием огубленности, соответственно в его обозначении присутствует один диакритический знак; аллосингема [V_{л'°}] характеризуется наличием как мягкости, так и огубленности, соответственно в его обозначении присутствует два диакритических знака.

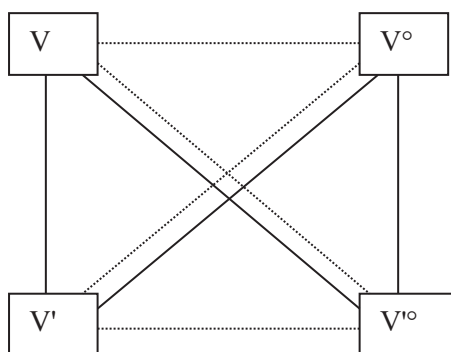

Рисунок 14. Сингармотембральная модель аллосингем узкой (закрытой) гласной сингемы

Следовательно, каждый из этих аллосингем обладает следующими сингармоническими тембральными признаками:

Аллосингема [ɪ] – твёрдый, неогубленный
Аллосингема [i] – мягкий, неогубленный

Аллосингема [ɯ] – твердый, огубленный
Аллосингема [ü] – мягкий, огубленный

Несколько слов о терминах «твёрдый» и «мягкий» применительно к гласным звукам. В классическом языкознании они используются только при описании системы согласных звуков. И то, что эти термины используют при описании тюркских гласных, вызывает недоумение у индоевропейцев. Для них деление гласных на мягкие/твёрдые кажется противоестественным (нефонологичным). Однако нет ничего предосудительного в применении терминов «твёрдый» и «мягкий» при описании системы тюркских гласных, поскольку в фонологическом плане она распадается на две лингвистически чётко выраженные подсистемы. Что предлагают взамен терминов «мягкий» и «твёрдый» исследователи? Им представляются более точными термины «передние» и «задние» гласные. Мы считаем, что для описания фонологической системы тюркских гласных эти термины непригодны по двум причинам: во-первых, они термины не фонологические, а фонетические, т.е. артикуляторные; во-вторых, в системе казахских гласных нет гласных переднего ряда, все они гласные среднего ряда (думаем, такая же артикуляторная система существует, если не во всех, то в большинстве тюркских языков). К этому следует добавить, что появлению такой путаницы способствовали сами тюркологи-фонетисты, которые непоследовательно используют четыре термина, одновременно и в фонологии, и в фонетике.

Использование в большом числе работ терминов «передние/задние гласные» лишний раз свидетельствует о том, как сильно нынешнее лингвистическое исследовательское мышление ориентировано на индоевропейский научный аппарат. Ещё раз повторяем, что для выявления и описания специфических лингвистических единиц звукового строя тюркских языков необходима система терминов, которая будет способствовать освобождению от привычных и устоявшихся понятий индоевропейского языкознания. Оперирование этими понятиями (и терминами) мешает увидеть органическую суть звукового строя тюркских языков, которая обусловлена самой природой языка и благодаря которой существует самостоятельная, оригинальная тюркская речь.

Далее, подсистема открытых гласных организована путём взаимодействия сингармотембров по ряду. Сингармотембров по рядности два: твердый [V_а] и мягкий [V_я] (Рисунок 15).

Рисунок 15. Сингармотембральная модель аллосингем открытой гласной сингемы

Здесь аллосингемы (сингармогласные) связаны только признаком ряда. Аллосингема $[V_a]$ характеризуется отсутствием мягкости и огубленности, соответственно в его транскрипции отсутствуют и диакритические знаки. Аллосингема $[V'_a]$ характеризуется наличием мягкости и отсутствием огубленности, соответственно в его обозначении присутствует один диакритический знак. Общим для обоих аллосингем является отсутствие сингармотембра по огубленности.

Следовательно, каждый из этих аллосингем обладает следующими сингармоническими тембральными признаками:

Аллосингема $[a]$ – твёрдый, неогубленный

Аллосингема $[ä]$ – мягкий, неогубленный

Подсистема гласных-дифтонгов организована взаимодействием тех же четырёх сингармотембров, но только в трех комбинациях (Рисунок 16).

Здесь аллосингема $[V_c]$ связана с аллосингемой $[V'_c]$ по огубленности/неогубленности, а с аллосингемой $[V'_o]$ одновременно по ряду и огубленности. Аллосингемы $[V'_c]$ и $[V'_o]$ между собой различаются по твердости и мягкости. Аллосингема $[V'_c]$ характеризуется наличием мягкости и отсутствием огубленности, соответственно в его обозначении присутствует один диакритический знак. Аллосингема $[V'_o]$ характеризуется наличием как мягкости, так и огубленности, соответственно в его обозначении присутствует два диакритических знака. Аллосингема $[V_o]$ характеризуется отсутствием мягкости и наличием огубленности, соответственно в его обозначении присутствует один диакритический знак.

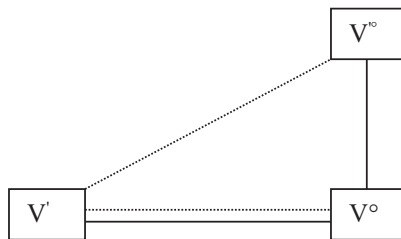

Рисунок 16. Сингармотембральная модель аллосингем дифтонговой гласной сингемы

Следовательно, каждый из этих аллосингем обладает следующими тембральными признаками:

Аллосингема [e] – мягкий, неогубленный

Аллосингема [ö] – мягкий, огубленный

Аллосингема [o] – твердый, огубленный

Таким образом, мы рассмотрели два необходимых принципа описания системы тюркских гласных на примере казахского языка. На первом принципе обосновано несингармоническое описание казахских гласных: выявлены три группы гласных – узкий, открытый, дифтонг; каждая группа объединяет определённое количество гласных звуков: группа узких гласных – четыре, группа открытых гласных – два, группа гласных дифтонгов – три, всего девять гласных. На втором принципе обосновано сингармоническое описание казахских гласных: выявлены три сингемы, каждая из которых объединяет определённое количество аллосингем: твёрдые неогубленные – два, мягкие неогубленные – три, твердые огубленные – два, мягкие огубленные – два, всего, естественно, девять аллосингем.

Таким образом, система вокализма казахского языка образуется тремя гласными сингемами, которые распадаются на девять аллосингем.

Сторонники «акцентно-фонемного» анализа казахского языка считают, что в казахском языке 23 согласных. Мы же полагаем, что исконно казахский консонантизм состоит из 17 значимых сегментных единиц. Разногласия между сторонниками акцентно-фонемного и сингармонического анализа касаются фонологического статуса согласных [q], [k], [ǵ], [g], [x], [h]. Одним из самых спорных вопросов современной казахской фонетики является вопрос о фонетическом статусе звуков [q], [k], и [ǵ],[g]. Одни считают их различными фонемами [Кенесбаев], другие – вариантами одной фонемы [Батманов, Баскаков, Рабинович].

Фонологический анализ показывает, что [q], [k], – равноправные сингармонические варианты одного глухого смычного увулярно-среднеязычного согласного. Их артикуляционный оттенок в составе «мягкого» слога произносится среднеязычной артикуляцией и является мягким сингармосогласным, а в составе «твёрдого» слога произносится увулярной артикуляцией и является твёрдым сингармосогласным. Есть также огубленные сингармосогласные. Это даёт возможность считать их сингармоническими модификациями одного согласного звука.

Аналогичным образом решается вопрос о [ǵ], [g].

Между прочим, артикуляторные различия между артикуляционными вариантами звуков, обозначаемые в практической орфографии буквами Ң, Й, достигают такой же степени как между вариантами [q] и [k]. Артикуляторные варианты этих звуков оставались незамеченными (почему они и обозначаются одной буквой) по причине близости перцептивного эффекта на восприятие, невзирая на полярную противоположность места образования: средняяязычные варианты [ñ], [y] по месту образования совпадает с [k], увулярные варианты с[q].

Как видим, для сторонников бифонемной трактовки [q], [k] ведущим принципом является артикуляторно-перцептивный критерий (фонетический, а не фонологический): два звука – разные фонемы, если они производят различный перцептивный эффект на восприятие [q], [k], если этого нет, то одна фонема [ñ], [y]. Естественно, такое решение не может удовлетворить фонологию, и исследовательские работы в этом направлении должны быть продолжены. Отметим, что [ñ], [y] также имеют средняяязычно-увулярные сингармонические варианты, которые так же, как [q], [k] должны быть интерпретированы фонологически и фонетически.

Что касается согласных [x], [h], то пока ещё продолжается искусственное внедрение их в систему исконно казахского консонантизма. Безусловно, [x] как интервокальный щелевой ассимилятивный вариант [q], [k] в казахском языке существует. Однако это не является поводом для написания ранних арабских заимствований в виде «хат, хабар» и т.п., тогда как в анлаутной позиции казахских слов произносится смычный согласный. Хотя наличие «пустых клеток», т.е. свободных зон в системе звуков языка – удобная почва для возникновения из вариантов фонем значимых фонологических сегментных единиц [Мамедов], на данном этапе развития исконно казахского консонантизма говорить об оппозиции [q]-[k] не следует. Если бы существовала такая оппозиция, то следовало бы писать раннее русское заимствование *қамыт* (от «*хомут*») в виде *хамыт*. Почему множество других заимствованных слов из арабского и персидского языков с аналогичным выше приведённым словам звуковым составом пишется более естественно с [q], [k]? Современная казахская фонологическая система не допускает такой орфографической вольности. Орфографические правила должны быть едиными, недопустимо, чтобы они опережали развитие фонологической системы.

Не прижился в системе консонантизма и гортанно-щелевой глухой *h*. В непринужденной живой речи носителей языка этот звук вообще

не встречается, и лишь написанный текст понуждает интеллигенцию (дикторов, артистов, учителей) произносить его. Однако его произношение требует сознательной, заранее подготовленной артикуляции, из-за которой оно лишено автоматизма в речи. У рядового носителя звук, обозначенный этой буквой, реализуется в виде увулярно-щелевого позиционно-комбинаторного варианта [q]: [qaqarman] «отважный», [juqaz] «мебель», [gawqar] «имя девушки».

Таким образом, в исконно казахском консонантизме мы выделяем следующие согласные звуки: [b], [d], [ǵ(-g)], [j], [z], [y(-y)], [q(-k)], [l], [m], [n], [ñ], [p], [r], [s], [t], [w], [š] (Рисунок 17.)

В сингармоническом языке каждый согласный – это система, состоящая из четырёх сингармозвуков, которые, кроме общих черт, присущих данному согласному, имеют взаимоисключающие артикуляционно-акустические характеристики. В тюркских языках система сингармотембров каждого согласного образуется путём противопоставления признаков твердости/мягкости, огубленности/неогубленности. Главный принцип образования консонантной сингемы состоит в следующем: в одну сингему объединяются аллосингемы (сингармосогласные), которые противопоставлены друг другу только на уровне слога.

Рассмотрим согласную сингему [t]. Это система, образуемая четырьмя сингармозвуками, которые как аллосингемы не могут быть противопоставлены друг другу. Компоненты слога взаимно предсказуемы, что исключает появление двух аллосингем (сингармозвуков) согласного [t] в одинаковой фонетической позиции. Следовательно, фонологическую функцию они приобретают только на уровне слога (слова): [tis], [tis], [tus], [tüs]. Сингармосогласные [t], [t'], [t°], [t'°] образуют просодически обусловленную фонологическую подсистему, являются реализацией четырёх сингармооттенков одного согласного звука.

Основная артикуляция сингемы [t]: *алвеолярный, смычный, глухой.*

Сингармоническими артикуляционными признаками аллосингем являются:

Аллосингема [t]: отодвинутый, неогубленный сингармозвук

Аллосингема [t']: продвинутый, неогубленный сингармозвук

Аллосингема [t°]: отодвинутый, огубленный сингармозвук

Аллосингема [t'°]: продвинутый, огубленный сингармозвук

Перцептивными признаками аллосингем являются:
Аллосингема [t]: твердый, негубной сингармотембр
Аллосингема [tʰ]: мягкий, негубной сингармотембр
Аллосингема [t°]: твердый, губной сингармотембр
Аллосингема [tʰ°]: мягкий, губной сингармотембр

Аналогичным образом описывается сингармонизм всех согласных. Следует лишь добавить, что в сингармоническом плане варианты [q], [k], [ǰ], [g] весьма показательны: в качестве аллосингем (сингармовариантов) выступают далёкие друг от друга в артикуляционном отношении согласные (среднеязычный и увулярный), согласная сингема [w] имеет только два сингармооттенка – твёрдый губной [w] и мягкий губной [wʰ]; неогубленное произношение исключено. Таким образом, система консонантизма казахского языка образуется из 17 согласных сингем или из 66 аллосингем (сингармозвуков) (Рисунок 18).

В ряде прежних работ мы допускали ошибки в фонологической трактовке монофтонгов. Уверенность в том, что в казахском языке существуют аналогичные индоевропейским образцам фонемы, побудила нас использовать для установления состава гласных фонем общепринятое правило. Далее весь анализ сводился к отысканию в исконном лексическом составе казахского языка квазиомонимов, в которых якобы обнаруживаются фонологические противопоставления гласных звуков. В результате получились аккуратные, симметричные схемы, которые, на первый взгляд, доказывают существование девяти гласных фонем.

Однако последующие изыскания показали, что индоевропейские и тюркские квазиомонимы не являются идентичными: за графическим сходством тюркских омонимов не скрывается фонемно-фонетическое сходство. В тюркских языках, в том числе в казахском, в противоположность индоевропейским квазиомонимам, существуют сингармонические квазиомонимы, которые могут быть противопоставлены друг другу только на уровне слога. Раздельное противопоставление гласных или согласных сегментов квазиомонимов, которое возможно, например, в русском языке, в казахском языке исключено из-за взаимной предсказуемости гласных и согласных. Таким образом, между индоевропейским и тюркским квазиомонимами имеются принципиальные различия, которые делают правило выделения фонемы в индоевропейских языках не применимым для тюркских языков.

Другая ошибка была связана с описанием артикуляции [e], [o], [ö], которые в тюркской фонетике описываются точно так же, как близкие

им по звучанию индоевропейские монофтонги. Анализируя данные перцептивного и инструментального исследования этих гласных, мы обнаружили неадекватность традиционной трактовки их артикуляции как характерной для широких монофтонгов. Однако мы не смогли преодолеть привычные воззрения, в результате чего дифтонги [ʏe], [ʷo], [ʷö] получили весьма некорректную фонетическую интерпретацию.

Спектральный анализ показал что казахские гласные строго сохраняют свою качественную определенность во всех позициях в слове. Исключения составляют случаи оглушения гласных верхнего подъема. Но все гласные подвергаются значительным позиционно-комбинаторным модификациям по длительности.

Оказалось, что фонетические признаки сингармонических вариантов гласных как в артикуляторном, так и в акустическом плане выделяются более четко, чем признаки вариантов согласных. Артикуляторно гласные среднего ряда составляют группу сингармонически мягких гласных. Для них характерно переднее положение языка, т.е. меньший ротовый и больший глоточный резонаторы. Артикуляторно гласные заднего ряда составляют группу сингармонически твердых гласных. Для них характерно заднее положение языка, т.е. больший ротовый и меньший глоточный резонаторы. Казалось бы, для реализации сингармонизма удобны крайне передняя и крайне задняя артикуляция гласных. Однако удивление вызывает тот факт, что в казахском языке все гласные артикулируются в непосредственной близости к центральному ряду: мягкие гласные – среднего ряда отодвинутые назад; твердые гласные – заднего ряда продвинутые вперед.

Оказалось, что на артикуляторном, акустическом и перцептивном уровне можно найти признаки, соответствующие каждой тембральной группе сингармогласных и сингармосогласных.

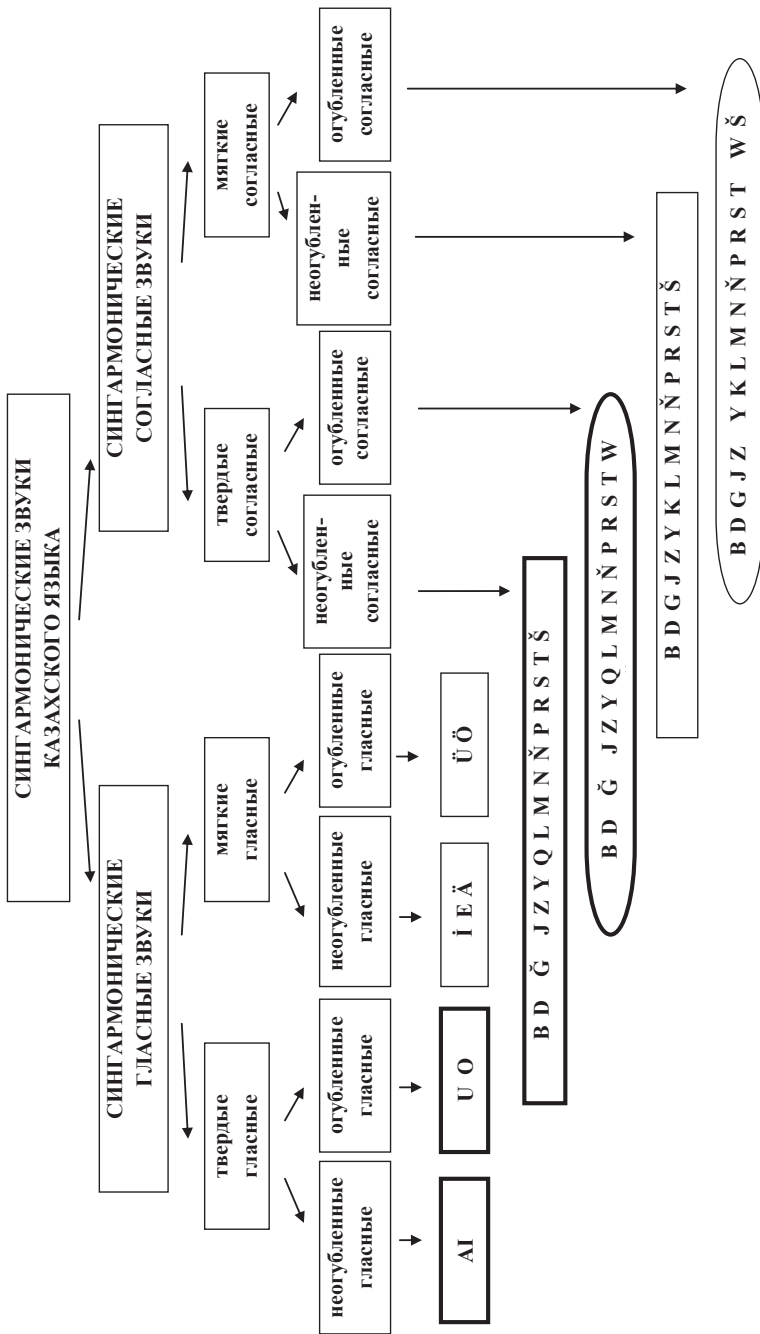

Рисунок 18. Система аллосингем казахского языка

6. АРТИКУЛЯЦИОННАЯ БАЗА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

*Артикуляционная фонетика –
основа фонетического анализа*

Как известно, для характеристики звукового строя того или иного языка, важное значение имеет, в первую очередь, артикуляционная база конкретного языка. Артикуляционная база определяется как «...совокупность привычных для данного языка движений и положений произносительных органов» [Зиндер]. Следовательно, *артикуляционная база казахского языка – это совокупность привычных для казахского языка движений и положений произносительных органов.*

Модель артикуляционной базы казахского языка (Рисунок 19) составлен с учетом места образования (положение языка по горизонтали) и способа образования (положение языка по вертикали), а также участия губ и голосовых связок. Поскольку «Лишь перечень всех аллофонов всех фонем языка составит перечень его звукового состава» [Торсуев] предложенный нами модель артикуляционной базы обеспечивает артикуляционное описание «всех аллосингем всех сингем» казахского языка (на его основе создана фонетическая база казахского языка).

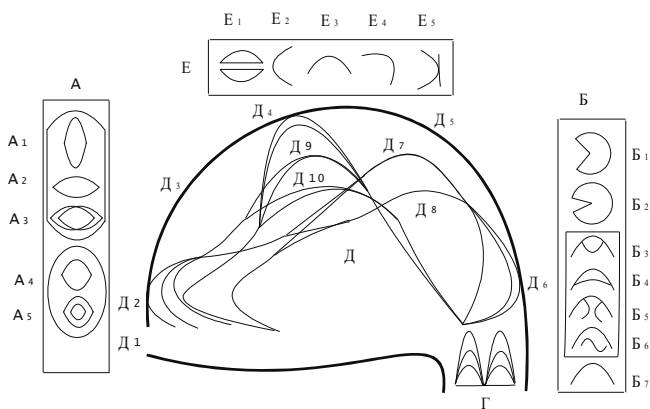

Рисунок 19. Модель артикуляционной базы казахского языка

В модели артикуляционные признаки звуков имеют соответствующие условные обозначения, которые так или иначе иллюстрируют участие органов речи в образовании звуков. **При моделировании**

артикуляции звуков, для наглядности иллюстрации, будут жирным цветом выделены значки указывающие на артикуляционные признаки описываемого звука.

Правый вертикальный ряд – условные значки участия губ (группа А):

- A_1 – открытая неогубленность;
- A_2 – закрытая неогубленность;
- A_3 – напряженная неогубленность.

Все три признака обозначают общий признак неогубленности, поэтому включен в один прямоугольник.

- A_4 – ненапряженная огубленность;
- A_5 – напряженная огубленность.

Оба признака обозначают общий признак огубленности, поэтому включен в один овальный круг.

Верхний горизонтальный ряд – условные значки места образования (группа Е).

- E_1 – губы;
- E_2 – альвеолы;
- E_3 – средняя часть спинки языка;
- E_4 – задняя часть спинки языка;
- E_5 – язычок (увула).

Правый вертикальный ряд – условные значки способа образования (группа В).

- B_1 – открытость;
- B_2 – закрытость;
- B_3 – круглощелинность;
- B_4 – плоскощелинность;
- B_5 – боковая щелинность;
- B_6 – дрожащая щелинность;
- B_7 – смычность.

Варианты щелинной артикуляции объединены в единый артикуляционный признак, поэтому включены в один четырехугольник.

Внизу в правом углу – условные значки участия голосовых связок (группа Г).

- верхняя высокая волнистая линия обозначает полное колебание голосовых связок;
- вторая сверху волнистая линия обозначает неполное колебание голосовых связок;

- третья сверху волнистая линия обозначает слабое колебание голосовых связок;

- нижняя прямая линия обозначает отсутствие колебаний голосовых связок.

Внутри модели – условные обозначения положения языка в полости рта (группа Д).

- Д₇ – задний ряд, закрытое положение языка;
- Д₈ – задний ряд, открытое положение языка;
- Д₉ – средний ряд, закрытое положение языка;
- Д₁₀ – средний ряд, открытое положение языка.

Всевозможные места образования в полости рта обозначены индексами Д₁₋₆.

- Д₁ – губы;
- Д₂ – альвеолы;
- Д₃ – передняя часть спинки языка;
- Д₄ – средняя часть спинки языка;
- Д₅ – задняя часть спинки языка;
- Д₆ – язычок (увула).

Примечание: Поскольку артикуляционная база языка предполагает артикуляционный анализ, то и термины должны быть артикуляционными. Это мы говорим потому, что в казахской фонетике (и не только в казахской) при фонетическом описании звуков термины используются недифференцированно, т.е., например, при артикуляционном описании используются перцептивные термины такие как *глухой, звонкий, сонорный, твердый, мягкий* и т. п., которые основаны на эффект восприятия звуков и никак не связаны с конкретным действием органов речи. Поэтому, в целях систематизации фонетического описания звуков казахского языка, решили строго соблюдать дифференцированность терминов между артикуляционной, акустической и перцептивной фонетик. Например, дифференциальными признаками участия голосовых связок на артикуляторном уровне является степень их колебания.

Состав сингем казахского языка

Гласные сингемы [аллосингемы]: а [a, ä], 1 [1, i, u, ü], е [e, o, ö].

Гласные монофтонги: а, ä, 1, i, u, ü.

Гласные дифтонги: ^ye, ^wo, ^wö.

Согласные сингемы: p, b, m, t, d, n, q[-k], ğ[-g], ŋ[-ŋ’], s, z, r, š, j, l, y[-y’], w.

Глухие согласные сингемы: p, t, q[-k], s, š.

Звонкие согласные сингемы: b, d, ğ[-g], z, j.

Сонорные согласные сингемы: m, n, ñ[-ñ’], r, l, y[-y’], w.

Артикуляционные характеристики звуков казахского языка

По участию голосовых связок. Одним из основных органов речи является, безусловно, голосовые связки. Различная степень участия голосовых связок при образовании звуков являются важными дифференциальными признаками звуков:

- при полном колебаний голосовых связок образуются гласные звуки, следовательно, их можно называть полноамплитудными (полноколебательными) звуками: a, ä, i, i, e, u, ü, o, ö;

- при неполном колебаний голосовых связок образуются сонорные звуки, следовательно, их можно называть полуамплитудными (полуколебательными) звуками: m, n, ñ, l, r, y, w;

- при слабом колебаний голосовых связок образуются звонкие звуки, следовательно, их можно называть слабоамплитудными (слабоколебательными) звуками: b, d, ğ[-g], j, z;

- при отсутствии колебаний голосовых связок образуются глухие звуки, следовательно, их можно называть безамплитудными (безколебательными) звуками: p, t, q[-k], s, š.

Таким образом, по участию голосовых связок звуки казахского языка можно делить на четыре группы: полноамплитудные (гласные), т.е. происходит полное колебание голосовых связок; полуамплитудные (сонорные), т.е. происходит неполное колебание голосовых связок; малоамплитудные (звонкие), т.е. происходит незначительное колебание голосовых связок; безамплитудные (глухие), т.е. голосовые связки остаются в покое. Участие голосовых связок относится к важному артикуляторному классификационному признаку, образуя линейную убывающую по степени амплитуды колебания последовательность: *полноколебательные* → *полуколебательные* → *малоколебательные* → *безколебательные*, которая охватывает весь звуковой состав казахского языка как единую (цельную) систему, где гласные и согласные являются равностатусными компонентами. Сегментно-артикуляторный уровень описания состава звуков избавят нас от традиционной функциональной классификации звуков на гласные/согласные основанной на способности/неспособности (или функции) слогообразования, классификации относящейся к уровню слоговой просодики.

Таким образом, голосовые связки являются универсальным органом речи, которые играют определяющую роль при артикуляторной классификации всего состава звуков в казахском языке в целом.

По месту образования звуков. Место образования звуков определяется горизонтальным положением языка:

- губные: p, b, m, w (E₁);
- алвеолярные: t, d, n, s, z, r, l, š, j (E₂);
- средняяязычные: ä, i, ö, e, ü, k, g, ŋ', y' (E₃);
- задняяязычные: a, ɪ, u, o (E₄);
- увулярные: q, ğ, ŋ, y (E₅).

Таким образом, в казахском языке нет передняяязычных ни гласных, ни согласных, а также в казахском языке нет задняяязычных согласных.

По способу образования звуков. Способ образования звуков определяется вертикальным положением языка:

- открытые: a, ä (B₁);
- закрытые: ɪ, i, u, ü (B₂);
- щелевые:
 - круглощелевые – s, z, w, y', g (B₃);
 - плоскощелевые – š, j, y, ğ (B₄);
 - боковой щелевой – l (B₅);
 - дрожащий щелевой – r (B₆);
- смычные: p, b, m, t, d, n, q, k, ŋ (B₇).

Таким образом, по вертикальному положению языка открытость/закрытость гласных, как и группа щелевых/смычных согласных, относятся к способу образования, образуя линейную убывающую по раствору рта последовательность: *открытый* → *закрытый* → *щелевой* (*круглощелевой, плоскощелевой, боковой, дрожащий*) → *смычный*, которая охватывает весь звуковой состав казахского языка как единую (цельную) систему.

В казахском языке нет крайних, т.е. открытых или закрытых гласных. Однако для системы гласных казахского языка термины *открытые/закрытые* будут употреблены.

Участие губ. Участие губ является сложным артикуляционным движением:

- негубные, которые далее делятся на:
 - открытые негубные (открыто-негубные) – a, ä (A₁);
 - закрытые негубные (закрыто-негубные) – ɪ, i (A₂);
 - напряженные негубные (напряженно-негубные) – e (A₃);
- губные, которые далее делятся на:
 - ненапряженные губные (ненапряженно-губные) – u, ü (A₄);
 - напряженные губные (напряженно-губные) – o, ö (A₅).

Таким образом, по сингармоническому участию губ гласные делятся на две основные группы как негубные и губные, а по ассимилятивному участию губ на открытые негубные, закрытые негубные, напряженные негубные, ненапряженные губные, напряженные губные.

Дополнительная артикуляция звуков казахского языка

С помощью дополнительной артикуляции в казахском языке образуются просодологические (сингармонические и ассимилятивные) варианты звуков на уровне слога.

Сингармонические звуки

Гласные. Поскольку гласные самостоятельно могут образовывать слоги классификация гласных на сингармонические варианты происходит по основной артикуляции.

Палатальные сингармонические гласные образуются по месту образования:

- гласные среднего ряда (среднеязычные) являются мягкими сингармоническими гласными: ä, i, ü, e, ö.

- гласные заднего ряда (заднеязычные) – твердыми сингармоническими гласными: a, 1, u, o.

Артикуляционные сингармонические признаки: *продвинутые* и *отодвинутые*.

Лабialsные сингармонические гласные образуются при участии губ:

- негубные гласные являются неогубленными сингармоническими гласными: a, ä, 1, i, e;

- губные гласные являются огубленными сингармоническими гласными: u, ü, o, ö.

Артикуляционные сингармонические признаки: *огубленные* и *неогубленные*.

Согласные. Деление согласных на сингармонические варианты происходит по дополнительной артикуляции (далее, на примере альвеолярного согласного [t]).

Палатальные сингармонические согласные образуются по горизонтальному положению (при этом место образования, естественно, не меняется) языка в полости рта:

- мягкие сингармонические согласные образуются при продвинутом вперед положений языка: [tʰ].

- твердые сингармонические согласные образуются при отодвинутом назад положении языка: [t].

Артикуляционные сингармонические признаки: *продвинутые* и *отодвинутые*.

Лабиальные сингармонические согласные образуются при участии губ:

- при участии губ образуются огубленные сингармонические согласные: [t^o];

- при отсутствии участия губ образуются неогубленные сингармонические согласные: [t].

Артикуляционные сингармонические признаки: *огубленные* и *неогубленные*.

Артикуляционные сингармонические признаки не встречаются в чистом виде, из комбинации *продвинутых/отодвинутых* и *огубленных/неогубленных* признаков образуются сложные артикуляционные сингармонические варианты согласных:

- отодвинуто-неогубленный (твердый неогубленный тембр) артикуляционный сингармонический вариант: [t];

- продвинуто-неогубленный (мягкий неогубленный тембр) артикуляционный сингармонический вариант: [t'];

- отодвинуто-огубленный (твердый огубленный тембр) артикуляционный сингармонический вариант: [t^o];

- продвинуто-огубленный (мягкий огубленный тембр) артикуляционный сингармонический вариант: [t'^o].

Сингармонические группы. В сингармонические артикуляционные группы объединяются гласные и согласные одного тембра.

- отодвинутые неогубленные (твердый неогубленный тембр) звуки: a, ɪ, t... (Рисунок 20);

- продвинутые неогубленные (мягкий неогубленный тембр) звуки: ä, i, e, t'... (Рисунок 21);

- отодвинутые огубленные (твердый огубленный тембр) звуки: u, o, t^o... (Рисунок 22);

- продвинутые огубленные (мягкий огубленный тембр) звуки: ü, ö, t'^o... (Рисунок 23).

Сингармонических звуков в казахском языке – 75.

Рисунок 20. Отодвинутые неогубленные (твердый неогубленный тембр) звуки: а, ɪ, t

Рисунок 21. Продвинутые неогубленные (мягкий неогубленный тембр) звуки: ä, i, t'

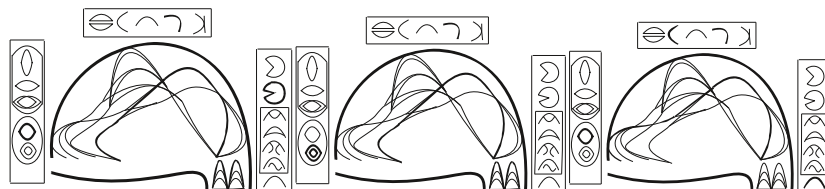

Рисунок 22. Отодвинутые огубленные (твердый огубленный тембр) звуки: u, o, t°

Рисунок 23. Продвинутые огубленные (мягкий огубленный тембр) звуки: ü, ö, t°

Ассимилятивные звуки. Ассимилятивные (комбинаторные) варианты звуков образуются в сочетаниях гласных и согласных.

Ассимилятивные группы. В ассимилятивные группы объединяются гласные и согласные единым комбинаторным настроем.

- открытый отодвинутый негубной артикуляционный вариант: а, t^a... (Рисунок 24);

- открытый продвинутый негубной артикуляционный вариант: ä, t^ä... (Рисунок 25);
- закрытый отодвинутый негубной артикуляционный вариант: ɪ, t^ɪ... (Рисунок 26);
- закрытый продвинутый негубной артикуляционный вариант: i, tⁱ... (Рисунок 27);
- напряженный негубной артикуляционный вариант: y, t^e... (Рисунок 28);
- закрытый отодвинутый губной артикуляционный вариант: u, t^u... (Рисунок 29);
- закрытый продвинутый губной артикуляционный вариант: ü, t^ü... (Рисунок 30);
- отодвинутый напряженный губной артикуляционный вариант: w, t^o... (Рисунок 31);
- продвинутый напряженный губной артикуляционный вариант: w^ö, t^ö... (Рисунок 32).

Ассимилятивных согласных звуков в казахском языке – 153.

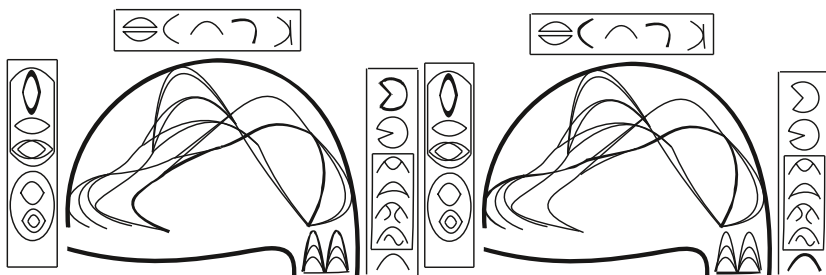

Рисунок 24. Открытый отодвинутый негубной артикуляционный вариант: a, t^a

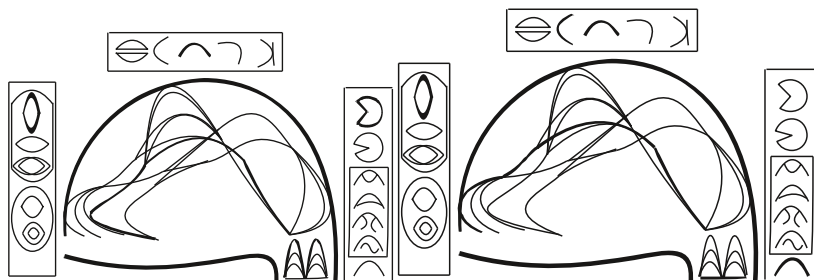

Рисунок 25. Открытый продвинутый негубной артикуляционный вариант: ä, t^ä

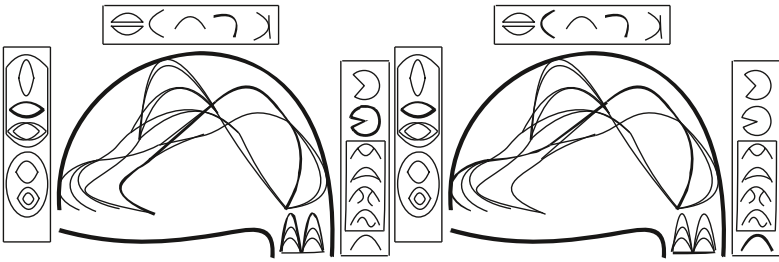

Рисунок 26. Закрытый отодвинутый негубной артикуляционный вариант: i, iʰ

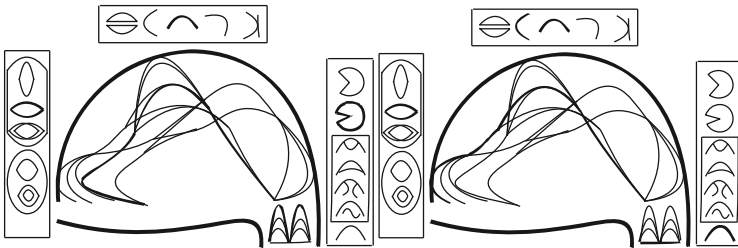

Рисунок 27. Закрытый продвинутый негубной артикуляционный вариант: i, iʰ

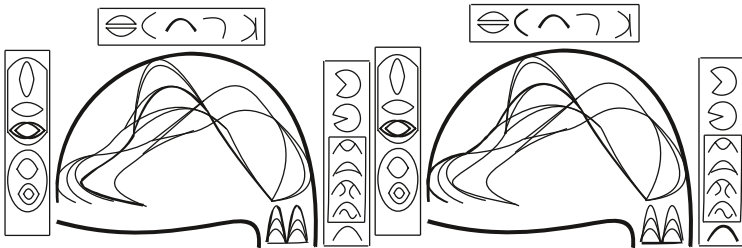

Рисунок 28. Продвинутый напряженный негубной артикуляционный вариант: y, yʰ

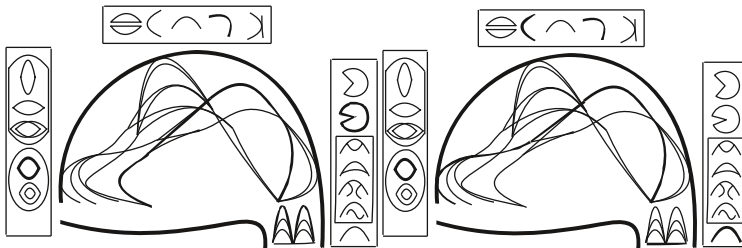

Рисунок 29. Закрытый отодвинутый губной артикуляционный вариант: u, uʰ

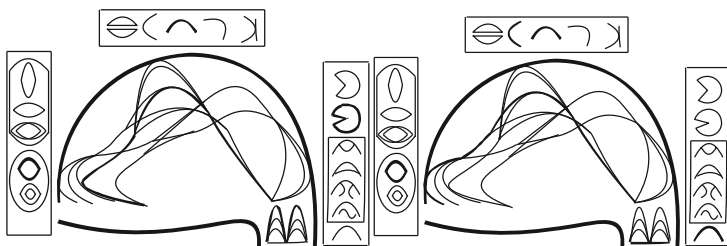

Рисунок 30. Закрытый продвинутый губной артикуляционный вариант: ð, t^h

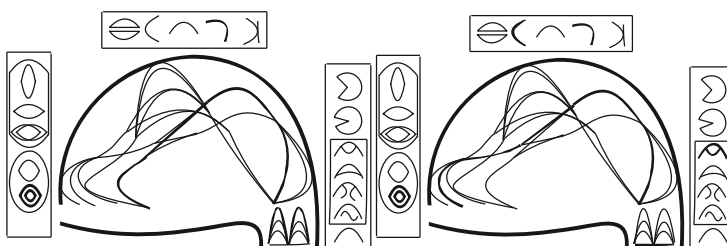

Рисунок 31. Отодвинутый губной артикуляционный вариант: w, t^o

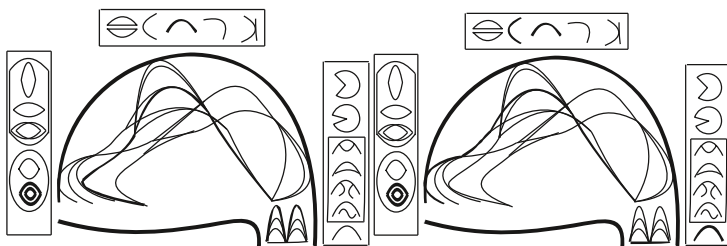

Рисунок 32. Продвинутый губной артикуляционный вариант: w^o, t^h

Модель артикуляционной базы наглядно обеспечивает артикуляционные характеристики всего сингармонического и ассимилятивного (комбинаторного) состава звуков казахского языка.

Ущербоность для исконно произносительной нормы казахского языка принятие заимствованных букв и связанных с ними орфографических правил отрицательно сказывается на слоговой и морфемной структуре, а также на правилах переноса слов в казахском языке. Слоговое и морфемное нарушение приводят к нарушению ритмики и со-

звучия казахской речи. Сингармоническое и ритмическое нарушение речи особенно заметно на языке подрастающего поколения, которое воспитывается на так называемом «письменном стандарте».

Таблица 3а. Опытный проект казахского алфавита на основе латинской графики

№	Кирил.	Латин.	№	Кирил.	Латин.	№	Кирил.	Латин.
1	А а	Aa	10	Й й	Y y	19	П п	P p
2	Ә ә	Ä ä	11	Қ қ	Q q	20	Р р	R r
3	Б б	B b	12	К к	K k	21	С с	S s
4	Ғ ғ	Ğ ğ	13	Л л	L l	22	Т т	T t
5	Г г	G g	14	М м	M m	23	У у	W w
6	Д д	D d	15	Н н	N n	24	Ұ ұ	U u
7	Е е	E e	16	Ң ң	Ŋ ŋ	25	Ү ү	Ü ü
8	Ж ж	J j	17	О о	O o	26	Ш ш	Š š
9	З з	Z z	18	Ө ө	Ö ö	27	Ы ы	I i
						28	І і	İ i

Печально то, что повсеместное и постоянное насаждение заимствованных букв и правил в школах и вузах, в учебниках и учебно-методических пособиях привело к тому, что сами преподаватели казахского языка и от части сами лингвисты-фонетисты потеряли казахский фонетико-фонологический ориентир и считают их гласными звуками.

В настоящее время отсутствует общепринятая оптимальная фонетическая транскрипция для всех тюркских языков, которая обозначала бы дифференцированно каждый звук в системе вокализма и консонантизма. Намеченное на ближайшие годы и уже осуществленные рядом тюркских государств реформа письма на основе латиницы требует новой унифицированной фонетической транскрипции. Пока же мы в своей работе используем латинский алфавит, предварительно предложенный как один из вариантов перехода казахского языка на названную графику (Таблица 3 а,б).

Сторонники «акцентно-фонемного» анализа казахского языка считают, что в казахском языке 23 согласных. Мы же полагаем, как уже было отмечено, что исконно казахский консонантизм состоит из 17 значимых сегментных единиц. Разногласия между сторонниками акцентно-фонемного и сингармонического анализа касаются фонологического статуса согласных [q(-k)], [ǰ(-g)], [x], [h]. Одним из самых спорных вопросов современной казахской фонетики является вопрос о фонетическом статусе согласных звуков [q(-k)], и [ǰ(-g)]. Одни считают

их различными фонемами [Кенесбаев, Калиев], другие – вариантами одной фонемы [Батманов, Баскаков, Рабинович].

Таблица 36. Опытный проект казахского алфавита на основе латинской графики

№	Кирил.	Латин.	№	Кирил.	Латин.	№	Кирил.	Латин.
1	А а	A a	10	Й й	Y y	19	П п	P p
2	Ә ә	Ä ä	11	К к	K k	20	Р р	R r
3	Б б	B b	12	Қ қ	Q q	21	С с	S s
4	Г г	G g	13	Л л	L l	22	Ш ш	Š š
5	Ғ ғ	Ĝ ĝ	14	М м	M m	23	Т т	T t
6	Д д	D d	15	Н н	N n	24	У у	W w
7	Е е	E e	16	Ң ң	Ń ń	25	Ұ ұ	U u
8	З з	Z z	17	О о	O o	26	Ү ү	Ü ü
9	Ж ж	Ž ž	18	Ө ө	Ö ö	27	Ы ы	İ i
						28	І і	İ i

Фонологический анализ показывает, что [q] и [k] – равноправные сингармонические варианты одного глухого смычного увулярного (среднеязычного) согласного. Их сингармонический оттенок [k] в составе «мягкого» слога (слова) произносится среднеязычной артикуляцией и является мягким сингармосогласным, а сингармонический оттенок [q] в составе «твёрдого» слога (слова) произносится увулярной артикуляцией и является твёрдым сингармосогласным. Это даёт возможность считать их сингармоническими модификациями одного согласного звука.

Аналогичным образом решается вопрос и о [ğ(-g)].

Между прочим, различия по месту образования между артикуляционными вариантами согласных, обозначаемые в практической орфографии одной буквой *ң* [ñ] и *й* [y], достигают такой же степени как между увулярным [q] и среднеязычным [k]. Артикуляторные варианты этих звуков оставались незамеченными (почему они и обозначаются одной буквой) по причине перцептивного эффекта на восприятие, невзирая на полярную противоположность места образования: среднеязычные варианты согласного [ñ] и согласного [y] по месту образования совпадают с среднеязычными [k] и [g], увулярные варианты – с увулярными [q] и [ğ].

Как видим, для сторонников бифонемной трактовки [q(-k)] и [ğ(-g)] ведущим принципом является артикуляторно-перцептивный критерий.

рий (фонетический, а не фонологический). Два звука – разные фонемы, если они по месту образования разные и производят различный перцептивный эффект на восприятие: [q] и [k], а также [ǰ] и [g]; если этого нет, то одна фонема [ñ] и [ñ’], а также [y] и [y’], т.е. из-за слабого перцептивного эффекта незамеченными остались различия по месту образования как увулярного и среднеязычного. Естественно, такое решение не может удовлетворить сингармо[но]логию. Отметим, что [ñ] и [y] так же имеют увулярно-среднеязычные (твердые и мягкие) сингармонические варианты, которые так же, как [q(-k)] и [ǰ(-g)] должны быть интерпретированы сингармо[но]логически и фонетически, т.е. как [ñ(-ñ’)] и [y(-y’)]. Например, *aq-äk, aǰa-ege, añ-eñ’, ay-äy’*. Образуется симметричная сингармо[но]логическая система: увулярные (твердые) аллосингемы – [q], [ǰ], [ñ], [y] и среднеязычные (мягкие) аллосингемы – [k], [g], [ñ’], [y’].

Таким образом, сингармонологический анализ показал: в казахском языке имеются 3 гласных сингем и 17 согласных сингем, всего 20 сингем; 9 гласных аллосингем и 66 согласных аллосингем, всего 75 аллосингем.

Гласные сингемы:

Широкая гласная сингема [a] состоит из двух аллосингем: [a, ä];

Узкая гласная сингема [i] состоит из четырех аллосингем: [i, i, u, ü];

Дифтонговая сингема [o] состоит из трех аллосингем: [o, ö, e].

Всего 9 гласных аллосингем.

То, что в традиционной фонетике определялось как девять гласных «фонем», на самом деле это – девять аллосингем (Таблица 4).

Таблица 4. Состав гласных сингем и аллосингем в казахском языке

A	[A		Ä	]
I	[İ		U		Ü]		
O	[...		E		O		Ö]

Согласные сингемы:

Согласная сингема [b] состоит из четырех аллосингем: [b, b', b^o, b'^o];

Согласная сингема [d] состоит из четырех аллосингем: [d, d', d^o, d'^o];

Согласная сингема [ǰ] состоит из четырех аллосингем: [ǰ, ǰ', ǰ^o, ǰ'^o];

Согласная сингема [j] состоит из четырех аллосингем: [j, j', j^o, j'^o];

Согласная сингема [z] состоит из четырех аллосингем: [z, z', z^o, z'^o];

Согласная сингема [y] состоит из четырех аллосингем: [y, y', y^o, y'^o];

Согласная сингема [q] состоит из четырех аллосингем: [q, q', q^o, q'^o];

Согласная сингема [l] состоит из четырех аллосингем: [l, l', l^o, l'^o];

Согласная сингема [m] состоит из четырех аллосингем: [m, m', m^o, m'^o];

Согласная сингема [n] состоит из четырех аллосингем: [n, n', n^o, n'^o];

Согласная сингема [ñ] состоит из четырех аллосингем: [ñ, ñ', ñ^o, ñ'^o];

Согласная сингема [p] состоит из четырех аллосингем: [p, p', p^o, p'^o];

Согласная сингема [r] состоит из четырех аллосингем: [r, r', r^o, r'^o];

Согласная сингема [s] состоит из четырех аллосингем: [s, s', s^o, s'^o];

Согласная сингема [t] состоит из четырех аллосингем: [t, t', t^o, t'^o];

Согласная сингема [w] состоит из двух аллосингем: [w, w']

Согласная сингема [š] состоит из четырех аллосингем: [š, š', š^o, š'^o];

Всего 66 согласных аллосингем.

Следовательно в казахском языке имеются 75 (9 гласных + 66 согласных аллосингем) сингармонических звуков. Любое казахское сингармоническое слово образуется (составляется) из комбинации этих аллосингем (Таблица 5).

Таблица 5. Сводная таблица сингем (выделены жирным шрифтом как основной вариант) и аллосингем в казахском языке

	A	I	...	E
	Ä	İ	...	Ö
	...	U	...	Ü
	...	Ü	...	Ö
P		B		M
P'		B'		M'
P ^o		B ^o		M ^o
P ^{oo}		B ^{oo}		M ^{oo}
T		D		N
T'		D'		N'
T ^o		D ^o		N ^o
T ^{oo}		D ^{oo}		N ^{oo}
Q		Ğ		Ń
Q'		Ğ'		Ń'
Q ^o		Ğ ^o		Ń ^o
Q ^{oo}		Ğ ^{oo}		Ń ^{oo}
S		Z		R
S'		Z'		R'
S ^o		Z ^o		R ^o
S ^{oo}		Z ^{oo}		R ^{oo}
Š		J		L
Š'		J'		L'
Š ^o		J ^o		L ^o
Š ^{oo}		J ^{oo}		L ^{oo}
				Y
				Y'
				Y ^o
				Y ^{oo}
				W
				W'

7. ОПЫТ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЛИНЕЙНОЙ ВЕЛИЧИНЫ СИНГАРМОНИЧЕСКОЙ МОРФЕМЫ

Наличие согласных морфем в индо-европейских (в первую очередь, в русском) языках, как теперь стало ясно, оказалось недостаточным основанием для проведения идентичного членения тюркской (казахской) речи на морфемные единицы. Отличная структура тюркских языков предполагает иной критерий членения речи и иные минимальные морфемные сегменты, на поиски которых должны быть направлены усилия тюркологов-фонетистов.

Но выявление принципов такого членения и самих морфемных сегментов возможно лишь в том случае, если (как показывает опыт анализа европейских) будет правильно определена и описана тюркская словесная просодия.

Анализ фактов казахского (тюркского) языка позволяет выделить четыре сингармонических тембра – твердый, мягкий, губной, негубной – следовательно, его можно назвать языком политембральным. Поскольку акустическим коррелятом сингармонических тембров является спектральная характеристика звуков, составляющих слог (слово), их общая спектральная картина определённым образом выдержана, постоянна: определённый вид сингармонического тембра (его характерный акустический рисунок) начинается с согласного, предшествующего гласному (если слог начинается с согласного), он распространяется и на согласный, завершающий слог (если слог оканчивается на согласный).

Как видим, варианты палатального и лабиального сингармонизма «ведут себя» как равноправные единицы языка, наделены одинаковой функцией. Вопреки традиционному мнению, где приоритет дается палатальному тембру, принципиального функционального различия между ними нет: она сводится к артикуляции.

Таким образом, под *сингармонизмом мы понимаем однородную тембральную организацию всех звуков, как гласных, так и согласных, составляющих фонетический облик слога (слова) в целом*. Это касается и односложных, и многосложных слов (в которых однородный тембр объединяет уже слоги). Нарушение сингармонизма в пределах слога недопустимо как в исконно казахских словах, так и в ранних заимствованиях.

В тюркских языках одной из лингвистических единиц, связанных со смыслом, а потому свободно поддающихся выделению и разграни-

чению, является слог. Это возможно благодаря его сингармонической организации. Но вследствие односторонней ориентации на гласные («гармония гласных») консонантизм тюркских языков до сих пор не был подвергнут системному анализу ни в фонологии, ни в фонетике. В результате создаётся впечатление, что тюркские (казахские) согласные имеют единственно возможную реализацию, тогда как сингармонизм предполагает четыре обязательные реализации каждого согласного с взаимоисключающими артикуляционными настройками и акустическо-перцептивными оттенками. Без учёта реализации этих форм согласных невозможно составить общую фонологическую картину тюркского консонантизма и провести членение слова на более мелкие единицы – на морфемы, слоги и звуки.

Таким образом, перед исследователями тюркской фонетики встают взаимосвязанные и взаимообусловленные вопросы определения слога и линейной величины морфем.

Тюркский слог – наименьшая произносительная единица, строго регламентированная одним из сингармонических тембров. Эта регламентация настолько устойчива, что нарушение сингармонического тембра внутри слога абсолютно невозможно. Поскольку словоопознавание и словоразличение в казахском языке зависят только от сингармонического тембра слога (односложного слова и слогов многосложного), то и способы определения линейной величины морфем следует искать в сингармонизме.

Поскольку сингармонизм как просодическая (суперсегментная) единица реализуется минимально на уровне слога, наличие морфем, состоящих только из одного согласного невозможно. Тем не менее, в тюркских языках, в том числе в казахском, отмечаются немало морфем, которые, якобы, состоят из одного согласного. Исследователи этот вопрос решают очень просто. Полагается, что в тюркских языках некоторые аффиксы имеют два варианта: один с гласным началом, другой – состоящий из одного согласного (например, аффиксы принадлежности: *ың* [ɨ̃], *ің* [ĩ], *ң* [ŋ̃]); если преаффиксальная часть (конец) слова завершается согласным, то с ней сочетается аффикс с гласным началом *атың* [at+ĩ] «твой конь», если же преаффиксальная часть (конец) слова завершается гласным, то с ним сочетается согласный вариант аффикса: *інің* [ini+ŋ̃] «твой братишка». Логичность данного правила как будто не вызывает сомнений, вследствие чего оно прочно утвердилось в тюркском языкознании и вошло во все школьные и вузовские учебники [1; 2].

Мы возражаем против наличия согласных вариантов аффиксов [3]. Как известно, в тюркских языках сочетания гласных внутри слова исключены. Именно эта закономерность регулирует появление гласных на стыке морфем: если основа заканчивается гласным, а аффикс начинается на гласный, то один из них выпадает. Но какой из этих гласных выпадает – завершающий основу или начинающий аффикс?

Аналогичное явление существует на стыке слов в составе одной ритмической группы (мы называем их *тыныс топтар*), и этот вопрос хорошо изучен под калькированным названием *ыргақты топтар*. Ни у кого не вызывает сомнений, что если в составе ритмической группы начальное слово завершается гласным звуком, а второе слово начинается на гласный звук, то в речи имеет место выпадение конечного гласного в первом слове. В результате на стыке двух слов произносится только один гласный. Конечно, если на стыке словосочетаний (морфем) окажутся два одинаковых гласных, трудно установить, какой из них выпал. Для этого в начале следует проанализировать те случаи, когда рядом оказываются разные гласные.

В первую очередь, берем примеры, где на стыке компонентов словосочетаний оказываются разные гласные, с тем чтобы можно было четко определить какой из гласных выпадает. Например,

sar1+ağas = sar[ɪ]ağas = sarağas [сарагаш]
ek1+üš = ek[i]üš = eküş [екүш]

Затем можно будет переходить на примеры, где на стыке оказываются одинаковые гласные. По аналогии безошибочно можно предположить какой из гласных выпадает.

qara+ala = qar[a]ala = qarala [қарала]
sar1+ıdıs = sar[ɪ]ıdıs = sarıdıs [сарыдыс]
ata+ana = at[a]ana = atana [атана]

Та же закономерность сохраняется на стыках морфем: между корнем и аффиксом или между двумя аффиксами, если слово многоаффиксальное. Такая фонетическая модификация структуры слова является устойчивой закономерностью, и её нарушение (произнесение слова с сохранением обоих гласных) нарушает естественную силлабическую (ритмическую) организацию речи. И здесь если на стыке морфем окажутся два одинаковых гласных, трудно установить, какой из них выпал. Для этого следует проанализировать те случаи, когда на стыке морфем рядом оказываются разные гласные. Например,

alti + aw = alt[ɪ]aw = altaw[алтау]
 jeti + öw = jet[i] + öw = jetöw[жетөу]
 isi + uw = is[ɪ] + uw = isuw[ысұу]
 isi + üw = is[i] + üw = isüw [ісүү]

Как видно, и на стыке морфем (корень и аффикс) стечение гласных регулируется выпадением предыдущего гласного. Следовательно, данная закономерность действует на стыке морфем и при одинаковых гласных. Например,

qara + aw = qar[a] + aw = qaraw[қарау]
 ele + ek = el[e] + ek = elek[елек]
 oqu + uw = oq[u] + uw = oquw[оқуу]

Таким образом, в тюркских языках нет «согласных аффиксов», а действует устойчивая закономерность, которая регулирует стечение гласных на стыках морфем путём «ликвидации» предыдущего гласного. Так называемые «согласные морфемы» на самом деле являются сингармоническими слоговыми морфемами. Обнаружение данной закономерности позволило установить, что в казахском языке, как и в большинстве других тюркских языков, аффиксы имеют не только твёрдые негубные и мягкие негубные, но также твёрдые губные и мягкие губные сингармонические варианты, последние из которых традиционно в казахском языкознании не отмечались. Так, например, под орфографическим обозначением «согласных морфем», [-ñ], [-s] скрываются, на самом деле четыре сингармоаффиксав восьми ассимилятивных вариантах:

añ; as: bala + añ = bal[a] + añ = balañ; qara + as = qar[a] + as = qar**as**
äñ; äs: күнә + äñ = күн[ä] + äñ = күн**äñ**; kinälä = äs = kinäl[ä] = äs = kinäl**äs**
ıñ; is: тарı + ıñ = tar[ɪ] + ıñ = tar**ıñ**; tanı + is, tan[ɪ] + is = tan**ıs**
iñ; is: ini + iñ = in[i] + iñ = in**iñ**; telı + is = tel[i] + is = tel**is**
eñ; es: äje + eñ = äj[e] + eñ = äje**ñ**; eg[e] + es = ege + es = ege**s**
öñ; ös: tüyö + öñ = tüy[ö] + öñ = tüy**öñ**; kürö + ös = kür[ö] + ös = kür**ös**
uñ; us: sulu + uñ = sul[u] + uñ = sulu**ñ**; oqu + us = oq[u] + us = oqu**s**
üñ; üs: ükü + üñ = ük[ü] + üñ = ük**üñ**; bürkü + üs = bürk[ü] + üs = bürk**üs**

Таким образом, состав морфем-аффиксов в казахском языке, например, принадлежности 2-го лица, традиционно определяется в количестве трех вариантов с сохранением согласного варианта, тогда как их реальное количество составляет восемь вариантов и при этом отсутствует согласный вариант: [аң, әң, ың, ің, ұң, үң, ең, өң]; [ас, әс,

ыс, іс, ұс, үс, ес, өс]. А изолированная согласная морфема представляет собой абстрактный звук не соотношенный ни с одним сингармоническим тембром языка (кроме алфавитного названия), следовательно, она не является реальной единицей сингармонической речи.

Итак, в казахском языке морфемы меньше слога не существует. Это обусловлено самой природой сингармонизма: его тембральные характеристики могут реализоваться только в слоге, что исключает существование абстрактных, т.е. не относящихся ни к одной из реальных сингармонических тембров морфем-согласных, реальный сингармонический оттенок они приобретают только образуя слог типа ГС (гласный+согласный) или СГ (согласный+гласный). Гласные же составляют морфему постольку, поскольку они самостоятельно образуют слоги.

Следовательно, тюркская (казахская) морфема реализуется только на уровне сингармонического слога.

Литература:

1. Қазақ грамматикасы. –Астана: Елорда, 2002. – 783 б.
2. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. –Алматы: Prints, 2005. – 534 с.
3. Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику. – Алматы: Арыс, 2009. –109 с.

8. ОПЫТ СОСТАВЛЕНИЯ СИНГАРМОНИЧЕСКОГО ПИСЬМА

*От созвучия слов к созвучию слогов,
от созвучия слогов к созвучию звуков*

Традиционно сложившееся выдвижение на первый план палатального сингармонизма породило, как известно, представление о лингвистической неполноценности лабиального сингармонизма, о его вторичности по отношению к палатальному сингармонизму. Такая концепция привела даже к тому, что в казахской орфографии лабиальный сингармонизм не обозначается. В результате ни в одном грамматическом описании нет упоминания о лабиальных вариантах аффиксов, несмотря на то, что они, без всякого сомнения, представляют собой реальные факты языка.

Мы предлагаем модель сингармонизма, построенную по принципу «круга», поскольку оба сингармотипа (палатальный и лабиальный), а также все четыре сингармотембра (твердый негубной, мягкий негубной, твердый губной и мягкий губной) в одинаковой мере организуют фонологическую систему казахского языка. Главное в этой модели – равная значимость составляющих ее компонентов.

Как видно из рис. 7.1 верхняя половина круга отражает твердый, нижняя половина – мягкий, левая половина – огубленный, правая – неогубленный сингармозвуки.

Однако палатальные и лабиальные сингармотембры не функционируют в чистом виде – из их комбинаций образуется четыре самостоятельных и сложных сингармотембра: твердый огубленный; мягкий огубленный; твердый неогубленный; мягкий неогубленный. Вот те четыре тембра, которые образуют систему сингармонизма. Внешний круг отражает сингармосистему согласных и указывает на наличие в системе консонантизма одновременно всех четырех сингармотембров.

Такая универсальность согласных (в отличие от гласных) позволяет использовать их как опорные звуки при построении сингармонического письма.

Итак, ниже предлагается опыт составления сингармонического письма, основой которого является фонология сингармонизма. Следует отметить, что эта попытка предпринята исключительно в научно-теоретических целях – чтобы доказать специфичность и оригинальность сингармонизма в общезыковедческом плане. Мы не даем никаких

конкретных рекомендаций прикладного характера, направленных на изменение или усовершенствование существующей устоявшейся графики.

Без обращения к проблеме «тревокализма» нельзя, по-видимому, разработать фонологию сингармонизма, а, следовательно, всю тюркскую фонологию. Девять гласных казахского языка образуют, как мы уже говорили, тривокалическую систему, т.е. мы имеем три фонологических гласных сегмента. По крайней мере ясно, что в вокалической системе тюркских языков количество сингармологических сегментов не равно количеству ныне традиционно определяемых «фонем».

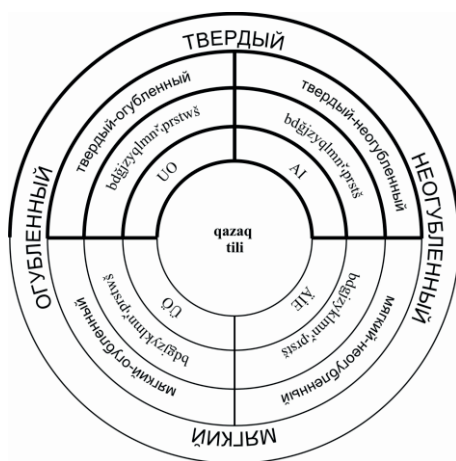

Рисунок 7.1. Сингармо[но]логическая модель казахского языка

Итак, если учесть, что в казахском языке гласных сингем – 3, согласных сингем – семьнадцать, то всего сингармологических сегментов будет двадцать (17 согласных + 3 гласных). Следовательно, казахское письмо может обходиться двадцатью знаками-буквами (Таблица 1).

Однако сингармонизм позволяет еще в большей мере упростить систему казахского (тюркского) письма. Дело в том, что каждый сингармологический сегмент (сингема) состоит из системы сингармонических вариантов (аллосингем). Из их сингармонически упорядоченных линейных комбинаций образуются сингармонические слоги. Такая «упорядоченная» или «удобная» просодологическая структура позволяет организовывать систему силлабического (или полусиллабического)

письма. Ее можно построить с опорой как на три гласных сингармологических сегментов, так и на семнадцать согласных сингармологических сегментов. Если опорными будут три гласные буквы, то необходимо семнадцать вспомогательных (диакритических) знаков, если же опорными будут семнадцать согласных букв то, необходимы три вспомогательных (диакритических) знака. Выбор, конечно, имеет не принципиальное, но тем не менее важное значение. Ибо, если за основу взять три гласные буквы, то при наличии семнадцати вспомогательных знаков, различающих согласные, синграмма (силлабобуква) получится сложной для воспроизведения, нелегкой для зрительного восприятия, затруднительной для усвоения. Оптимальным вариантом, при котором семнадцать согласных снабжаются тремя диакритическими знаками, соответствующими гласным. Из комбинации семнадцати согласных и трёх гласных знаков образуются все необходимые синграммы.

Поскольку фонетической основой предлагаемой системы письма является сингармонизм, точнее было бы назвать каждый силлабознак (в отличие от силлабограмм тонального силлабического письма) «сингармобуквой» (собственно, «сингармограммой»), но мы употребляем для его обозначения упрощённый термин «синграмма».

Графика синграмм элементарна: они состоят из соединения только прямых и полукруглых линий и таких линий всего три. Каждая синграмма состоит из комбинации трёх линий: вертикальной линии « $_$ », которая является опорной (основной) для всех синграмм; горизонтальных « $-$ » и « \frown », место, число и направление соединения которых с опорной линией указывает на тип согласного; косая « $/$ », место, число и направление соединения которых с опорной линией указывает на сингармонический тембр слога и сингармологический тип гласного.

Горизонтальная, полукруглая и косая линии намного короче, чем вертикальная. Из комбинаций вертикальной, горизонтальной и полукруглой линий образуются согласные знаки, добавлением косой линии достигается полное обозначение той или иной силлабосинграммы.

Составление синграмм следует определённому логическому принципу (в основе лежат артикуляторные признаки звуков), который облегчает зрительное восприятие и упрощает овладение письмом. Этот принцип помогает обходиться минимумом правил и исключений из них.

Согласные (опорные) знаки.

1. Типы согласных: из соединения опорной линией с горизонтальной, если согласный неогубленного тембра, из соединения опорной

линий с дугообразной, если согласный огубленного тембра; глухой согласный, если вспомогательные линии соединены сверху; звонкий, если вспомогательные линии соединены чуть ниже (образуя крестик); сонорные, если вспомогательные линии соединены снизу (исключение составляет знак для *Ш*).

Таблица 1. Матрица согласных (первая вертикаль – неогубленные и последняя вертикаль – огубленные), гласных (верхняя горизонталь) и согласно-гласных (точки пресечения согласных и гласных) синграмм

		т	т̣	й	й̣	ш	ш̣	й̣	й̣̣	
о	Т	Т	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣
	Г	Г	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣
	Г̣	Г̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣
	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣
	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣
э	Т	Т	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣
	Г	Г	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣
	Г̣	Г̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣
	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣
	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣
	Т	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣	Т̣
	Г	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣	Г̣
	Г̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣	Г̣̣
	Г̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣	Г̣̣̣
	Г̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣	Г̣̣̣̣

2. По месту образования (от губ к глотке):

а) знаки губно-губных согласных состоят из опорной линии и вспомогательной линии, которая присоединена сверху (ассоциация со знаком «сомкнутых губ»);

б) знаки переднеязычных согласных – вспомогательные линии присоединены к опорной с левой стороны, как бы указывает на кончик языка (ассоциация со знаком «продвинутость вперёд»);

в) знаки среднеязычных и увулярных согласных – горизонтальная линия с правой стороны, как бы указывает на заднюю артикуляцию (ассоциация со знаком «отодвинутый назад»).

3. По способу образования (смычный, щелевой):

а) знаки смычных согласных – одна вспомогательная линия присоединена к опорной линии либо с правой, либо с левой стороны;

б) знаки щелевых согласных – две (параллельные) вспомогательные линии присоединены к опорной линии либо с правой, либо с левой стороны.

Синграммы:

1. Сингармотембры:

а) твердый сингармонизм обозначается присоединением к знаку согласного вспомогательной (косой) линии с правой стороны;

б) мягкий сингармонизм обозначается присоединением к знаку согласного вспомогательной (косой) линии с левой стороны.

2. Слогосинграммы:

1. Слогосинграммы с гласными а, и, і, ѳ обозначены присоединением к вертикальной линии – одной вспомогательной линии, гласные і, е, ѳ, о- двумя (параллельными), гласный ѳ тремя (параллельными) вспомогательными линиями.

2. Гласносинграммы обозначаются присоединением соответствующих гласным вспомогательных линий: к чистой вертикальной линии если гласные негубные; к чистой дугообразной линии, если гласные губные.

Линейная последовательность синграмм в структуре слова:

1. Гласный только в начальной позиции слова (**Г**+ГС) обозначаются синграммой изолированных гласных;

2. Сочетания типа СГ в любой позиции слова (**СГ**+**СГ**+**СГ**) обозначаются слогосинграммой.

3. Согласные в позиции СГС, СГСС обозначаются только синграммой изолированных согласных.

Таковы основные графические образцы и линейные правила сингармонического письма.

Для начала разберем несколько разнотембральных слов.

- ата: слово начинается с гласного, ставим изолированную (чистую) гласную синграмму, слово заканчивается на слог типа СГ, ставим слогосинграмму.

- sebebі: слово состоит из слогов типа СГ, ставим последовательно соответствующие слогосинграммы.

- qurt: слово начинается с слога типа СГ, ставим слогосинграмму, заканчивается двумя согласными, ставим соответствующие изолированные согласносинграммы.

- kün: слово начинается с слога типа СГ, ставим слогосинграмму, заканчивается на согласный, ставим изолированную согласную синграмму.

Далее, возьмём фразу, в которую входят слова с разными сингармотембрами:

Сүр бұлыт түсі суық қаптайды аспан,
 Күз болып жердің бетін дымқыл басқан.
 Sur bulut түсі suwуq qaptaуdı aspan
 Küz bolup jerdiñ betin dımqıl basqan.
 Su+r bu+lu+t тү+sü su+wu+q qa+p+ta+y+dı a+s+pa+n
 Kü+z bo+lu+p je+r+di+ñ be+ti+n dı+m+qı+l ba+s+qa+n

ᠰᠦᠷ ᠪᠤᠯᠤᠳᠤ ᠲᠦᠰᠢ ᠰᠤᠶᠢᠴᠤ ᠴᠠᠫᠲᠠᠶᠳᠢ ᠠᠰᠠᠩ,
 ᠬᠦᠵᠢ ᠪᠣᠯᠤᠫᠤ ᠵᠡᠷᠳᠢᠨ ᠪᠡᠲᠢᠨ ᠳᠢᠮᠴᠢᠯᠠ ᠪᠠᠰᠠᠩᠠ.

Думаем, что давний спор о том, с какой стороны (слева направо, справа налево, сверху вниз, снизу вверх) следует читать древнеруническое письмо имеет серьезное основание. Ибо силлабическим сингармоническим письмом можно писать в любом направлении.

Сингармоническая разнонаправленная запись слова[sur]:

слева направо ᠰᠦᠷ справа налево: ᠰᠦᠷ
 сверху вниз: ᠰᠦᠷ снизу вверх: ᠰᠦᠷ

Таков предварительный опыт составления силлабического сингармонического письма. Мы надеем/ся, что наша попытка создания сингармонического письма послужит ещё одним доказательством того, что сингармонизм – не рядовое фонетическое явление, а основа всей просодологической структуры тюркских языков, что это своеобразная языковая «единица», обеспечивающая цельность слогов и слов. **Возможно, что на этой основе удастся воссоздать теоретическую (сингармологическую) основу и практические принципы составления рунического письма древних тюрков.**

Размышления об алфавите

С обретением независимости наступили благоприятные времена для воссоздания подлинной национальной культуры, народных традиций, усвоения уроков истории. В великое дело возрождения нации и ее языка, которое выпадает на долю далеко не каждого поколения, включились казахские ученые, интеллигенция, общественные и политические деятели.

Но мы, специалисты-лингвисты, на мой взгляд, заметно отстали от своих коллег историков, литераторов, этнографов, археологов. Безусловно, для сохранения казахского языка делается многое. Однако при решении одного из главных вопросов возникла, как мне представляется, некоторая растерянность. Эта главная проблема – алфавит.

Лингвисты-казаховеды не стали утруждать себя архивными изысканиями, не отправились по неизведанным тропам в поисках новых данных – словом, не воспользовались шансом, который выпадает народу раз в тысячу лет. А просто ринулись заполучать готовое.

Одни предлагают ничего не менять, сохранив современную русскую графику. Другие ратуют за возвращение к арабской. Третья группа ученых стремится продолжить начатый в других тюркоязычных среднеазиатских республиках переход на латинскую графику.

У каждого варианта – свои сторонники, свои неопровержимые доводы в пользу того или иного алфавита и столь же неопровержимые возражения оппонентам.

Первые утверждают, что мы уже привыкли к русской графике, на ней напечатана вся наша литература, научные труды, информация. При смене графики, по их мнению, в одночасье утратится накопленное годами.

Вторая группа ученых апеллирует к необходимости восстановления традиционных связей с мусульманским Востоком, чему бы способствовал переход к арабской графике.

Последняя же группа считает, что латинский алфавит – прямой путь к западному процветанию. В этом мнении, как мне кажется, выразилось наивное представление о цивилизации. Компьютеры и супермаркеты – не единственные показатели цивилизованности, она заключена не в сложных электронных схемах или яркой рекламной упаковке. Цивилизованность – в душе народа, в его культуре, традициях, духовном наследии.

Заменить одни буквы другими, к тому же употреблявшимися ранее, несложно, для этого не нужно каких-то особых усилий. Интересно другое: была ли у казахов своя графика? Большинство ответит «нет», потому что в нас это «вдалбливали» не одно столетие и особенно последние семьдесят лет. Но если мы действительно стремим/ся возродиться как народ, давайте заглянем в историю, а она ответит «да» – была графика. Правда, не собственно казахская, а древнетюркская. Но это не меняет сути дела. Все тюркские народы – а их более 30-и – являются в одинаковой степени наследниками древнетюркского рунического письма, известного в мировой науке как «орхоно-енисейское» и имеющего 2000-летнюю историю. Письменные памятники обнаружены триста лет тому назад. К концу XIX века была раскрыта тайна рун и появились первые версии дешифровки, которая продолжается и поныне. Посильный вклад внесли в эту работу и казахские ученые. Исследователи единодушно отмечают удивительную простоту и исключительную приспособленность этого письма к тюркским языкам, в том числе и к казахскому. Однако до сих пор не найден так называемый фонологический механизм правописания и чтения. А это значит, что правила образования и складывания звуков (знаков) в слова (текст) отсутствует. В результате – множество разночтений в текстах.

Судьба распорядилась так, что на определенном этапе истории тюркские народы утратили свое письмо и в новые времена стали считаться бесписьменными народами, что повлекло за собой нелестный шлейф эпитетов, которые можно объединить одним – «отсталые». Следовательно, возвращение к истокам и возрождение исконного тюркского письма является проблемой общетюркского национального престижа».

И еще один непрозданный вопрос. Никто не задумывается над тем фактом, что при использовании графики чужого языка количество букв в языке возрастает, иногда в два раза. Когда мы приняли арабскую графику, наш алфавит, благодаря гениальной теории Ахмета Байтурсынова, состоял лишь из 24 букв. При переходе в 20-е годы на латинскую графику количество букв в алфавите увеличилось до 29, а с принятием кириллицы – до 42. Как видим, число букв все время растет. Это следствие научно-методологической ошибки: язык приспособляли к графике, а не наоборот. Возвращение к латинской графике сулит нам алфавит в 28 букв. В принципе, такого же числа можно достичь, унифицируя современный, основанный на русской графике.

А знаете, сколько их будет, если принять древнетюркскую графику и разработать на ее основе унифицированный алфавит? Не поверите! Букв будет всего 17!

Отсюда вывод: если алфавит будет родным, то в первую очередь облегчится обучение детей. Спросите любого учителя, и он подтвердит, что казахские школьники тратят гораздо больше времени на изучение «Әліппе», чем русские – на «Букварь», ведь в современном казахском языке на десяток букв больше, чем в русской азбуке.

У языка – только одна надежная защита: его собственный алфавит. Если он будет чужим, то язык постоянно будет ассимилировать и рано или поздно исчезнет. Таких примеров в истории много. Да мы и сами испытываем подобное. Произносительные навыки молодого поколения казахов уже во многом не казахские. И это мнение не мое личное, а авторитетных специалистов и педагогов.

Безусловно, в современном мире происходит интенсивное взаимовлияние языков, и этот процесс остановить невозможно, да и неразумно. Но искать способы защиты и сохранения каждого уникального в своем роде языка необходимо.

Я, конечно, понимаю полную бесперспективность своей затеи в данный момент. Однако хочу, чтобы последующее поколение помнило: дорог, ведущих в Рим или Мекку, множество, но только одна ведет в родную сторону. Истоки наиболее рационального алфавита – в нашей истории, которая знала и светлые времена. Предлагаемая мною письменная система скорее всего не найдет практического применения ныне, но она сможет служить наглядной моделью и основой полезной учебно-лабораторной работы. А это уже немалый успех.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Выявлен комплекс признаков языков акцентного, тонального, сингармонического типов; проведён их сравнительный анализ; предложена модель системы словесных просодий языков упомянутых типов; на основе критического анализа трудов по тюркской акцентологии отрицается наличие словесного ударения в фонетической системе тюркских языков; единственным и органичным просодическим признаком слова признаётся сингармонизм, утверждается в связи с этим, что бипросодическая система описания тюркского слова некорректна; в качестве научно-исследовательского аппарата предложена система сингармонических терминов и сингармонический режим анализа тюркского слова; определены функции сингармонизма; доказана научная неоправданность термина «гармония гласных»; выведено основанное на сингармонической организации слова правило: морфемы меньше слога в тюркских языках не бывает; сформулирован «закон сингармонической коартикуляции»; представлено фонологическое и акустико-артикуляторное описание сингармонических вариантов гласных и согласных; предложена и продемонстрирована в действии тривокалическая интерпретация системы гласных; разработана теория сингармонического письма и изобретена система силлабического тюркского письма.

Результаты исследования могут быть использованы в общелингвистических трудах типологического характера; в теоретических и практических грамматиках тюркских языков; при построении теории сингармонического письма, совершенствовании орфографических правил, составлении орфоэпических и орфографических словарей; для разработки оптимальной фонетической транскрипции казахского языка и принципов составления наиболее экономной графики при создании машинного фонда тюркских языков.

Ә.ЖҮНІСБЕК ЕҢБЕКТЕРІНІҢ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШІ

1966 ж.

Узкие гласные [ы], [і], [ү], [у] в казахском языке //Известия АН КазССР. Серия общественных наук, 1966. Вып. 6. С.54-62 (в соавторстве с Ж.Аралбаевым).

1968 ж.

Фонемно-фонетический анализ сочетаний [ый], [ій], [үу], [уу] в казахском языке //Материалы первой научной конференции молодых ученых АН КазССР. – Алма-Ата: Наука, 1968. С.444-445.

Об ударении в казахском языке //Известия АН КазССР, 1968, №6 (в соавторстве с Ж.Аралбаевым).

1969 ж.

Гласные казахского языка. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1969. – 29 с.

Акустико-артикуляционные характеристики гласных казахского языка. Фонетика казахского языка. – Алма-Ата: Наука, 1969. С.61-71.

1970 ж.

Спектральный анализ сочетаний типа СГ //Материалы III научной конференции молодых ученых АН КазССР. – Алма-Ата: Наука, 1970. С.513-514.

1971 ж.

Ценный научный труд //Известия АН КазССР, 1971, №4 (в соавторстве с Б.Калиевым).

Рец. на Аралбаев Ж. Вокализм казахского языка //Советская тюркология, 1971, №2 (в соавторстве с А.Кайдаровым).

1972 ж.

Гласные казахского языка. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 95 с.

1974 ж.

Кері алфавитті сөздік жасаудың кейбір мәселелері //Вестник АН КазССР, 1974, №6 (Б.Қалиевпен бірге).

Рец. на: Талипов Т. Развитие фонетической структуры уйгурского языка //Советская тюркология, 1974, №1. С.100-107.

1976 ж.

Түркологтар форумы //Қазақстан мұғалімі. 16.10.1976.

1977 ж.

Сөйлеу мәдениеті сөз болғанда //Қазақстан мұғалімі, 13.05.1977 (Б.Әбілқасымовпен бірге).

Аса көрнекті ғалым //Оңтүстік Қазақстан, 23.06.1977.

1978 ж.

Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1978. –78 с.

Рец. на: Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі //Советская тюркология, 1978, №3 (в соавторстве с Н.Демесиновой).

Аурудың алдын алмаса //Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, 1978. –142-149 бб.

Ритмико-интонационная организация слов в немецком, казахском и каракалпакском языках //Материалы «IV Республиканской конференции по вопросам теории и методики преподавания иностранных языков. Тезисы докладов и сообщений. – Ташкент, 1978. С.68-69 (в соавторстве с Джакиповым и Г.Нуржановой).

1979 ж.

Есть ли словесное ударение в казахском языке //Звуковой строй языка. – М.: Наука, 1979. С.104-108.

Заметки о фонеме [е] в казахском языке //Вопросы казахской фонетики и фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1979. С.87-90.

Ритмическое членение казахской речи //Вопросы казахской фонетики и фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1979. С.174-182.

Артикуляционно-акустические характеристики сингармонических вариантов гласных в казахском языке //Исследования звуковых систем сибирских языков. – Новосибирск: Наука, 1979. С.35-40.

Қазақ сөйленістеріндегі «дж» аффрикатының қолданылуы //Вопросы казахской фонетики и фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1979. 232-237 бб.

1980 ж.

Преобразование с помощью ЭВМ казахских текстов в фонетическую запись //Материалы семинара «Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика». – Чимкент, 1980. С.317-319 (в соавторстве с А.Жубановым).

Статистика речи и некоторые противоречия в орфографических правилах казахского языка //Материалы семинара «Статистическая оптимизация преподавания языков и инженерная лингвистика». – Чимкент, 1980. С.195-197.

1982 ж.

Рец.на: Хусаинов К. Радлов и казахский язык //Советская тюркология, 1982, №5. С.93-95.

1984 ж.

Қазақ орфоэпиясы жайында //Қазақстан мектебі, 1984, №1. с.72-74 бб.

Состав гласных фонем в казахском языке //Исследования звуковых систем языков Сибири. – Новосибирск: Наука, 1984. С.39-43.

1985 ж.

Рец. на: Қалиев Б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы //Советская тюркология, 1985, №2.

К вопросу о слоге строении казахского языка //Исследования звуковых систем языков Сибири. – Новосибирск: Наука, 1985. С.148-152 (в соавторстве с Ж.Назбиевым).

1987 ж.

Просодика слова в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 90 с.

The Turkic Word Prosody Problem //Proceedings XI th ICPHs The Eleventh International Congress of Phonetik Sciences. August 1-7, Tallinn. Estonia, USSR. Volume 1. Tallinn, 1987. P.321-323.

Телгожа Джанузакович Джанузаков (К шестидесятилетию со дня рождения) //Советская тюркология, 1987, №6. С.109-110 (в соавторстве с О.Накисбековым).

Проблемы просодии тюркского слова //Материалы XI Международного конгресса фонетических наук. – Таллин: Наука, 1987. С.321-323.

1988 ж.

Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1988. -60 с.

К вопросу о сингармонизме в этимологии //Этимологический сборник. Алма-Ата: Наука, 1988 (в соавторстве Ж.Абуовым).

О просодике тюркского слова //Тезисы докладов и сообщений «У Всесоюзной тюркологической конференции». Фрунзе: Илим, 1988. С.348-349.

1989 ж.

Тіл тағдыры өз қолында //Қазақстан пионері, 22.10.1989.

Қазақ фонетикасының ғылыми курсы жасаушы //Қазақстан мектебі, 1989, №12. 60-71 бб.

Создание словарной базы данных обще- и межтюркских моносиллабов: к проблеме разработки машинного фонда тюркских языков // Всесоюзная конференция по созданию машинного фонда русского языка: Тезисы докладов. Москва, 1989. Ч. II. С.129-132 (коллектив).

1990 ж.

Алгоритмизация задачи получения на ЭВМ фонетической транскрипции казахского текста //Тюркская фонетика – 90. 1 Всесоюзная конференция. 26-28. Ноябрь. 1990. С.35-36. (коллектив авторов).

Склад как произносительная единица. Склады и слоги. Стратегия обучения письму и чтению //Тюркская фонетика – 90. 1 Всесоюзная конференция. 26-28. Ноябрь. 1990. С.36-37. (совместно с Зайцевым).

Тюркская фонология – фонология сингармонизма //Тюркская фонетика – 90. 1 Всесоюзная конференция. 26-28. Ноябрь. 1990. С.38-39.

Қазақ тілі фонетикасының проблемалары мен емлесінің ғылыми негіздері //Профессор Құдайбергін Жұбановтың 90 жылдығына арналған ғылыми конференция материалдары. 19.12.1989. 66-69 бб. – Алматы, 1990.

К критике теорий о нарушении сингармонизма в тюркских языках. //«Язык и словесность», Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Е.Д.Поливанова (23-26 октября 1990). Ч. 1. С.161-162.

1991 ж.

Строй казахского языка. Фонетика. – Алма-Ата: Наука, 1991. (коллектив).

Фонетическая запись казахского текста. – Алма-Ата: Наука, 1991. (в соавторстве с Ж.Абуовым).

Қазақша-орысша сөздік. – Алматы: Алба, 1991. 54 б.

Техника чтения на казахском языке. – Алма-Ата: Алба// ТПО Грифон, 1991. 99 с. (Зайцевпен бірге).

Сингармонизм как словесная просодия //Известия АН КазССР, Серия филологическая, 1991, №2. С.42-47.

Phonology of synharmonism and a new synharmonic script. ... 4 том.

1999 ж.

Әліпби атауларының жүйесі жайлы //Мемлекеттік тіл: терминология, ісқағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. – Астана, 1999. 114-117 бб.

Дауыссыз дыбыстардың артикуляциялық базасы //Қ.Жұбанов және қазақ тіл білімі. – Алматы: Ғылым, 1999. - 216-220 бб. (Ә.Бәйімбетовамен бірге).

Фонетикалық атаулар жайында //Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. 262-268 бб.

2001 ж.

Қазақ фонетикасында жүйе бар //Тілтаным. №3, 2001. 20-24 бб.

2002 ж.

Қазақ грамматикасы. – Астана: Елорда, 2002. – 783 б. (ұжым).

Проблемы сингармонической фонетики //Язык, перевод и современные технологии обучения языкам. Материалы международной научно-практической конференции. Алматы, 24-25.01.2002. С.8-9.

Фонетикалық атаулардың құрамы мен жүйесі //Терминологиялық хабаршы, 2002, №2.

Фонетикалық атаулардың құрамы мен жүйесі жайлы // Терминологиялық хабаршы. 2002, №2. 31-37 бб.

Ахаңның жолы бізге үлгі. «Қазақ әдебиеті» газеті, 29.11.2002.

Лингвотеракт //Мегаполис, № 5, 07.02.02.

Лингвистический теракт. «Тілтаным-Языкознание» журналы, № 2, 2002. С. 121-130.

2004 ж.

Байтұрсынұлы және қазақ фонологиясы //Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ фонологиясы. – Алматы, 2004. 12-14 бб.

Қазақ тілі сұрақтарның құрамы мен жүйесі // Академик Р.Сыздық және қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2004. 15-50 бб.

Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек // Академик Ә.Қайдар және тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2004. 319-325 бб.

Әліпби ауыстыруды жазу реформасына ауыстыру //Қазақстан-Заман, 2004, №37.

2005 ж.

Фонетикалық терминдер сөздігі. – Орал, 2005. 102 б. (Б.Жексенғалиевпен бірге).

О некоторых проблемах перевода //Translation and Transnational Prozesse, International Conference, Вак, 2005.

Проблемы перевода фонетической терминологии на тюркские языки //Translation and Transnational Prozesse, International Conference, Вак, 2005.

Көне түркі жазуының фонологиялық моделі жайлы //Тіл және қоғам, 2005, №1. 120-125 бб.

Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005 (жауапты редактор және құрастырушылардың бірі).

Көне түркі жазуының фонологиялық моделі және жалпы түркілік рәміздер жайлы //Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. – Алматы: Информ-А, 2005. 34-38 бб.

2006 ж.

Орыс тілді ортада қазақ тілін оқытуды ұйымдастыру мәселелері //«Мемлекеттік тілдің ахуалы, проблемалары және оны шешу жолдары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Өскемен, 26-27.05.06.

Тіл білімінің жаңа саласына арналған еңбек. «Ана тілі» газеті, 22.06.2006. №26.

2007 ж.

Латын таңбасы негізіндегі қазақ төл әліпбиі //Туған тіл, 2007, №1. 41-46 бб.

Қазақ әліпбиіндегі кірме әріптердің емле ережесі //Білім кілті – Ключ знаний. №4, 2007. – 8-11 бб. (Ж.Асановамен бірге).

Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал: Ағартушы, 2007. – 32 б.

Қазақ тілі фонетикалық атауларын (терминдерін) реттеу жайлы. //«Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, аударматану, ресми құжат тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 2007. 14-19 бб.

Қазақ тілі дыбыстарының фонетикалық жіктелімі. СДУ Хабаршысы, 2-3, 2007. 5-12 бб.

2008 ж.

Әдістеме жайлы ойлар //Әдістеме әлемінде. Ғылыми-әдістемелік жинақ. –Алматы: Руханият, 2008. 53-68 бб.

Қазақ тілі сұрақтарының құрамы мен жүйесі (тіл үйрету әдістемесіне орай) //Әдістеме әлемінде. Ғылыми-әдістемелік жинақ. – Алматы: Сардар, 2008. -57-68 бб.

Латын графикасы негізіндегі қазақтың ұлттық және Интернет әліпбиі //«Еуроазияшылық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы» атты конференция материалдары. – Астана, 2008.

Қазақ тілінің жасалым негізі (артикуляциялық базасы) және дыбыстардың жіктелімі //«Қазақ тіл білімі мен түркітану мәселелері» атты конференция материалдары. – Алматы, 2008.

Қазақ тілінің жасалым негізі (артикуляциялық базасы) //Қазіргі қазақ қоғамы және мемлекеттік тіл (Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы қоғамдық бірлестігінің аймақтық көшпелі мәжілісі және дөңгелек үстел материалдары). – Орал: Ағартушы, 2008. – 104 б.

«Қазақ тілін грамматикасыз оқыту» әдістемесі бойынша әдіскерлер мен мұғалімдер үшін семинар бағдарламасы //Әдістеме әлемінде. Ғылыми-әдістемелік жинақ. – Алматы: Сардар, 2008. – 54-56 бб.

2009 ж.

Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 308 б.

Введение в сингармоническую фонетику. – Алматы: Арыс, 2009. – 109 с.

Қазақша-орысша фонетикалық сөздік. – Орал: Ағартушы, 2009. – 38 б. (Б.Жексенғалиевпен бірге).

Латын әліпбиіндегі қолғанат қондырғы (оргтехника) құрастырудың фонетикалық негіздемесі //«ІІІ Халықаралық түркология конгресі» материалдары. – Түркістан, 2009.

Байынқол Қалиұлы – фонетист //Сөз семантикасы: лексикография, семасиология, терминология. – Алматы, 2009. 9-13 бб.

Көшбасшы-әдіскер //Парасат айдыны. – Алматы: Ан Арыс, 2009. 17-23 бб.

А.Байтұрсынұлы және қазақ тілінің дыбыс құрамы //Жалын. 06.2009. 30-33 бб.

Әлем тілдерінің классификациясы: түрік тілдерінің орны //«Мәдениет тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 24-25 сәуір, 2009. 23-28 бб.

А.Байтұрсынұлының дейкешесі негізіндегі интернет әліпби // «Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның ғылыми-теориялық мақалалар жинағы.12-13 желтоқсан, 2008 ж. Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2009. – 688 б. 89-97 бб. (Н.Уәлимен бірге).

Түркі тілдерінің әлем тілдері құрамындағы фонологиялық орны //«Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы». Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның ғылыми-теориялық мақалалар жинағы.12-13 желтоқсан, 2008 ж. Астана: «ІС-Сервис» ЖШС, 2009. – 688 б. 82-89 бб.

Қазақ тілтанамындағы буын мәселесі //Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. Р.Сыздықтың 85 жас мерейтойына орай өткізілген ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2009. 179-183 бб.

2010 ж.

Қазақ тілін үйретудің деңгейлері мен әдістемесі // «Мемлекеттік тіл саясаты: жаңа кезең мен жаңа міндеттер» атты ІІІ халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Орал, 14-15.Х.2010.

Қазақ тілін модельдер арқылы оқыту. Қарағанды, 2010 (бейне сабақ).

Проблемы сингармонической фонетики //«Қазіргі қазақ грамматикасы мен терминологиясын зерттеудің негізгі бағыттары». Профессор А.Ысқақовтың туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2010. 55-61 бб.

Опыт определения линейной величины сингармонической морфемы //«Адам-тіл-мәдениет» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 29-30 қазан, 2010. 288-290 бб.

Әзіл-қалжыңы жарасымды еді //Ұстаздың жан жылуы. – Алматы: Арыс, 2010. 39-47 бб.

2011 ж.

Неизвестный сингармонизм //Қазақ тіл білімі: тарих, тәжірибе, болашақ. – Алматы: Шапағат Нұр, 2011. 71-81 бб.

Қазақ-латын әліпбиінің жобасы жайлы //«Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері» атты III халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы, 29-30 сәуір, 2011. 16-20 бб.

Қазақ фонетикасының құрылымы мен мазмұны //Тілтаным. № 1-2, 2011. 12-15 бб.

Қазақ жазуының реформасы жайлы //Филология ғылымдарының докторы, профессор Е.Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған «Эпос тілін зерттеудің өзекті мәселелері» атты халықаралық дөңгелек үстел. Алматы, 04.03.2011. 162-165 бб.

Жаңа стандарттар жүйесін енгізбейінше, мемлекеттік тілді үйрете аламыз ба? //Алаш айнасы. 3 желтоқсан, 2011 (215).

Үстірт пікір айтуға неге асықтық. «Ана тілі» газеті, 08.08.2002.

Мүше – образдық //Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 11 т. – Алматы, 2011.

Екшеу – еразамат //Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 5 т. – Алматы, 2011.

2012 ж.

Просодико-сегментные проблемы тюркских языков //Türkologiya. – Bakı-2012. С.20-33.

Әуентаным жайлы. «Қ.Есенов және қазақ грамматикасының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық дөңгелек үстел материалдары. Алматы, 24.04.2012. 49-51 бб.

Қазақ тілінің несібесі //Қала мен дала. 27 ақпан, 2012.

Әліпби мәселесі // «Фонетика ғылымдарының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 12 қазан, 2012. 69-72 бб.

Әліпбидің атасы //Қайраткер аманаты және ұлт мұраты //Ахмет Байтұрсынұлының 140 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана, 2012. 26-37 бб.

Кірме таңбалардың морфологиялық талданымы //Тілтаным, 2012, №4.34-41 бб.

Дыбыс әлемінің аққуы // «Фонетика ғылымдарының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2 қазан, 2012. 3-7 бб. (Ө.Айтбайұлымен бірге).

Казахский язык без грамматики //Деловой Казахстан. 28.12.2012.

К вопросу об алфавите казахского языка //Деловой Казахстан, 28.12.2012.

Латын қарпіне көшуден ұтарымыз көп //Ана тілі, 27.12.2012.

2013 ж.

Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби. – Астана: Руханият, 2013. – 48 б.

Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби. – Астана: Руханият, 2013. – 64 б. (екінші толықтырылған басылым).

Кірме (бүлдіргі) кирилл таңбаларының дыбыс талданымы // «Түркі тілдерін компьютерлік өңдеу» атты 1 халықаралық конференция еңбектері. 3-4. 10.2013. – Астана, 2013. 327 б. 84-87 бб.

Жазу реформасы //Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – Астана: Тіл комитеті, 13.05.2013. 36-47 бб.

Проблемы национального латинского алфавита (на материале казахского языка) //Международный тюркологический конгресс. «Культурное взаимодействие и единство цивилизации». Туркестан, 19-20.04.2013. С.27-33.

Түркі халықтарына арналған ортақ әліпби идеясы // «Түркі елдерінде латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпби енгізу тәжірибесі: проблемалар және оларды шешу жолдары» атты дөңгелек үстел. Астана, 16 мамыр, 2013. 19-20, 43-44 бб.

Жазу реформасы // «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Астана: Сарыарқа, 2013. 36-47 бб.

Жазу реформасы //Тілтаным, №2, 2013. 199-204 бб.

К проблеме реформы казахского письма //Тілтаным, №2, 2013. 210-226 бб.

«Қазақ-орыс» әліпбиі ме, әлде «орыс-қазақ» әліпбиі ме?» //Қазақ әдебиеті, №43(3363), 25.10.2013.

Жазу реформасы әліпби бәсекесіне айналып кетпесе екен // Түркі әлемі, 1,2013.

Білім – әлемдік, тәрбие – ұлттық. Түркістан, 10.01.2013. (дөңгелек үстел).

2014 ж.

Phonological foundations of the transition Kazakh alphabet to Latin graphics //Life Science Journal, 2014; 11(9s)

Teaching analysis of synharmonic sound in the Kazakh language //Life Science Journal, 2014; 11(5 s)

Әуентаным (интонология) проблемасы // «Түркітану мен қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғалым феномені» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Елтаным, 2014. –129-131 бб.

Әліпби ауыстыру әдіснамасы: жазу реформасы және таңбалар // Қазақ филологиясы: әдістеме және әдіснама. – Астана: Руханият, 2014. – 11-35 бб.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретудің деңгейлері. «Қазақ филологиясы: әдістеме және әдіснама» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Астана, 07.11.2014.

Просодологические проблемы тюркской фонетики или неизвестный сингармонизм. Международная научно-практическая конференция «Наследие предков и современный тюркский мир: языковые и культурные аспекты», посвященный к 95-летию со дня рождения известного якутского ученого-тюрколога, доктора филологических наук, профессора... Николая Климовича Антонова. Якутск, 04.12.2014.

Табиғат-тәңірі берген тілімізге ие болайық // Менің ғылымдағы өмірім. Ғалымдармен 21 сұхбат. – Алматы: Ұлағат, 2014. -222-244 бб.

2015 ж.

Қазақ фонетикасының зерттелім дәуірлері // «Профессор Қ.Қ. Жұбанов және қазіргі тіл білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы

ғылыми-әдіснамалық зерттеулер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Нұрай Принт Сервис, 27.02.2015. 79-83 бб.

Проблемы просодологии и сегментологии // «Лингвистикалық мұра және жаңа заман үрдісі: тіл, әдебиет, мәдениет» атты халықаралық ғылыми форум материалдары. – Алматы, 02.04.2015.

Түркі тілдерінің ортақүндесім негіздері // «Қазақ мемлеттігіндегі Қазақ хандығының орны» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Түркістан, 19-21. 05.2015.

Қазақ тілі сөздіктерінің әліпби тізбегіндегі жаңсақтықтар // «Қазақ лексикографиясы: тарихы, тәжірибесі, болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 29.05.2015. 51-53 бб.

Түркі әліпбиі //Материалы XIX Международной научной конференции по проблемам когнитивной лингвистики «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике». Талдықорған, 30.06.2015. 15-26 бб.

Meçhul ses uyumu. Тілтаным, №2, 2015. 3-11 бб.

Қазақ тілі дауысты бірліктерінің үндесім айтылымы мен естілімі. Тілтаным, №2, 2015. 92-104 бб. (Молдашева А., Талдыбаева М.).

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретудің деңгейлері. «Тілдерді жеделдете оқытуға арналған интерактивті әдістерді қолдану» атты ғылыми-әдістемелік семинардың материалдар жинағы. Алматы, 6-7 қазан, 2015 ж. 21-28 бб.

Бүгінгі күннің өзекті мәселесі – жазу реформасы //Тіл және қоғам, №3, 2015. 73-83 б.

К проблеме просодико-сегментной классификации языков // «Юнусалиевские чтения – 2015» материалы международной научно-практической конференции. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2015 (24-25 декабря). С. 364-372.

Еуропацентризм или тюркоцентризм // Тілтаным, №3, 2015. 78-102 бб.

2016 ж.

Сингармология как альтернатива фонологии //Материалы международной научно-практической конференции «Байтанаевские чтения-4: Перспективы современного образования в Казахстане: реформы и развития». Ч. 1. Шымкент, 2016. С.327-335.

Ән салса, Өмекен салсын әуелетіп // Қазақстан-Заман, 21.04.2016. №16.

Опыт составления сингармологической модели древнетюркского письма // «Академик Ө.Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 22.04.2016. 208-215 бб.

Өмірі ұзақ болсын деп // «Академик Ө.Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 22.04.2016. 7-9 бб.

Қазақ әліпбиінің латын негізіндегі «Ұлттық жобасы» // Латын әліпбиіне көшудің алғышарттары» атты облыстық көшпелі семинар. Қапшағай, 22.07.2016. 21-38 бб.

Грамматикасыз оқыту әдістемесі // «Әдістеме, ортақ жүйе, шығармашылық тәжірибе» «Тіл мерейі» атты республикалық шарасының материалдары. – Қостанай, 2016. 5-8 бб.

Ayazbaeva S., Junisbek A., Taldibaeva V. Adapted transcripien Symbols for Turkic Sounds // Journal of Language and Literature. – 2016. – V.7. – Iss. 3. P. 326-331.

К проблеме словесной просодики в тюркологии // Тезисы материалов международной научной конференции по актуальным проблемам когнитивной и прикладной лингвистики. Азербайджан, Баку, 20021 октября 2016. С. 300-302.

Түркі тілдеріндегі бір буынды сөздердің фонологиялық құрылымы мен сандық сипатының зерттелуі. «Қазіргі бастауыш білім беруде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 11 қараша, 2016. 124-127 бб.

Жаңа әліпби критерийлері // Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. 164-166 бб.

2017 ж.

Сөз просодикасының шешімі синтаксисте жатыр (проф. Т.Сайрамбаевты еске ала отырып) // «Жаһандық бәсекелестік жағдайындағы ғылым мен білімнің өзекті мәселелрі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Түркістан, 20.02.2017. 5-9 бб.

Түркі тілдерінің ортақ латын әліпбиі. – Астана: Халықаралық Түркі академиясы, 2017. -264 б. (Қ.Күдеріновамен бірге).

Түркі тілдерінің ортақ латын әліпбиі // «Түркістан және түркология» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ. 22.03.2017. 252-255 бб.

Қазақ этнографиясының 6 тілді қысқаша сөздігі. – Алматы: Rond&A, 2017. -301 б. (ұжым).

Қазақтың ұлттық ен-таңбасының (кодынын) бірі – ұлттық жазу. «Ана тілі» газеті, №20, 18-24.05.2017.

Төл әліпби – төл жазу мәселелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2017 ж. – 237 б.

Кірме таңбалардың морфологиялық талданымы //Мемлекеттік тілді үйрету: әдіс, тәжірибе, инновация. – Астана, 2017. 135 б. 70-76 бб.

Төл дыбыс – төл әліпби //Тіл және қоғам. №1, 2017. 47-58 бб.

Проблемы классификации языков мира //Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи. – Бишкек: Турар, 2017. С.158-167.

Тағы да А.Байтұрсынұлы мен қазақ тілінің дыбыс құрамы жайлы // «А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы: зерттеу, жүйелеу, насихаттау» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Елтаным баспасы, 2017. 43-47 бб.

А.Қ.Жұбанов қаламынан туған қолданбалы қазақ тіл біліміндегі қомақты еңбектер //«Тіл біліміндегі цифрлық технологиялар: қазақ тілінің ұлттық корпусын құру» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 17-18 қараша, 2017 ж. 25-29 бб.

Оқу құралдары:

1. 365 уроков казахского языка. – Алматы, 1995.
2. Самоучитель казахского языка (трафареты). – Алматы, 1996.
3. Қазақ тілі. Учебник для 1 класса общеобразовательной школы с русским языком обучения. – Алматы: Атамұра, 1997. (коллектив авторов).
4. Методическое пособие к учебнику 1 класса. – Алматы, 1997.
5. Қазақ тілі. Учебник для 2 класса общеобразовательной школы с русским языком обучения. – Алматы: Атамұра, 1998. – 199 б. (коллектив авторов).
6. Методическое пособие к учебнику 2 класса. – Алматы, 1998.

7. Қазақ тілі. Учебник для 3 класса общеобразовательной школы с русским языком обучения. – Алматы: Атамұра, 1998. (коллектив авторов).
8. Методическое пособие к учебнику 3 класса. Алматы, 1998.
9. Қазақ тілі. Учебник для 4 класса общеобразовательной школы с русским языком обучения. – Алматы: Атамұра, 1999. –160 б. (коллектив авторов).
10. Методическое пособие к учебнику 4 класса. – Алматы, 1999.
11. Әліпби – Азбука. – Алматы, 1998.
12. Айтылым жаттығулар – Произносительные упражнения. – Алматы, 1998.
13. Қиын дыбыстар – Трудные звуки. – Алматы, 1998.
14. Кеспе құрақ – Разрезные карточки. – Алматы, 1997.
15. Игра-пособие «Үшкіл-құрақ әліппе». – Алматы, 1997.
16. Телевизионные «365 уроков казахского языка». (Телеканал КТК).
17. Казахский язык без грамматики. 1 часть. Обучение по моделям речи. – Алматы: Арыс, 2007. -180 б.
18. Тематический русско-казахский и казахско-русский словарь разговорно-бытовой речи. – Алматы: Арыс, 2007. – 117 б.
19. Казахский язык без грамматики. 2 часть. Алматы, 2010. 158 с.
20. Казахско-русский словарь популярно-профессиональных терминов. – Алматы, 2010. 150 с.
21. Казахский язык без грамматики. 3 часть. – Алматы, 2011. 82 с.
22. Казахский язык без грамматики. Сводный курс. – Алматы: Арыс, 2012. 149 с.
23. Қазақ тілін модельдер арқылы оқытудың мультимедиалық нұсқасы. –Астана, 2016.

Конференциялар

Қазақ жазуының реформасы жайлы //Филология ғылымдарының докторы, профессор Е.Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған «Эпос тілін зерттеудің өзекті мәселелері» атты халықаралық дөңгелек үстел. Алматы, 04.03.2011.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда модельдеу жүйесін қолдану //«Мемлекеттік қызметшілерге мемлекеттік тілді оқытудың жаңа тех-

нологиялары: дәстүр мен жаңашылдық сабақтастығы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Астана, 06.04.2011.

Қазақ тілін модельдер арқылы оқыту //«Қазақ тілін үйрету: инновация, тәжірибе» атты дөңгелек үстел. Астана, 14.04.2011.

Қазақша оргтехника құрастыру мәселелері //«Электрондық-ақпараттық кеңістіктегі қазақ тілі: терминология және тіл мәдениеті» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 2009.

Қазақ-латын әліпбиінің жобасы жайлы //«Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері» атты III халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Алматы, 29-30 сәуір, 2011.

Түркі халықтарына ортақ рәміздер жайлы (ойтүрткі). «Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан» атты Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция. Астана, 19-21 мамыр, 2011.

Қазақ-латын әліпбиінің жобасы жайлы //«Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері» атты III халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Алматы, 29-30 сәуір, 2011.

Түркі халықтарына ортақ рәміздер жайлы (ойтүрткі). «Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан» атты Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция. Астана, 19-21 мамыр, 2011.

Әуентаным жайлы // «Қ.Есенов және қазақ грамматикасының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық дөңгелек үстел. Алматы, 24.04.2012.

Әліпбидің атасы //Ахмет Байтұрсынұлы: қайраткер аманаты және ұлт мұраты //Ахмет Байтұрсынұлының 140 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция. Астана, 20 қыркүйек, 2012.

Сөз мәдениеті жайлы // Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының республикалық семинар-кеңесі. Қызылорда, 20.04.2012.

Той иесі туралы сөз // «Фонетика ғылымдарының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 12 қазан, 2012. (Ө.Айтбайұлымен бірге).

Әліпби мәселесі // «Фонетика ғылымдарының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 12 қазан, 2012.

Тезисы о сингармонологическим анализе звуков казахского языка // «Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 13 қараша, 2012.

Әліпби мәселесі // «Халықаралық кеңістіктегі қазақ графикасы» (А.Байтұрсынұлы әліпбиінің 100 жылдығына орай) атты ғылыми-практикалық конференция. Астана. 28 қараша, 2012.

А.Байтұрсынұлы – қазақ жазуының негізгі тірегі «Қазақ» газетіне 100 жыл толуына арналған «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 19.02.2013.

Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби. Астана қаласы тілдерді дамыту басқармасы ұйымдастырған «Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби» атты семинар. Астана, 15.02.2013.

«Латын әліпбиін ендірудің оңтайлы жолдары» атты дөңгелек үстел //Болашақ Республикалық қозғалысы. Алматы, 01.03.2013.

«Қазақ тілін оқыту: инновациялық әдістер мен тәжірибе» атты республикалық ғылыми-әдістемелік семинар //Назарбаев университеті. Астана, 05.03.2013.

Проблемы национального латинского алфавита //V Международный тюркологический конгресс «Культурное взаимодействие и единство цивилизации». Туркестан, 19-20 апреля 2013.

Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби // «Латын әліпбиі: мүмкіндік пен қажеттілік» атты семинар. Астана: Руханият, 21 мамыр 2013.

Жазу реформасы // «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция. Астана, 22 мамыр, 2013.

Түркі халықтарына арналған ортақ әліпби идеясы // «Түркі елдерінде латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпби енгізу тәжірибесі: проблемалар және оларды шешу жолдары» атты дөңгелек үстел. Астана, 16 мамыр, 2013.

Қазақ ұлттық латын әліпбиі және интернет әліпби // «Қазақстан – 2050» стратегиясы және латын әліпбиіне көшу үрдісі» атты халықаралық ғылыми-практикалық симпозиум. Алматы, 6-8 маусым, 2013 ж.

Термин әуезділігі //Ісләм Жарылғаповқа арналған «Түрік терминологиясын біріздендіру және үйлестіру мәселелері» атты халықаралық түркітану форумы. Қарағанды-Жаңаарқа, 28-30 тамыз, 2013 ж.

Пікір. «Қазіргі түркі әдебиетінің даму үрдісі (XX ғасырдың 80-жылдарынан бүгінге дейін)» және «Дәстүрлі түркілік тәрбиенің қазіргі түркі дүниесіндегі орны мен маңызы» ғылыми жобалары бойынша ғылыми семинар. Астана, 13 қыркүйек, 2013.

Кірме (бүлдіргі) кирилл таңбаларының дыбыс талданымы // «Түркі тілдерін компьютерлік өңдеу» атты I халықаралық конференция. Астана, 3-4 қазан, 2013.

«Латын әліпбиін ендірудің онтайлы жолдары» атты дөңгелек үстел //Болашақ Республикалық қозғалысы. Алматы, 01.03.2013.

«Қазақ тілін оқыту: инновациялық әдістер мен тәжірибе» атты республикалық ғылыми-әдістемелік семинар //Назарбаев университеті. Астана, 05.03.2013.

Проблемы национального латинского алфавита // V Международный тюркологический конгресс «Культурное взаимодействие и единство цивилизации». Туркестан, 19-20 апреля 2013.

Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби // «Латын әліпбиі: мүмкіндік пен қажеттілік» атты семинар. Астана: Руханият, 21 мамыр, 2013.

Жазу реформасы // «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция. Астана, 22 мамыр, 2013.

Түркі халықтарына арналған ортақ әліпби идеясы // «Түркі елдерінде латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпби енгізу тәжірибесі: проблемалар және оларды шешу жолдары» атты дөңгелек үстел. Астана, 16 мамыр, 2013.

Қазақ ұлттық латын әліпбиі және интернет әліпби // «Қазақстан – 2050» стратегиясы және латын әліпбиіне көшу үрдісі» атты халықаралық ғылыми-практикалық симпозиум. Алматы, 6-8 маусым, 2013 ж.

Түркі халықтарына ортақ рәміздер жайлы (ойтүрткі) // «Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми конференция. Астана, 19-21 мамыр, 2011.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда модельдеу жүйесін қолдану // «Мемлекеттік қызметшілерге мемлекеттік тілді оқытудың жаңа технологиялары: дәстүр мен жаңашылдық сабақтастығы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Астана, 06.04.2011.

Қазақ жазуының реформасы жайлы //Филология ғылымдарының докторы, профессор Е.Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған «Эпос тілін зерттеудің өзекті мәселелері» атты халықаралық дөңгелек үстел. Алматы, 04.03.2011.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда модельдеу жүйесін қолдану //«Мемлекеттік қызметшілерге мемлекеттік тілді оқытудың жаңа технологиялары: дәстүр мен жаңашылдық сабақтастығы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Астана, 06.04.2011.

Қазақ тілін модельдер арқылы оқыту //«Қазақ тілін үйрету: инновация, тәжірибе» атты дөңгелек үстел. Астана, 14.04.2011.

Қазақша оргтехника құрастыру мәселелері //«Электрондық-ақпараттық кеңістіктегі қазақ тілі: терминология және тіл мәдениеті» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 2009.

Қазақ-латын әліпбиінің жобасы жайлы //«Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері» атты III халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Алматы, 29-30 сәуір, 2011.

Түркі халықтарына ортақ рәміздер жайлы (ойтүрткі). «Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан» атты Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция. Астана, 19-21 мамыр, 2011.

Опыт определения линейной величины сингармонической морфемы // «Адам-тіл-мәдениет» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция. 29-30 қазан, 2010.

Неизвестный сингармонизм. «Қазақ тіл білімі: тарих, тәжірибе, болашақ» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 29 қараша, 2011.

Түркі жазуының мәселелері // «Тәуелсіз Қазақстан: түркі тілдерінің бүгінгі мен болашағы» атты дөңгелек үстел. Астана, 13.12.2011.

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретудің деңгейлері. «Мемлекеттік тілді оқыту: ізденістер мен тәжірибелер» атты республикалық семинар. Талдықорған, 08.12.2010.

Әуентаным жайлы // «Қ.Есенов және қазақ грамматикасының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық дөңгелек үстел. Алматы, 24.04.2012.

Әліпбидің атасы //Ахмет Байтұрсынұлы: қайраткер аманаты және ұлт мұраты //Ахмет Байтұрсынұлының 140 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция. Астана, 20 қыркүйек, 2012.

Сөз мәдениеті жайлы // Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының республикалық семинар-кеңесі. Қызылорда, 20.04.2012.

Той иесі туралы сөз // «Фонетика ғылымдарының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 12 қазан, 2012. (Ө.Айтбайұлымен бірге).

Әліпби мәселесі // «Фонетика ғылымдарының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 12 қазан, 2012.

Тезисы о сингармонологическом анализе звуков казахского языка // «Қазіргі қазақ тіл білімі: қолданбалы лингвистиканың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 13 қараша, 2012.

Қазақ жазуының реформасы жайлы //Филология ғылымдарының докторы, профессор Е.Жұбановтың туғанына 80 жыл толуына арналған «Эпос тілін зерттеудің өзекті мәселелері» атты халықаралық дөңгелек үстел. Алматы, 04.03.2011. 162-165 бб.

Түркі тілдерінің әлем тілдері құрамындағы фонологиялық орны // «Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Астана, 12-13.12.2008.

А.Байтұрсынұлының дәйекшесі негізіндегі интернет әліпби // «Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Астана, 12-13.12.2008.

Әліпби мәселесі // «Халықаралық кеңістіктегі қазақ графикасы» (А.Байтұрсынұлы әліпбиінің 100 жылдығына орай) атты ғылыми-практикалық конференция. Астана. 28 қараша, 2012.

А.Байтұрсынұлы – қазақ жазуының негізгі тірегі. «Қазақ» газетіне 100 жыл толуына арналған «Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ руханиятының көсемі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 19.02.2013.

Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби. Астана қаласы тілдерді дамыту басқармасы ұйымдастырған «Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби» атты семинар. Астана, 15.02.2013.

«Латын әліпбиін ендірудің оңтайлы жолдары» атты дөңгелек үстел //Болашақ Республикалық қозғалысы. Алматы, 01.03.2013.

«Қазақ тілін оқыту: инновациялық әдістер мен тәжірибе» атты республикалық ғылыми-әдістемелік семинар //Назарбаев университеті. Астана, 05.03.2013.

Проблемы национального латинского алфавита //V Международный тюркологический конгресс «Культурное взаимодействие и единство цивилизации». Туркестан, 19-20 апреля 2013.

Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әліпби // «Латын әліпбиі: мүмкіндік пен қажеттілік» атты семинар. Астана, Руханият, 21 мамыр, 2013.

Жазу реформасы // «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция. Астана, 22 мамыр, 2013.

Түркі халықтарына арналған ортақ әліпби идеясы // «Түркі елдерінде латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпби енгізу тәжірибесі: проблемалар және оларды шешу жолдары» атты дөңгелек үстел. Астана, 16 мамыр, 2013.

Қазақ ұлттық латын әліпбиі және интернет әліпби // «Қазақстан – 2050» стратегиясы және латын әліпбиіне көшу үрдісі» атты халықаралық ғылыми-практикалық симпозиум. Алматы, 06-08 маусым, 2013 ж.

Термин әуезділігі //Ислам Жарылғаповқа арналған «Түрік терминологиясын біріздендіру және үйлестіру мәселелері» атты халықаралық түркітану форумы. Қарағанды-Жаңаарқа, 28-30 тамыз, 2013 ж.

Пікір. «Қазіргі түркі әдебиетінің даму үрдісі (XX ғасырдың 80-жылдарынан бүгінге дейін)» және «Дәстүрлі түркілік тәрбиенің қазіргі түркі дүниесіндегі орны мен маңызы» ғылыми жобалары бойынша ғылыми семинар. Астана, 13 қыркүйек, 2013.

Кірме (бүлдіргі) кирилл таңбаларының дыбыс талданымы // «Түркі тілдерін компьютерлік үндеу» атты I халықаралық конференция. Астана, 3-4 қазан, 2013.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретудің деңгейлері. «Қазақ филологиясы: әдістеме және әдіснама» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Астана, 07.10.2014.

Қазіргі қазақ фонетикасының өзекті мәселелері. «Қазақ филологиясы: әдістеме және әдіснама» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Астана, 07.10.2014 (шеберлік дәріс).

«Түркі жазуы күні» халықаралық форумы. Астана, 19-20.05.2014.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйретудің деңгейлері. «Қазақ филологиясы: әдістеме және әдіснама» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция. Астана, 07.11.2014.

Просодологические проблемы тюркской фонетики или неизвестный сингармонизм. Международная научно-практическая конференция

ция «Наследие предков и современный тюркский мир: языковые и культурные аспекты», посвященный к 95-летию со дня рождения известного якутского ученого-тюрколога, доктора филологических наук, профессора... Николая Климовича Антонова. Якутск, 04.12.2014.

Әуентаным (интонология) проблемасы // «Түркітану мен қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғалым феномені» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 2014.

Қазақ фонетикасының зерттелім дәуірлері. «Профессор Қ.Қ.Жұбанов және қазіргі тіл білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы ғылыми-әдіснамалық зерттеулер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Алматы, 27.02.2015.

Проблемы просодологии и сегметологии. «Лингвистикалық мұра және жаңа заман үрдісі: тіл, әдебиет, мәдениет» атты халықаралық ғылыми форум. Әл-Фараби атындағы Ұлттық университет. Алматы, 02.04.2015.

Құттықтау сөз. «Тілдердің көпмәдениетті кеңістікте дамуының заманауи үрдісі – әлемдік біртұтас білім беру қауымдастығына енудің жолы» атты халықаралық дөңгелек үстел. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университет. Алматы, 05.05.2015.

Жарыссөз. «VII Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет, аударматану, журналистика, экономика және бизнес мәселелері» атты дәстүрлі халықаралық ғылыми-практикалық конференция. С.Демирель университеті. Алматы, 23-24. 04.2015.

Қазақ фонетикасының зерттелім дәуірлері // «Профессор Қ.Қ.Жұбанов және қазіргі тіл білімі, әдебиеттану және әдістеме саласындағы ғылыми-әдіснамалық зерттеулер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Нұрай Принт Сервис, 27.02.2015. 79-83 бб.

Проблемы просодологии и сегметологии. «Лингвистикалық мұра және жаңа заман үрдісі: тіл, әдебиет, мәдениет» атты халықаралық ғылыми форум материалдары. – Алматы, 02.04.2015.

Түркі тілдерінің ортақ үндесім негіздері. «Қазақ мемлекеттігіндегі Қазақ хандығының орны» халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Түркістан, 19-21. 05.2015.

Қазақ тілі сөздіктерінің әліпби тізбегіндегі жаңсақтықтар. «Қазақ лексикографиясы: тарихы, тәжірибесі, болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 29.05.2015.

Түркі әліпбиі. Материалы XIX Международной научной конференции по проблемам когнитивной лингвистики «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике». Талдықорған, 30.06.2015.

Роль применения интерактивных методов в обучении фонетики родных языков. «Тілдерді жеделдете оқытуға арналған интерактивті әдістерді қолдану» атты ғылыми-әдістемелік семинар. Алматы, 6-7.10.2015.

Пікір алмасу. «Қазақ тіл ғылымы когнитивтік парадигмасын дамытудағы ғалымның рөлі» атты дөңгелек үстел. Алматы, 17.11.2015.

Пікір алмасу. «Профессор Ә.Құрышжанұлы және түркі дүниесі: тіл, тарих, руханият» халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 27.11.2015.

Төл әліпбиге көшу зәрулігі күннен-күнге артуда //Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының кеңейтілген төралқа мәжілісі. Алматы, 09.12.2015.

К проблеме просодико-сегментной классификации языков. //«Юнусалиевские чтения – 2015» международная научно-практическая конференция. Бишкек, 24-25 декабря 2015.

Түркі тілдес халықтар кітапханасының ашылуы // «Кұлбек Ергөбек және қазіргі түркітану» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Түркістан, 5-6.05.2016.

Сингармология как альтернатива фонологии // Материалы международной научно-практической конференции «Байтанаевские чтения-4: Перспективы современного образования в Казахстане: реформы и развития». Ч. 1. Шымкент, 2016.

Опыт составления сингармологической модели древнетюркского письма //«Академик Ә.Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 22.04.2016.

Қазақ әліпбиінің латын негізіндегі «Ұлттық жобасы» //Латын әліпбиіне көшудің алғышарттары» атты облыстық көшпелі семинар. Қапшағай, 22.07.2016.

Грамматикасыз оқыту әдістемесі //«Тіл мерейі» республикалық шарасы. Қостанай, 24.06.2016.

Актуальные проблемы когнитивной и прикладной лингвистики. Баку, 20-21 октябрь, 2016.

А.Байтұрсынұлы және қазақтың төл дыбыс құрамы // «А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы: зерттеу, жүйелеу, насихаттау» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 15.03.2017.

Түркі тілдерінің ортақ латын әліпбиі // «Түркістан және түркология» халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ. 22.03.2017.

Қазақ ұлттық латын әліпбиінің ғылыми негіздемесі. «Рухани жаңғыру жағдайында латын графикасына көшудің өзектілігі» дөңгелек үстел. Алматы, 25.04.2017.

Ортақ түркі латын әліпбиінің фонетикалық талдауы мен классификациясы. «Ұлы дала» II гуманитарлық ғылымдар форумы. Астана, 26.05.2017.

«Рухани жаңғыру: профессор Құдайберген Жұбанов мұрасын зерделеудің заманауи бағыттары» атты дөңгелек үстел. Алматы, 09.06.2017.

Ортақ латын әліпбиінің мәселелері //ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының негізгі идеологиялық бағыттарын талқылауға арналған «Латын әліпбиіне өту мәселелері» тақырыбында академиялық орта ғалымдарының кездесуі. Алматы, 21.06.2017.

А.Қ.Жұбанов қаламынан туған қолданбалы қазақ тіл біліміндегі қомақты еңбектер //«Тіл біліміндегі цифрлық технологиялар: қазақ тілінің ұлттық корпусын құру» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. Алматы, 17-18 қараша, 2017 ж.

МАЗМҰНЫ

Сингармология. Қазақ фонетикасы	3
Бастау-түсініктеме	4
Кіріспе	6
1. Жалпы мәлімет	8
2. Әлем тілдерінің жіктелімі (классификациясы)	19
3. Қазақ сөзінің дыбыс талданымы (анализі)	26
4. Қазақ тілі дыбыстары	34
5. Қазақ тілі дыбыстарының түрленімі	108
6. Қазақ тілі дыбыстарының үйлесім түрленімі.....	129
7. Құрама (синтез) қазақ сөзінің жасалым желісі	161
8. Қазақ ұлттық латын әліпбиінің жобасы.....	192
9. Қазақ тілінің мәтін құрамындағы дыбыс тіркестері.....	205
10. «ӘЛПБИ ЖАҢҒЫРУ»: қазіргі қазақ әліпбиінің құрамындағы кірме таңбалардың (әріптердің) дыбыс модельдері.....	229
Введение в сингармоническую фонетику	248
1. Проблемы классификации языков мира	254
2. Словесное ударение – ложная находка	269
3. Тюркская фонология – фонология сингармонизма.....	279
4. Просодия (сингармонизм) казахского слова.....	285
5. Звуки казахского языка	295
6. Артикуляционная база казахского языка	312
7. Опыт определения линейной величины сингармонической морфемы	328
8. Опыт составления сингармонического письма.....	333
Заключение	342
Ә. Жүнісбек еңбектерінің библиографиялық көрсеткіші	343

ӘЛІМХАН ЖҮНІСБЕК

**ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**
қазақ фонетикасы

Редакторы Шарипа Жамықаева
Беттеген Зульфия Ибрагимова
Суретші Ермек Мейірбеков

Басуға 27.06.2018 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×90^{1/16}. Көлемі 23,0 ш.б.т.
Офсеттік қағаз. Таралымы 2000 дана.

«Абзал-Ай» баспасы
Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143, 433-кеңсе
тел. 8 727 385 74 67
Эл. пошта: bekbosin-serik60@mail.ru